

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
Михайло МІЩЕНКО

Україна на порозі об'єднаної Європи

Видання здійснене за фінансового сприяння
Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні

2018

С.Кульчицький, М.Міщенко. Україна на порозі об'єднаної Європи. – Київ, Центр Разумкова, 2018.

Монографія присвячена вивченню трансформаційних процесів в Україні після розпаду Радянського Союзу. Автори досліджують закономірності тривалого і складного переходу від радянського минулого до сучасної демократичної Української держави, виявляють динаміку основних параметрів українського соціуму під час цього переходу, встановлюють “больові точки”, які досі заважають українському народу ввійти до структур об'єднаної Європи.

Видання здійснено в рамках проекту Центру Разумкова “Геополітичний вибір України 1991-2017рр.” за підтримки Представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні.

Керівник проекту Ю.Якименко.

ISBN 978-966-2050-13-4

© Центр Разумкова, 2017
© С.Кульчицький, М.Міщенко, 2017
© Видавництво “Заповіт”, 2018

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	4
1. УСПІХИ І ПРОБЛЕМИ ДЕРАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ	7
1.1. Держава і суспільство в радянському комуносоціалізмі.	7
1.2. Людина в радянському державосупільстві	21
1.3. Революція розпаду.	31
2. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ (1991-2013рр.)	45
2.1. Політичне життя.	45
2.2. Становлення олігархічної економіки.	72
2.3. Україна між Сходом і Заходом	84
2.4. Суспільство перехідної доби: соціологічний зріз.	104
3. НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ (2014-2017рр.)	123
3.1. Революція Гідності.	123
3.2. Агресія Кремля.	131
3.3. Суспільно-політичні процеси під час перезавантаження влади	140
3.4. Соціально-економічні процеси	152
3.5. Відповідь на російський виклик	164
3.6. Ментальний розрив із “російським світом”	172
3.7. Ціннісні і світоглядні орієнтації громадян України.	201
ПІСЛЯМОВА	230

ПЕРЕДМОВА

Новітня історія незалежної України налічує заледве три десятки років. Однак цей нетривалий історичний проміжок був надзвичайно насичений непересічними подіями і кардинальними змінами, великими здобутками, але й великими і втратами. З одного боку, Україна відбулася як держава, довела своє право на суверенітет і власне місце у світі. Українці отримали громадянські права і свободи, зокрема право вільно, не озираючись на Москву, обирати керівництво держави, створювати громадські структури і контролювати владу. З іншого – нинішнє становище країни залишається винятково складним. Україна все ще перебуває на відстані від Європи і значно відстає в соціально-економічному розвитку від інших постсоціалістичних і навіть деяких пострадянських країн.

Така ситуація потребує осмислення, виявлення тенденцій її розвитку, оцінки поточних здобутків і втрат, з'ясування чинників успіху і причин провалів. Лише на основі такого осмислення можна робити певні висновки з помилок, формулювати цілі і завдання на найближче й віддалене майбутнє.

Автори пропонованого дослідження не мали на меті зробити докладний аналіз усіх процесів і подій останнього часу в усій їх складності і суперечливості. Його головна мета – знайти “больові точки”, які досі заважають Україні ввійти до об'єднаної Європи повноправним учасником, суб'єктом європейських і світових економічних, політичних і соціальних процесів.

Це дослідження – спроба відповісти на питання: чому в Україні так довго гальмувалися процеси демократизації, втілення європейських норм, цінностей і стандартів? Чому неприйнятно високою виявилася соціальна ціна проваджуваних ринкових реформ? Чому так довго не могла Україна визначитися зі своїм головним геополітичним вектором?

Не підлягає сумніву, що історія подій – це водночас історія ідей, під впливом яких діють люди. Виходячи з цього, особлива увага в дослідженні надається ролі в суспільному розвитку саме ідей, соціальних міфів, стереотипів мислення і світобачення – явищ, які отримали узагальнення в понятті ментальності. Ці ідеальні утворення великою мірою визначають цілі, напрям і смисл діяльності не лише окремих індивідів, але й великих людських спільнот, народів і країн. Вони здатні як спонукати до дії, спрямовувати поступальний рух, розвиток, удосконалення людини, суспільства і світу, так і гальмувати прогресивні зміни і вести до регресу і деградації, здатні як об'єднувати спільноти, так і розділяти їх, провокуючи громадянські непорозуміння, суперечності і навіть силові зіткнення.

Автори дослідження доводять, що однією з головних причин гальмування руху України європейським шляхом була (і залишається) наявність у суспільній та індивідуальній свідомості українських громадян вихованих у минулому – в умовах авторитарної імперської Росії та тоталітарного СРСР – хибних стереотипів світобачення, а також автостереотипів, тобто бачення самих себе, різного роду соціальних міфів, що формували комплекс меншовартості, патерналізм, схильність до підпорядкування суспільства державі тощо. Ба більше, ці стереотипи і

соціальні міфи постійно, впродовж усіх років незалежності. підживлювались і підсилювались через політичний, економічний і головне – культурно-інформаційний вплив “російського світу” в широкому розумінні цього поняття.

Отже, висхідний розвиток українського суспільства, ефективне реформування суспільних і державних інституцій потребують звільнення від цих стереотипів, розвінчання вкарбованих у свідомість міфів, що вважались істинними і слугували виправданням вчинків. Потрібне переосмислення історії і відмова від ширих або некритично сприйнятих оман, облудних цінностей, хибних переконань. Це складний і тривалий процес.

Революція гідності прискорила цей процес і фактично поклала край ваганням України між Заходом і Сходом, визначила її цивілізаційний вибір, її стратегічний курс – до сучасної демократії, правової держави, суспільства добробуту. Російська агресія проти України стала потужним поштовхом до розриву з “російським світом”, поховала міфи про братні народи і “старшого брата”. Громадяни України дедалі більшою мірою усвідомлюють не лише свою окремішність, але й відповідальність за свою країну, її європейський шлях, добробут і гідне місце у світовому співтоваристві.

Водночас, на тлі сильних тенденцій формування громадянських позицій і цінностей, руху до громадянської єдності спостерігаються також прояви старих стереотипів, ідеологем і міфів, ностальгійні настрої, жаль за минулим. Соціологічні дослідження свідчать, що подібні стереотипи притаманні переважно людям старшого віку – і це цілком закономірно і зрозуміло. Але певні утриманські настрої, прихильність до популізму, байдужість до політичної і громадської активності демонструє також і певна частина молоді. Тривалий час зберігаються також відмінності в ціннісних, соціокультурних і геокультурних орієнтаціях між регіонами країни, між мовними та етнічними групами.

Ці стереотипи і відмінності є серйозною перешкодою для формування загальнонаціональної ідентичності українських громадян і зміцнення суспільної єдності¹. Їх наявність і тенденції подальшого збереження під цілеспрямованим зовнішнім впливом доводять нагальну необхідність запровадження сильної, але виваженої, адекватної державної гуманітарної політики. Вона має бути спрямована на підтримку руху українського суспільства до громадянської єдності і громадянської (політичної) нації, зміцнення тенденцій, які саме суспільство сформувало і виявило як у революційних виступах проти утисків громадянських прав і свобод, так – і особливо – у протистоянні російській агресії.

Для з’ясування особливостей і труднощів зміни суспільної свідомості у процесі переходу до нового соціально-економічного і суспільно-політичного устрою,

¹ Доречно зауважити, що процеси формування спільної ідентичності українських громадян є постійним предметом досліджень Центру Разумкова. Їх результати докладно див.: Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. – Національна безпека і оборона, 2016, №3-4, с.3-118; Консолідація українського суспільства: виклики, можливості, шляхи. – Національна безпека і оборона, 2016, №7-8, с.2-97; Основні засади та шляхи формування спільної ідентичності громадян України. – Національна безпека і оборона, 2017, №1-2, с.2-94. Усі ці матеріали представлені також на сайті Центру: <http://razumkov.org.ua>.

виявлення причин живучості ностальгійних настроїв, радянських стереотипів і соціальних міфів (сформованих в умовах безроздільного монопольного панування радянської ідеології), потрібна, як пише в цьому виданні один із його авторів С.Кульчицький: “напружена науково-дослідницька і просвітницька робота”.

Пропоноване науково-публіцистичне видання є певним внеском у таку роботу. Для його підготовки Центр Разумкова вперше поєднав зусилля історика і соціолога, а тому перебіг подій і зіткнення ідей і цінностей ілюструються результатами соціологічних досліджень явищ і тенденцій суспільної свідомості і громадської думки.

Дослідження не є ідеально об'єктивним і вільним від емоційних оцінок. Це неминуче, оскільки йдеться про історію не давніх часів, а сьогодення, про дії не абстрактних “народних мас”, а реальних людей, які творять історію через творення власного життя і життя своїх дітей “тут і тепер”.

Автори використовують різні підходи, іноді дещо по-різному інтерпретують і пояснюють окремі явища соціально-економічних і суспільно-політичних процесів як в історичному минулому, так і в новітній історії України. Можливо, не з усіма позиціями і твердженнями авторів можна безумовно погодитися. Але у процесі осмислення масштабних подій, особливо нещодавніх, різні позиції мають право на оприлюднення – зокрема, як привід і предмет для академічних дискусій і громадських обговорень.

Центр Разумкова та особисто автори цього видання висловлюють щирю вдячність Представництву Фонду Ганса Зайделя в Україні за надану допомогу в підготовці дослідження і друкові його результатів. Доречно зауважити, що не всі положення, твердження і висновки, викладені у виданні, можуть поділятися названим Фондом.

Автори:

С.Кульчицький – Розділ 1, Розділ 2 (підрозділ 1-3), Розділ 3 (підрозділ 1-5)

М.Міщенко – Розділ 2 (підрозділ 4), Розділ 3 (підрозділи 6-7).

Автори несуть відповідальність за точність наведених у текстах цитат і посилань на джерела.

1. УСПІХИ І ПРОБЛЕМИ ДЕРАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

1.1. Держава і суспільство в радянському комуністичному соціалізмі

Суть доктрини, яка обіцяла щастя і процвітання всьому людству, була сформульована К.Марксом і Ф.Енгельсом кількома словами в “Маніфесті Комуністичної партії”. В цій брошурі, опублікованій напередодні європейських революцій середини XIX ст., вони безапеляційно заявили: “...Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності”¹.

Створена В.Леніним партія більшовиків озброїлася викладеною у “Маніфесті” доктриною революційного марксизму, завоювала політичну владу в Росії і розгорнула комуністичне будівництво, в основу якого була покладена експропріація суспільства новоствореною державою. Побудова суспільно-політичного устрою і соціально-економічного ладу, які відповідали комуністичній доктрині в усіх уражених вірусом комунізму країнах, відбувалася силовим способом і супроводжувалася колосальними жертвами². Ленінсько-сталінській державі вдалося нав’язати комуністичну доктрину, устрій і лад мало не третині людства. У середині XX ст. країни світу поділилися, як підкреслювали радянські пропагандисти, на три групи: капіталістичні, комуністичні і т.зв. “третій світ”.

Після реформ Дена Сяопіна в Китаї і розпаду Радянського Союзу комунізм як сукупність ідеологічної доктрини, суспільно-політичного устрою і соціально-економічного ладу відійшов у минуле, але залишив після себе важку спадщину. Вона по-різному проявляється у посткомуністичному світі, але всюди має спільну рису: залежність людини від держави, нездатність суспільства, яке вже звільнилося від диктатури, контролювати свою державу.

Чим довше людина перебувала в комуністичній повсякденності, тим глибшою виявлялася її залежність від держави – економічна, психологічна й навіть ментальна. Життєвий досвід тих, хто постраждав від репресій радянської держави, будь-яка переконлива інформація про її злочини, пам’ять про товарний дефіцит – неминучий супутник планової системи господарювання – все це часто не береться до уваги і не звільняє людину з лабет минулого. Перехід суспільства до нормального стану пов’язаний, насамперед, зі зміною поколінь.

Щоб зрозуміти причини парадоксального впливу комуністичної ідеології і повсякденності на людину, яка народилася і прожила більшу частину життя в умовах неприродного, народженого в головах основоположників марксизму-ленінізму соціально-економічного ладу, щоб у нових поколіннях не відтворювались облудні цінності привабливого зовні радянського суспільно-політичного устрою, потрібна напружена науково-дослідна і просвітницька робота.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4, с.422.

² Див., наприклад: Куртуа Стефан, Верт Никола, Панне Жан-Луи, Пачковский Анджей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. 95 миллионов жертв. – М., 1999.

У цьому сенсі, необхідно розібратися, перш за все, в головних елементах доктрини, яка в радянські часи фігурувала під назвою марксизму-ленінізму. Почати такий аналіз доцільно з характеристики марксизму, а точніше – революційного марксизму, який виник в Європі напередодні революцій 1848-1849рр.

Вірус революційного марксизму уперше проявився у виступі 24-річного Ф.Енгельса в маленькому німецькому містечку Ельберфельд у лютому 1845р. У ньому пролунали такі щирі слова екзальтованого юнака: “Комуністичний принцип є принципом майбутнього, про це свідчить перебіг розвитку всіх цивілізованих націй, про це свідчить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, про це говорить людський здоровий розум і насамперед людське серце”³.

Як виглядав комунізм К.Маркса і Ф.Енгельса? Вони були переконані в можливості ліквідації приватної власності на засоби виробництва, які давали виробникам засоби існування. Після знищення приватної власності шляхом націоналізації, тобто передачі власності в руки нації, або усупільнення, тобто передачі власності в руки суспільства, виникала, на їх думку, загальнонародна форма власності. Помилка основоположників марксизму полягала в тому, що вони не враховували однієї обставини: ні нація, ні класове суспільство (яке втратило ієрархізовану структурованість після трансформації станів у класи) не мали “рук”. Це – аморфні спільноти, нездатні діяти в унісон у конкретних обставинах. Здійснювати перетворення мусив, на їх думку, пролетаріат, який руйнував буржуазну державу і встановлював свою диктатуру. Проте пролетаріат, так само як будь-який інший клас, був аморфною спільнотою. Комуністичні перетворення могла здійснювати спільнота, яка мала “руки”, тобто ієрархізовану структурну побудову – держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою “експропріація експропріаторів”, повинна була здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не клас. Під час комуністичних перетворень буржуазна приватна власність не знищувалася, а переходила до інших рук. Після націоналізації або усупільнення засоби виробництва потрапляли у володіння, користування і розпорядження держави, яка мала “руки”, тобто ієрархізовану структуру. Внаслідок цього створена робітничим класом держава не “засинала” (як висловлювався Ф.Енгельс)⁴, а ставала всемогутньою.

Матеріалізована у книгах і статтях наукова спадщина К.Маркса і Ф.Енгельса посіла вагомe місце в інтелектуальній скарбниці людства. Але обидва не знайшли часу, хоч після появи “Маніфесту Комуністичної партії” К.Маркс прожив ще 35, а Ф.Енгельс – 47 років, щоб роз’яснити механізм переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся попередня історія цивілізації, у власність загальнонародну. Ніколи не відмовляючись від постулатів “Маніфесту”, вони зосередилися на дослідженні сучасного їм суспільства. Можна сказати навіть більше: головна праця К.Маркса “Капітал” містила фундаментальний постулат, який перекреслював революційне нетерпіння “Маніфесту”: “Суспільство... не може... ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами”⁵.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.2, с.522.

⁴ Там само. – Т.20, с.275.

⁵ Там само. – Т.23, с.12.

У величезній творчій спадщині К.Маркса ми знаходимо після “Маніфесту Комуністичної партії” лише один документ, в якому розвивалися уявлення про комунізм – “Критику Готської програми” (написана в 1875р., опублікована в 1891р.). У цьому документі комунізм поділявся на дві фази. Другу фазу Маркс назвав власне комунізмом, а першу – популярним серед соціал-демократів та інших соціалістів терміном “соціалізм”. Соціалізм мусив відрізнятись від комунізму за розподілом матеріальних благ: за працею – під час соціалізму, за потребами – під час комунізму. У програмних документах західноєвропейських соціал-демократів, як і в їх пропагандистських матеріалах, вища фаза комунізму практично не фігурувала. Маркс не бажав уподібнюватися попередникам, які малювали детальні картини “світлого майбутнього”, вдаючись до власної фантазії.

Родоначальники марксизму щороку втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоч мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет в їх середовищі. Справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів капіталістів і робітників, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівнозначного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов’язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали не менш важливим полем для прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки і культури. Більше того, соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, яка матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення ринкової економіки та зниження соціальної напруженості в суспільстві. У парламентах вони пропагували реформістські заходи: посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами, навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Залишаючись соціалістами за світоглядом, вони ставали не революціонерами, а демократами, а у практичній діяльності – партнерами політичних партій, які представляли інтереси капіталу. В Європі вже починалися процеси, яким після Другої світової війни підібрали властиву назву: перетворення суто капіталістичних держав на держави із соціальними функціями.

Отже, в Європі комуністи доби “Маніфесту Комуністичної партії” стали соціал-демократами, які відкинули гасло класової війни і взяли на озброєння гасло класового миру. Натомість на початку ХХ ст. частина російських соціал-демократів, яка увійшла в історію під назвою більшовиків, взяла на озброєння ідеї революційного марксизму, сформульовані до революцій середини ХІХ ст. Росія не знала революцій, а коли перша з них почалася, то зазнала поразки.

Вождь більшовиків В.Ленін належним чином оцінив появу двофазного концепту комунізму. Це дозволяло пропагувати класову війну під популярним брендом соціалізму. Крім того, було вигідно під пропагандистським кутом зору мати в перспективі розподіл матеріальних благ за потребами, тобто залучати в партію новобранців привидом “світлого майбутнього”. Пропагуючи ідею комунізму, більшовики прагнули захопити всі ресурси велетенської країни.

Засновники доктрини революційного марксизму заплуталися між спільнотами з ієрархічною структурою (державна, партія та ін.) і безструктурними (нація, суспільство, клас). Через це, як показано вище, європейський революційний

марксизм середини XIX ст. був такою ж утопічною доктриною, як усі попередні комуністичні вчення. Тим часом В.Ленін, беручи на озброєння революційний марксизм у конкретних умовах Росії початку XX ст., аж ніяк не збирався перетворюватися на комуніста-утопіста. Видатні радянські вчені-дисиденти М.Геллер і О.Некрич даремно назвали свою фундаментальну працю з історії СРСР “Утопією при владі”⁶. Ленін винайшов геніальну формулу влади, здатну поєднати структуровану спільноту, якою була його партія, з неструктурованими – класом і суспільством. В якості зв'язки між ними були використані ради – самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, які вперше з'явилися в Росії під час революції 1905-1907рр. Завдання полягало в тому, щоб зв'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорощених по всій країні самодіяльних організацій на представницький орган державної влади. Вивчаючи написаний в листопаді 1905р. лист до редакції газети “Правда” Леніна “Наші завдання і ради робітничих депутатів”, ми бачимо, що він уже тоді опрацював концепт держави-комуни з підпорядкованою особисто йому диктаторською владою, здатною здійснити у дрібнобуржуазній країні радикальні соціально-економічні реформи комуністичного характеру.

У цьому ленінському листі ми натрапляємо на дві дивні на перший погляд тези. *По-перше*, Ленін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) “примикала цілком до однієї якої-небудь партії”. *По-друге*, він вважав “недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії”. І найголовніше: Ленін був схильний “... Раду робітничих депутатів розглядати як зародок *тимчасового революційного уряду*, і вважав, що вона повинна проголосити себе тимчасовим революційним урядом усієї Росії або (що те саме, тільки в іншій формі) повинна *створити* тимчасовий революційний уряд”⁷. Проекція дій Леніна в 1917-1920рр. на 1905-й рік дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції вождей більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний з диктатурою власної партії. Як досягалася бажана нерозривність?

З одного боку, вимагалось організаційно відділити ради від партії, і ця вимога представлена в розглядуваній статті. З іншого, – треба було забезпечити цілковитий і безроздільний контроль за революційним урядом рад з боку партії більшовиків. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі політичні партії і наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їм безпартійними депутатами. Внаслідок цього, партія більшовиків починала існувати у двох формах: *по-перше*, як політична партія, що здійснювала під прикриттям маскувального терміну “диктатура пролетаріату” свою власну диктатуру; *по-друге*, як ради, що мали вагомі управлінські функції, але переставали являти собою окрему політичну силу.

Термін “диктатура пролетаріату” не має в собі будь-якого наповнення, оскільки клас не може здійснювати диктатуру. Але й термін “диктатура партії” потребує

⁶ Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. – М., 2000.

⁷ Ленін В.І. “Наші завдання і Рада робітничих депутатів (лист до редакції)”. – Повне зібрання творів, Т.12, с.56-57, курсив оригінального видання.

уточнення, зважаючи на особливості створеної Леніним партії. Професійний революціонер В.Ленін без усякого пієтету ставився до робітничого класу. Він називав його “класом у собі”, який у власному середовищі здатний виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у “клас для себе”, тобто переключити його увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною “експропріацією експропріаторів” могла, як він запевняв, тільки організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією. Тільки вона, на його думку, могла засвоїти революційний марксизм і перейнятися ідеями “Маніфесту Комуністичної партії”. Ленінський погляд на організацію революціонерів та її значення в робітничому русі ґрунтувався на ідеях російських народників.

Організацією революціонерів, яка виконувала роль пролетарського авангарду, Ленін вважав тільки свою партію. Такої ролі він не визнавав навіть за соціал-демократами-меншовиками, яких вважав опортуністами, які зреклися, як і західно-європейські соціал-демократи, революційного марксизму. Хто мав керувати партією, а через партію – державою озброєних робітників? Відповідь Леніна була однозначною: вожді. На відміну від існуючих політичних партій, в основу будови партії більшовиків був закладений принцип “демократичного централізму”. Партійна маса мусила беззастережно коритися своїм вождям. Більшовицька партія була, як висловлювався Ленін, “партією нового типу”. Вона справді могла служити інструментом у руках вождів, готових розпочати комуністичне будівництво методами терору і пропаганди. Отже, ленінізм визнавав диктатуру партійних вождів.

Система рад розміщувалася в народній товщі, а самі ради складалися з представників народу та обиралися народом. Ленін був переконаний, що більшовики спроможні витіснити з рад усі інші партії і перетворити їх на додаткову форму власного існування. Тільки тоді виникала диктатура вождів, міцно пов’язана з народною товщею й одночасно – цілком незалежна від народу. Адже ради являли собою органи самоорганізації найбільш активних прошарків революційних мас у країні з максимально високим рівнем соціального протистояння. Народившись у ситуації жорсткої класової боротьби, вони не шукали варіантів досягнення класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на платформі “Маніфесту Комуністичної партії”. Ситуативні та доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

На конференції більшовиків у квітні 1917р. Ленін визначив природу майбутньої радянської влади цілком відверто: “Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство”⁸. Перетворившись після жовтневого перевороту на урядову партію, більшовики за допомогою негайно створеної організації чекістів вичистили з рад представників інших партій. Зливаючись з партією, у якій вся влада зосереджувалася у керівництва, ради зникали як незалежна політична сила, але ставали владою на всіх рівнях державного управління і місцевого самоврядування. Перелившись у ради і називаючи власну диктаторську владу радянською, партія Леніна діставала можливість заглибитися у народні низи. Після злиття з радами вона

⁸ Там само, т. 31, с. 341.

перетворилася на державну структуру, але зберегла зовнішній вигляд політичної партії. Чисельність її почала гіпертрофовано зростати, але ніхто з рядових членів не відчував себе диктатором.

Номінальними носіями диктатури були члени Центрального комітету, але в різні часи реальна диктатура могла належати не всьому ЦК як корпоративному органу, а лише певній частині цекістів (“колективному керівництву” у вигляді політичного бюро) чи навіть одній людині. Поява на певний час одноосібного диктатора не суперечила олігархічній природі диктатури.

Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів з числа тих, кого партійні комітети рекомендували до безальтернативного обрання, але й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів. Робітничо-селянське походження стало ознакою вищої соціальної якості, майже так само, як до революції такою ознакою вважалася дворянське походження. Своєю компартійною частиною тандем був повернутий до партії. Подібно до того, як склад функціонерів радянських органів влади залежав від партійних комітетів і тільки “освячувався” процедурою всенародних виборів, склад партійних органів залежав від функціонерів вищої ієрархічної ланки й тільки “освячувався” передбаченою статутом партії процедурою виборів. Питання про склад вищого партійного керівництва (членів Центрального комітету) і вождів (членів політбюро ЦК) розв'язувалось або у смертельній боротьбі за владу в середовищі вождів (“колективному керівництві”), або одноосібним вождем, який раніше переміг інших вождів у цій боротьбі, або за домовленістю між вождями.

В організаційному звіті ЦК РКП(б) XII з'їзду партії (квітень 1923р.) Й.Сталін показав, яким чином вожді керують робітничим класом. “Щоб здійснити політичне керівництво, – говорив він, – авангарду класу, тобто партії, необхідно, щоб партія облягалась широкою мережею безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, з допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, а робітничий клас з розпорошеної маси перетворюється на армію партії”⁹.

Щупальця – це був образний вислів. Поряд з ним Сталін тут же знайшов точну назву для винайденого Ленініним способу поєднання структурних людських спільнот з безструктурними. Це був термін з теорії механізмів – “передавальні паси”. Далі він перераховував усі ті передавальні паси, які з'єднували більшовицьке керівництво з населенням: профспілки, кооперативи, спілки молоді, делегатські збори робітниць, школи (від шкіл політграмоти до комуністичних університетів у мережі Головополітосвіти), преса, армія¹⁰.

У праці “До питань ленінізму”, опублікованій у 1926р., Сталін знову повернувся до сюжету з “передавальними пасами”. Якщо на партійному з'їзді він називав важелі, які пов'язували партію з народними масами, а тому перерахував мало не всі структури, що існували, то в цій праці він звузив перелік і відштовхувався вже

⁹ Сталін Й. Твори. – т.5, с.196.

¹⁰ Там само, с.198-202.

не від партії як політичної структури, а від поняття “диктатура пролетаріату” – евфемізму, за яким приховувалася диктатура партійних вождів. У підсумку він назвав п’ять “передавальних пасів”: профспілки, ради (“з їх численними розгалуженнями в центрі й на місцях у вигляді адміністративних, господарських, військових, культурних та інших державних організацій плюс незліченна кількість самочинних масових об’єднань трудящих”), кооперацію, союзи молоді і, нарешті, партію¹¹.

Радянська та компартійна владні вертикалі зберігали самостійність, але об’єднувалися в єдине ціле поняттям “радянська влада” в кожній ланці адміністративно-територіального поділу. Допоміжна вертикаль державної безпеки формально підпорядковувалася радянським органам влади, але насправді зберігала самостійність в усіх ланках, підпорядковуючись лише власній ієрархії, за винятком найвищої ланки, яка перебувала в розпорядженні вождів (вождя). Непідконтрольні вертикалям влади громадські осередки з’явилися тільки в добу горбачовської “перебудови” (т.зв. “неформальні організації”). Вожді ретельно слідкували, щоб у суспільстві не виникали горизонтальні, тобто невідконтрольні вертикалям влади організації або зв’язки. Навіть парткоми та виконкоми рад, не кажучи вже про органи державної безпеки, не могли спілкуватися в межах однієї ланки управління без відома ланки вищого порядку. Всі існуючі в країні організаційні структури будувалися на засадах “демократичного централізму”.

Радянська вертикаль тримала під контролем профспілки, кооперативи та різноманітні громадські організації, партійна – комсомол з підпорядкованими йому організаціями піонерів і жовтеният, держбезпека проникала в народну товщу мільйонами наwerbованих добровільно чи силоміць секретних співробітників (сексотів) та інформаторів.

Будь-яка держава височить над суспільством безвідносно до того, чи вона є суверенною (абсолютні монархії), чи суверенності набуває суспільство (конституційні монархії або республіки). Однак у радянській країні над суспільством височіли лише вожді, які здійснювали політичну та економічну диктатуру. Зберігаючи організаційну відірваність від суспільства, радянська держава-комуна забиралася в народну товщу всім своїм ієрархізованим кістяком. Маючи чужий кістяк, радянське суспільство втратило якості безструктурної спільноти та намертво зрослося з державою. Людина в радянському державосуспільстві постійно відчувала в повсякденному житті присутність владних вертикалей. Їх функціонери диктували громадянам лінію поведінки на виробництві, забезпечували навчання і підвищення кваліфікації, формували світогляд, визначали характер дозвілля, втручалися у сімейні відносини, турбувалися про виховання і навчання дітей.

Держави традиційного типу з монархом-сувереном на чолі еволюціонували або в бік демократії (навіть залишаючись монархією, якщо монарх обмежувався у своїх повноваженнях конституцією), або в бік тоталітаризму, коли сформована в народних низах політична сила придушувала всі інші і ставала носієм суверенітету. Компартійно-радянську систему влади назвали тоталітарною, об’єднуючи її типологічно з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом. У принципі це вірно, але з одним істотним уточненням: властива тоталітаризму

¹¹ Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1952, с.123-124.

Тут і далі, якщо не вказане інше, переклад російськомовних джерел українською мовою – автора Розділу. – Ред.

цілковита залежність суспільства від держави поєднувалася в Радянському Союзі з глибоким проникненням державних інститутів у народну товщу. Феномен державосуспільства, який виникав унаслідок цього, забезпечував життєвість держави-комуні протягом багатьох десятиліть, оскільки надавав державі непереборної сили. Таку державу не можна було повалити, тому що в соціально атомізованій країні не могли виникнути незалежні від влади організаційні структури, крім невеликих підпільних груп. Таким чином, заснована на ленінській формулі влади держава існувала аж до вичерпання свого життєвого ресурсу. Крах держави-комуні одночасно являв собою крах створеного нею соціально-економічного ладу. Радянську державу можна вважати тоталітарною у квадраті або в кубі.

Компартійно-радянські функціонери, тобто керівники партійних, радянських, комсомольських, профспілкових, господарських, військових, освітніх і всіх інших апаратних структур являли собою внутрішню партію, тоді як основна членська маса була зовнішньою партією, позбавленою істотних функцій і привілеїв. Керівні кадри затверджувалися партійними комітетами різного рівня – від районних до Центрального, згідно з номенклатурою посад. Тому номенклатурою став називатися весь командний корпус державних службовців.

Комуністичні перетворення ознаменувалися появою державної власності на засоби виробництва і природні ресурси, але ця власність за своєю природою залишалася приватною. Постає питання: які державні структури, очолювані відповідними номенклатурниками, володіли, користувалися і розпоряджалися експропрійованою у суспільства власністю?

Зрозуміло, що функції користування і розпорядження були надані внутрішній партії в цілому, тобто всій корпорації номенклатурних функціонерів. Проте, так само упевнено можна твердити, що володіння власністю залишалося у руках партійного керівництва: теоретично – у всіх членів Центрального комітету РКП(б)-ВКП(б)-КПРС, а практично – у членів політбюро (президії) ЦК, тобто кількоособової копії ЦК, яка не мала інших функцій, ніж функції ЦК, користувалася всіма повноваженнями і правами ЦК і функціонувала, на відміну від ЦК, на постійній основі. Радянська влада мала олігархічну природу й, відповідно, державна власність – корпоративну природу. Поки людина залишалася членом корпорації – вузької, до якої належали члени політбюро (президії) ЦК, або широкої (вся внутрішня партія), вона присвоювала собі відповідні функції приватної власності: володіння, користування і розпорядження, або тільки користування і розпорядження. Коли людину позбавляли керівної посади, вона випадала з внутрішньої партії і в кращому разі переходила в зовнішню партію, члени якої не мали істотних привілеїв. У гіршому випадку позбавлення керівної посади супроводжувалося виключенням з партії або навіть репресуванням.

Компартійно-радянських олігархів не треба уявляти собі власниками банків, підприємств і залізниць з пароплавами. Вони володіли політичною і економічною владою в її найбільш повній формі, тобто диктатурою, але без конкретних матеріальних підтверджень. Таких підтверджень вони не потребували, тому що жили за комунізму у пропагандистському значенні цього терміну, але предмети в їх приватному користуванні нерідко мали інвентарні номери. Диктаторські повноваження дозволяли їм розподіляти ресурси величезної країни між фондами

нагромадження і споживання, містом і селом, галузями народного господарства, республіками та регіонами тощо. Іменами цих вождів за їх життя називали вулиці, площі, підприємства, пароплави, навіть міста. Їх портрети носили радянські люди на демонстраціях, влаштовуваних 1 травня і 7 листопада кожного року.

Деякі політики і політологи Заходу розглядали номенклатуру як новий клас бюрократів, який експлуатував усіх інших радянських громадян¹². У 1980р. в ФРН з'явилася перекладена потім багатьма мовами книга колишнього наукового співробітника АН СРСР, втікача з Радянського Союзу М.Восленського, в якій концепція нового панівного класу була розроблена зовні переконливо і дуже детально¹³. Однак автор, залишаючись на ґрунті Марксової теорії суспільно-економічних формацій, не спромігся розібратися в будові та функціонуванні лєнінської держави-комуни, хоч прожив у ній 52 роки.

Жодного сумніву немає в тому, що норма експлуатації найманої праці в СРСР була високою. Завдяки цьому в 1930-ті роки радянській державі вдалося здійснити форсовану індустріалізацію країни, а після Другої світової війни перетворитися на наддержаву. Проте номенклатура не була безпосередньо причетна до визначення пропорцій між фондом заробітної плати та суспільними фондами споживання або іншими народногосподарськими пропорціями, які визначали рівень добробуту населення. Національний дохід за всіма його параметрами розподілявся експертами, якими нерідко ставали представники номенклатури, але відповідні документи завжди вносилися на затвердження найвищої партійної інстанції.

Одразу після того, як більшовики поширили свою диктатуру з імперської столиці на всю периферію, В.Лєнін визначив як чергові завдання радянської влади реалізацію рекомендованих революційним марксизмом соціально-економічних перетворень, які мусили доповнити політичну диктатуру вождів диктатурою економічною. Не дивно, що цей курс Раднаркому викликав передбачувану вождями громадянську війну. Вони постаралися, щоб ця війна набула найбільш гострих форм, тому що тільки знищення панівних класів, включно з суто фізичним знищенням, гарантувало перемогу комунізму, як вони сподівалися – навіть у всесвітньому масштабі. Свою книгу “Економіка перехідного періоду”, що вийшла у світ у травні 1920р., М.Бухарін починав з такого панегірика комунізму: “Той, хто уявляв собі революцію пролетаріату як мирний перехід влади з одних рук до інших, а переворот у виробничих відносинах як зміну у верхівках організаційних апаратів; той, хто *так* малював собі класичний тип революційного пролетаріату, з жахом відсахнеться від всесвітньої трагедії, яку переживає людство. Він не в змозі буде побачити в диму згарищ і гуркоті громадянської війни урочисті й величні обриси майбутнього суспільства”¹⁴.

Розпалюючи курсом на комуністичне будівництво громадянську війну, вожді більшовиків не були готові одночасно протистояти національно-визвольному руху.

¹² Першим обґрунтував концепт “нового класу” в опублікованій у 1957р. однойменній книзі один з керівних діячів Югославії М.Джилас. Див.: Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. – М., 1992. – 544с.

¹³ Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991, 624 с.

¹⁴ Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989, с.94.

Навпаки, вони прагнули взяти пригноблені народи собі в союзники, аби подолати опір великих власників – буржуазії і поміщиків. Успіх у відновленні на нових засадах імперії, що розпалася, забезпечувався подвійною структурою радянської державності – симбіозу управлінської влади рад, яка визначалася конституцією, з диктатурою компартійних комітетів, яка в конституції не фігурувала. Встановлюючи радянську владу в національних регіонах, вожді більшовиків були готові надати їм навіть статус незалежних держав, адже кожна радянська держава по партійній лінії підпорядковувалася єдиному центру.

В.Ленін знав, що його стратегія більш ефективна, ніж примітивний курс білогвардійських генералів на відновлення “єдиної і неподільної” Росії. Виступаючи перед військовими моряками у грудні 1917р., він був нібито відвертим, але приховував суть своєї національної політики дзвінками пустопорожніми фразами: “Нам кажуть, що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитись не станемо. Для нас важливо не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй”¹⁵.

Перемога більшовиків у громадянській війні і в міжнаціональних війнах, які вирували на території Російської імперії, що розпалася, призвела до відновлення імперії, але без Польщі, Фінляндії і країн Балтії. Відновлена імперія існувала як країна без назви, що складалася з дев'яти формально незалежних радянських держав – Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, Бухари, Хорезму, а також Грузії, Вірменії та Азербайджану, яких Кремль об'єднав у Закавказьку федерацію. Цей конгломерат республік з'єднувався з Москвою двома способами: партійними комітетами жорстко централізованої більшовицької партії і по радянській лінії – шляхом прямого підпорядкування московському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Колосальні можливості подвійної структури радянської політичної системи в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлю національних держав не стали секретом для такого фахівця в галузі російської і радянської історії, як професор Гарвардського університету Ричард Пайпс. “Тільки-но заселені неросіянами території знову завойовувалися й уводилися до складу нової, радянської імперії, – писав він, – вони діставали фікцію державності за умови, що їх установи теж починали контролюватися (“паралізуватися” за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом ставав федералізм нібито з усіма ознаками державності, здатними якби задовольнити головні вимоги неросійського населення, який приховував жорстко централізовану диктатуру з центром у Москві”¹⁶.

У цій довгій цитаті бракує деталей, в яких прихована сама суть ленінського підходу до національного питання. Слова Пайпса про “фікцію державності” впливали з його твердження, що державна влада в країні лише формально належала радам, оскільки ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Вони підпорядковувалися, поза сумнівом, але Пайпс

¹⁵ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – т.35, с.111.

¹⁶ Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997, с.184.

робив висновок про “фікцію державності” через те, що розглядав ради і парткоми як дві політичні сили. А насправді вони були однією політичною силою з розведеними повноваженнями. Будучи неформально частиною партії, ради користувалися повнотою виконавчої влади. Диктатура здійснювалася політбюро ЦК партії, але не можна недооцінювати ролі Раднаркому, який перебував на вершині радянської вертикалі влади. Це означало, що в національних республіках ради теж були реальною владою. Вони “паралізувалися” політбюро ЦК, якщо в цьому виникала потреба, але керівникам партії доводилося слідкувати за тим, щоб не втратити контроль за національними радами.

У Москві бачили тільки один спосіб перетворити країну без назви на країну з назвою: “втягнути” незалежні республіки в кордони Російської Федерації, тобто позбавити їх державності. Спроба автономізації республік була зроблена восени 1922р. за відсутності В.Леніна, якого тоді вразив перший удар хвороби. Автором проєкту автономізації республік вважається нарком РСФРР¹⁷ у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін. Насправді, однак, такої думки дотримувалися всі керівники центрального апарату.

В.Ленін охарактеризував план автономізації незалежних республік як “витівку в корені неправильну та несвоєчасну”¹⁸. Проти автономізації виступили периферійні керівники, але не тому, що бажали зберегти суверенітет незалежних радянських республік, якого ніколи не існувало. Ленін називав їх з іронією “незалежниками”, бо розумів, що вони не бажать пониження свого статусу. Його турбували довготривалі наслідки реалізації “горезвісного питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік”¹⁹. Оскільки справа з утворенням єдиної централізованої держави вже стояла на порядку денному, він запропонував свій план її вирішення і домігся його реалізації. Аналізуючи цей план, ми зрозуміємо, *по-перше*, винахідливість, гнучкість і підступність ленінської національної політики і, *по-друге*, механізм розпаду Радянського Союзу в 1990-1991рр.

Автономізація незалежних республік відроджувала де-факто “єдину і неподільну” Росію, тільки деякі губернії ставали автономними республіками. У випадку з Україною виникала неясність: чи увійде вона до складу Росії неподіленою на губернії автономною областю, чи попередній адміністративно-територіальний поділ збережеться, і республіка зникне з географічної мапи. Народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист завойованих, але втрачених державних прав.

Натомість Ленін запропонував утворити федерацію другого рівня, до якої “разом і нарівні” увійшли б Російська і Закавказька федерації, а також Україна і Білорусь. Це означало, що конституційний суверенітет, яким володіли незалежні республіки, у союзних республік залишався. Зрозуміло, що він зникав у генерованому диктатурою партійних вождів силовому полі незалежно від того, чи була республіка незалежною, чи ставала союзною.

¹⁷ У назвах республік порядок слів “соціалістична” і “радянська” за Конституцією СРСР 1936р. змінився. Змінилися й аббевіатури, в цьому разі – РРФСР.

¹⁸ Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989, с.17.

¹⁹ Там само, с.16.

Коли утворювався Радянський Союз, цей привид суверенності був підсилений декларацією про право вільного виходу з союзної держави, яка вносилась окремою статтею в конституцію кожної союзної республіки і в союзну конституцію. Стаття мала суто пропагандистське значення, тому що механізм сецесії не виписувався. Стурбований шовіністичними настроями, які панували в компартійних “верхах”, В.Ленін на схилі життя дав цілком тверезу оцінку конституційній статті про сецесію: “Дуже природно, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських іногородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ”²⁰. Справді, це був “пустий папірець”, але настільки корисний, що увійшов у всі радянські конституції включно з Конституцією СРСР 1977р. Однак ця конституційна стаття наповнилася реальним змістом наприкінці 1980-х років, коли почалася конфронтація загальносоюзного центру влади із загальноросійським і всіма іншими республіканськими центрами.

Якби в грудні 1922р. об'єднана держава створювалася спільними зусиллями справді незалежних республік, то її центр мусив формуватися так само спільно. Однак нової держави тоді не виникло. Відбулася протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Суть її полягала в зміні статусу національних республік, підпорядкованих ЦК РКП(б) і Раднарком РСФРР. ЦК РКП(б) ставав ЦК ВКП(б), а Раднарком РСФРР – Раднаркомом СРСР. Це вимагало визначитися із статусом вищих органів партійної і радянської вертикалей влади в Російській Федерації. Вожді РКП(б) не збиралися утворювати конкурентний собі центр влади радянської Росії в Москві. Вони не об'єднали російські партійні комітети в республіканську партійну організацію, як це було зроблено в національних союзних республіках, а підпорядкували їх собі. Раднарком РСФРР все-таки був утворений, але він складався з другорядних функціонерів і керував другорядними об'єктами. Через це політико-правовий статус Росії як союзної республіки виявився істотно нижчим, ніж статус інших республік.

Більшовицьке керівництво не вважало за можливе обмежуватися суто адміністративним контролем регіонів з неросійським населенням. Громадян неросійської національності в союзних і автономних республіках, які в дореволюційні часи розглядалися як “іногородці”, тобто люди другого сорту, треба було переконати в тому, що радянська влада – це їх влада, яка сприятиме розвитку національних мов і культур. У грудні 1919р. В.Ленін підготував прийняттю VIII Всеросійською партконференцією резолюцію “Про Радянську владу на Україні”, в якій зазначалося: “Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою”²¹.

²⁰ Там само, с.17.

²¹ В.І.Ленін про Україну. Ч. II. 1917-1922. – К., 1969, с.359-360.

На першому після утворення СРСР XII партійному з'їзді був проголошений курс на коренізацію. Йшлося про втягнення у владу, яка будувала комуністичне суспільство, представників неросійських національностей. Термін “коренізація” в розумінні укорінення радянської влади став спільним для всіх радянських республік. Паралельно з узагальнюючим терміном виникли інші, похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці (в Україні – українізація).

Використовуючи подвійну структуру влади з метою перетворення національно-визвольного руху пригноблених народів з противника на союзника більшовиків, керівники партії поклали в основу адміністративно-територіального поділу принцип політизації етнічності. В усіх неросійських губерніях створювалися національні адміністративні одиниці. Вони одержували, за винятком районного рівня, назву тієї національності, яка становила в них більшість населення. Титульними оголошувалися всі етноси, які були такою більшістю. Внаслідок цього утворилася ієрархія етносів, що визначалася політико-адміністративним і адміністративно-територіальним поділами.

На чолі ієрархії за умовчанням опинилися росіяни – титульна нація не тільки в Російській Федерації, але і в Радянському Союзі. Щоправда, назва держави, так само як і назва партії, були позбавлені ознак етнічності, щоб приховати провідну роль росіян в усіх республіках і регіонах країни. Російська Федерація під пропагандистським кутом зору мусила задовольнитися статусом “першої серед рівних”. Титульні нації другого порядку утворили союзні республіки, третього – автономні республіки, четвертого – національні округи, п'ятого порядку – національні райони. Люди однієї національності вважалися представниками титульної нації в кордонах власних адміністративно-територіальних утворень і представниками національних меншин – поза цими кордонами.

Оскільки владні конструкції по радянській лінії були похідними від диктатури по партійній лінії, вожді партії могли оголошувати себе інтернаціоналістами, для яких усі національності однаково важливі. Вони таврували націоналізм пригноблених націй як “буржуазний” і навіть дозволяли собі підкреслювати небезпеку великоруського шовінізму, яким були просочені радянські чиновники. На ділі, однак, вони від початку обмежували повноваження національних республік питаннями мови і культури. Російський народ, як і всі інші, був позбавлений суверенності, але саме його кремлівські можновладці розглядали як загальносоюзну титульну націю, тобто національну та соціальну опору своєї держави-комуни.

За часів Леніна і навіть пізніше великоруський шовінізм розглядався як головна небезпека в національному питанні. Однак під час гострої кризи 1932-1933рр. головною небезпекою став націоналізм неросійських націй. Кампанія коренізації від початку мала не тільки позитивний для Кремля бік (укорінення радянської влади), але й негативний (піднесення національної самосвідомості народів, що загрожувало посиленням відцентрових тенденцій). Постановою ЦК ВКП(б) “Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області” від 14 грудня 1932р. українізація була поділена на більшовицьку та петлюрівську. ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язувалися цією постановою

забезпечити “систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації”. Це вимагало, на думку авторів постанови Й.Сталіна і Л.Кагановича, “вигнання петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій”²². Ця вимога започаткувала кампанію боротьби із “скрипниківщиною”, яка з 1933р. затягнула у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

Ще одним різновидом політизації етнічності, поряд з титульною нацією і кампанією коренізації влади, була державна фіксація національної належності людини, тобто т.зв. “п’ята графа” радянських анкет. У внутрішніх паспортах, які з 1933р. запроваджувалися для населення міст і новобудов, ця графа опинилася вже на четвертому місці, після прізвища, імені та по батькові. Щоб утримувати суспільство під жорстким контролем, державі треба було знати дві основні характеристики своїх громадян: соціальне походження і національність. Розрізнення громадян за ознакою національності було важливим не саме по собі, а лише у зв’язку з належністю до титульної нації. Переслідувані в Україні за “буржуазний націоналізм”, українці часто рятувалися в Росії, де переставали бути представниками титульної нації, тобто втрачали свій політичний статус.

Ліквідацією горизонтальних зв’язків між людьми і глибоким проникненням у товщу суспільства трьома вертикалями влади держава-комуна спромоглася виключити виникнення будь-яких неконтрольованих організацій. Маючи мільйони очей і вух у суспільстві, вона знала про дійсні настрої громадян і реагувала на них створенням фантомних організацій з інакодумців, які репресувалися. Проте українці без будь-яких організаційних зв’язків між ними усвідомлювали себе нацією і демонстрували особливу ворожість соціально-економічним перетворенням у процесі будівництва комуносоціалізму. Соціальний вибух першої половини 1930р., який змусив Сталіна на півроку припинити суцільну колективізацію села, був стихійним, але на території України в ньому постійно лунали гасла національної революції 1917-1920рр. Новий соціальний вибух у республіці, який назрівав у 1931-1932рр. на тлі загальносоюзного голоду, був відвернутий створенням ситуації абсолютного голодування, в якій загинуло страхітливою смертю близько 4 млн. громадян України і сотні тисяч козаків і селян Північного Кавказу. Наступна хвиля репресій, під час яких були знищені всі зафіксовані в карточках чекістів інакодумці, відбулася в 1937-1938рр.

Репресивні дії проти українського народу Кремль і вся вертикаль влади в Україні маскували підкресленою українофільією. Зокрема, демонстрацією показової українофільії було переведення після Голодомору республіканських органів влади з Харкова до національної столиці – Києва.

Перебування в епіцентрі сталінських репресій позначилося на здатності українського народу протистояти радянській державі. На зламі 1980-х і 1990-х років, коли системна криза радянського комуносоціалізму досягла апогею, не Україна, а Росія виявилася тією республікою, яка зруйнувала Радянський Союз.

²² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990, с.293.

1.2. Людина в радянському державосупільстві

Радянські люди називали лад, в якому перебували, соціалізмом. На їх переконання, соціальні держави за межами соціалістичного табору залишалися, як і були, капіталістичними. Надійшов, однак, час для уточнення назви радянського соціалізму, оскільки існував націонал-соціалізм, а також існує соціалізм європейських соціал-демократів та соціалістів немарксистського спрямування, який слугує ідейною основою для перетворення держав ринкової економіки на держави з розвинутими соціальними функціями.

З радянським соціалізмом усе просто. Як уже підкреслювалося, К.Маркс мусив знайти різні назви, коли поділив комунізм на дві фази, і він скористався для позначення першої фази популярним брендом соціалізму. Так само А.Гітлер скористався цим брендом, який був особливо популярним у Німеччині, щоб ушляхетнити свій людиноненависницький націонал-шовінізм. Якщо радянський соціалізм став для нас настільки звичним поняттям, що важко відмовитися від нього, то варто назвати його комуносоціалізмом. Адже насправді треба говорити про комунізм, а не про соціалізм. Це визнавав й В.Ленін, який вважав, що соціалізм і комунізм відмінні за ознакою розподілу матеріальних благ, але тотожні за ознакою їх виробництва: “Наукова відмінність між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав “першою”, або нижчою фазою комуністичного суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово “комунізм” і тут можна застосовувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм”²³.

На Заході радянський комуносоціалізм звикли об’єднувати з націонал-соціалізмом і фашизмом єдиним поняттям тоталітаризму. Ця звичка прищепилася і в нашій країні у політологів і навіть у політиків, що засвідчує Закон України “Про засудження комуністичного і нацистського тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки” від 9 квітня 2015р. Насправді, однак, за всієї подібності методів правління, радянський комуносоціалізм і всі його аналоги в інших країнах істотно відрізнялися від нацизму та фашизму. Останні були збоченням у цивілізаційному розвитку, але все-таки ґрунтувалися на реальних відносинах між людьми, тоді як комуносоціалізм виник не з реальної дійсності, а з голови основоположників марксизму-ленінізму. К.Маркс свято вірив у можливість існування диктатури пролетаріату і загальнонародної власності на засоби виробництва. Натомість В.Ленін і Й.Сталін скористалися поняттям диктатури пролетаріату, щоб встановити особисту диктатуру в країні, де здійснювався комуністичний експеримент, а також поняттям “експропріації експропріаторів”, щоб експропріювати суспільство і зосередити всю власність на засоби виробництва та природні ресурси в руках створеної і цілком контрольованої ними “робітничо-селянської держави”.

Існуючий спочатку тільки у свідомості основоположників ленінізму комуносоціалізм треба було після завоювання державної влади перетворювати на реальну дійсність. Як саме? Маркс і Енгельс своїх рекомендацій не давали. У промові на I Всеросійському з’їзді рад народного господарства, виголошеній 26 травня 1918р., В.Ленін перерахував той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне

²³ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т.33, с.93-94.

будівництво, і зробив таке знаменне визнання: “Усе, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли”²⁴.

Можна звернутися ще до однієї заяви Леніна – безумовно щирої, бо вона містилася в одному з його передсмертних творів. В останньому фрагменті статті “Про нашу революцію”, продиктованому 17 січня 1923р., були такі рядки: “Пригадується, Наполеон писав: “Спочатку треба вв'язатися в серйозний бій, а там уже видно як буде”. Ось ми і вв'язалися спочатку в жовтні 1917 року в серйозний бій, а там уже побачили такі деталі розвитку (з точки зору світової історії це, безумовно, деталі), як Брестський мир або неп і т.п.”²⁵.

З наведених цитат видно, що революційний марксизм не мав, на думку Леніна, окресленої стратегії комуністичного будівництва. І справді, виразу “соціалістичне і комуністичне будівництво” ми не знайдемо у творах К.Маркса. Такий вираз суперечив би його уявленням про суспільний розвиток як природноісторичний процес.

Маркс дав єдину, по суті, конкретну вказівку щодо відмінності першої фази комунізму від другої: за соціалізму розподіл матеріальних благ відбуватиметься за працею, а за повного комунізму – за потребами. За ознакою виробництва матеріальних благ соціалізм, на його думку, не відрізнявся від комунізму. Це означало, що соціалістичне суспільство мусило позбутися як приватної власності на засоби виробництва і природні ресурси, так і пов'язаних з нею товарно-грошових відносин й ринку. Матеріальні блага повинні були розподілятися між людьми як продукти, а не товари, тобто не за гроші і не через ринок.

Розпочатий в Росії після укладення в березні 1918р. Брест-Литовського мирного договору комуністичний штурм мав на меті безпосередній перехід до соціалізму, під яким розумілося негайне створення безтоварної економіки. IV Всеросійський з'їзд рад, який ратифікував Брестський мир, поставив таке завдання: “З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами і селянами, перед усіма трудящими і пригнобленими масами найголовніше чергове та необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності та самодисципліни трудящих, *створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють за можливості все виробництво і весь розподіл продуктів*”²⁶.

Автори цієї резолюції (без відома Леніна її не прийняли б) говорили про виробництво продуктів, а не товарів. Бачимо, що вони сподівалися шляхом створення “міцних і струнких організацій” забезпечити виробництво і розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без ринкового механізму. Ще раніше, в січні

²⁴ Там само, т.36, с.357-358.

²⁵ Там само, т.45, с.362.

²⁶ Съезд Советов РСФСР в постановлениях. – М., 1939, с.69. Курсив автора.

1918р. Ленін написав статтю “Як організувати змагання?”, яку з невідомих причин не оприлюднив одразу (вона була опублікована тільки в січні 1929р.). Щоб організувати, як він висловлювався, “державне будівництво і розподіл на комуністичних засадах”, передбачалися такі заходи: конфіскація поміщицьких земель, запровадження робітничого контролю, націоналізація банків, фабрик і заводів, *примусова організація всього населення у споживчі та збутові товариства*²⁷. Так мав виглядати економічний фундамент давно виношуваної вождем ідеї держави-комуни, з якою він уперше виступив у “Квітневих тезах” одразу після повернення з еміграції в революційний Петроград.

Схоже, що більшовицькі вожді сподівалися замінити ринок споживчими комунами. У брошурі “Програма комуністів (більшовиків)” М.Бухарін закликав: “Уперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями – таким повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об’єднання населення у споживчі комуни”²⁸. Ідея комунізму від народження пов’язувалася з примусом.

Настирливі спроби замінити товарно-грошові відносини прямим розподілом матеріальних благ між людьми тривали впродовж трьох років і призвели до економічного колапсу. Державний апарат, хоч як його нарощували, не витримував конкуренції з ринком у забезпеченні елементарної життєдіяльності населення. Пересвідчившись у неможливості попереднього курсу, В.Ленін перейшов навесні 1921р. до нової економічної політики, яка ставила відносини між містом і селом на ринкові засади і дозволяла приватне підприємництво. Тоді ж, а не раніше, він назвав попередню економічну політику “воєнним комунізмом”, тобто комунізмом, нав’язаним війною та іноземною воєнною інтервенцією. Тим самим вождь рятував комуністичну ідею, відкладаючи її реалізацію на майбутнє. Той же М.Бухарін, виступаючи на IV конгресі Комінтерну в листопаді 1922р., заявив: “Будемо говорити відверто: ми спробували взяти на себе організацію всього – навіть організацію селян і мільйонів дрібних виробників... З точки зору економічної раціональності це було безумством”²⁹.

Ленінський концепт воєнного комунізму всерйоз сприйняли навіть керівники компартійно-радянського апарату. Новий комуністичний штурм, який розпочався у 1929р. курсом на суцільну колективізацію сільського господарства, мав попередні цілі: ліквідацію приватної власності селян та інших дрібних товаровиробників, перетворення товарів на продукти, обмеження товарно-грошових відносин з подальшою їх ліквідацією. Відбиваючи настрої в компартійно-радянських верхах, 28-річний науковець М.Вознесенський, який уже тоді робив стрімку кар’єру як економічний управлінець, пропонував широко застосовувати трудові одиниці (троди), “готуючись до того часу, коли червонці заміняться трудоднями”. Прямий облік і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою³⁰. А нарком фінансів СРСР Г.Гринько заявив: “Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення

²⁷ Див.: Ленін В.І. Повне зібрання творів, т.35, с.190. Курсив автора.

²⁸ Бухарін Н.И. Избранные произведения. – М., 1990, с.71.

²⁹ IV Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. 5 ноября - 3 декабря 1922г. Избранные доклады, речи и резолюции. – М., Пг., 1923, с.192-193.

³⁰ Вознесенский Н.А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. – Детское Село, 1931, с.12, 16.

темлів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо всі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого³¹.

Тільки тоді, коли економіка опинилася на грані колапсу і в країні спалахнув голод³², темпи індустріалізації були уповільнені, а нестримне грабування селян припинилося. Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про обов’язкову поставку зерна державі колгоспниками та одноосібними господарствами” від 19 січня 1933р. були припинені хлібозаготівлі на засадах довільної продрозверстки. Держава визнала право власності колгоспників на продукцію, вироблену в колгоспах і на присадибних ділянках, а також дозволила реалізувати цю продукцію після сплати завчасно відомого податку в натуральній формі на вільному ринку, за цінами попиту і пропозиції.

Коли держава обмежилася стягненням з колгоспів фіксованої частки виробленої продукції у податковій формі, економічна ситуація в сільському господарстві почала стабілізуватися. Проте Й.Сталін був щиро переконаний у тому, що рано чи пізно радянська влада нав’яже колгоспникам форми господарювання, позбавлені вартісних інструментів, тобто засновані на безгрошовому розподілі вироблених матеріальних благ. У резолюції XVIII з’їзду ВКП(б) “Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства” підкреслювалося, що на поточній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення стосовно того, що “колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – *комуни* – відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників”. На цьому з’їзді Сталін оцінив як позитивний річний досвід відносин між державою і колгоспами на засадах натурального оподаткування, але додав: “Це не означає, звичайно, що коммуна взагалі не потрібна, що вона не є більше вищою формою колгоспного руху”. І далі він запевнив делегатів, що “майбутня коммуна виникне на базі більш розвинутої техніки й надлишку продуктів”³³.

Контури радянського комуносоціалізму остаточно склалися наприкінці 1930-х років. Товарно-грошові відносини і ринок збереглися внаслідок тієї простої обставини, що “соціалізм” у вигляді першої фази комунізму не міг існувати без товарно-грошових відносин і ринку. Будівникам такого соціалізму вдалося тільки одне: щоб побудована ними держава-коммуна перебрала на себе всі функції, які раніше виконувалися приватними підприємцями. Держава зосередила в собі всю експропрійовану приватну власність і користувалася та розпоряджалася нею як загальнонародною власністю. У розпорядженні громадян залишилися тільки окремі “клаптики” вільного ринку: в містах – т.зв. “товчки”, а в селах – “колгоспні ринки”. Концентрація приватної власності в руках держави, а точніше – в руках її очільників, давала можливість зосереджувати максимум трудових і матеріальних ресурсів на розв’язанні невеликої кількості завдань. У перші повоєнні десятиліття першочерговим завданням було створення ракетно-ядерного щита і нарощування під прикриттям космічної гонки постійно вдосконалюваних зразків ракетної техніки та ядерних босприпасів.

³¹ Финансы и социалистическое хозяйство. – 1932, №8-9, с.5.

³² Але не Голодомор в Україні, на Кубані та Нижній Волзі, який мав своєю причиною репресивне вилучення усіх без винятку продовольчих ресурсів, щоб створити ситуацію абсолютного голодування.

³³ КПРС в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК, т.4, К., 1980, с.431.

Після Другої світової війни передові країни Заходу опинилися в постіндустріальному світі. Натомість система господарювання в СРСР залишилася на рівні 1930-х років. Конкурувати з країнами Заходу, які переходили до постіндустріального типу розвитку, радянська економіка вугілля і сталі не могла. Здебільшого практикувалося копіювання технологій, уже розроблених у країнах, які переходили до постіндустріального етапу розвитку. Однак імпорт устаткування і технологій, який підвищував технічний рівень пов'язаних з воєнно-промисловим комплексом виробництв, гальмувався спеціальним комітетом при НАТО.

Командна економіка створювалася засобами насилля і могла більш-менш успішно функціонувати тільки в силовому полі диктатури. Припинення масових репресій у післясталінську епоху не ліквідувало диктатури, але істотно послабило її силове поле. Залишаючись поза рамками постіндустріальної епохи, радянська наддержава позбавляла власне населення перспектив підвищення якості життя.

Геополітична різниця між країнами Заходу і Радянським Союзом поглиблювалася з кожним десятиліттям. На успадковані від попередніх століть відмінності накладалася різниця в техніко-економічному та соціально-політичному розвитку, обумовлена протилежними відносинами між державою та суспільством. В умовах демократичного розвитку, коли керівні державні службовці обиралися на вільних виборах, капіталістичні держави набули соціального характеру. Цим самим створювалися сприятливі умови для технічного, культурного та соціального прогресу. Економічні кризи, які час від часу траплялися в соціальних державах, змушували правлячі кола шукати і знаходити засоби їх подолання, внаслідок чого оптимізувався подальший розвиток суспільства. Натомість в умовах панування диктатури державних органів над суспільством оновлення керівних кадрів у партії і державі відбувалося шляхом виборів без вибору. З такими виборами в ситуації терору перше радянське покоління змушене було змиритися, а наступні покоління вже настільки звикли до них, що не уявляли собі, як могло бути по-іншому.

Радянська держава-комуна не знала економічних криз, але чим далі, тим болісніше її підточувала системна криза. Вона почала відчуватися ще в добу пізньої сталінщини, коли силове поле диктатури було максимально високим. Реформи М.Хрущова сприяли деякій модернізації комуносоціалізму і дали змогу отримати позитивні результати в ракетно-космічному змаганні зі США, у розвиткові науки, освіти і культури, у піднесенні добробуту населення. Проте жодна з реформ не заходила аж так далеко, щоб вплинути на внутрішню сутність комуністичного устрою і відповідної йому директивно-планової економіки. Ті реформи, які загрожували цілісності держави-комуни, наступники М.Хрущова скасували. Політичний і соціально-економічний розвиток країни відбувався у десятиліття т.зв. “застою” під впливом сталіністів.

Доля першого радянського покоління, тобто людей, народжених на зламі XIX-XX ст., була трагічною. Його життя збіглося з Першою світовою війною, революцією і будівництвом комуносоціалізму, здійснюваним під знаком двох взаємопов'язаних гасел: “Хто не з нами, той проти нас!” і “Якщо ворог не здається, його знищують!”. Лідія Чуковська у своїх спогадах згадувала слова Ганни Ахматової, почуті нею після XX з'їзду КПРС, який санкціонував звільнення в'язнів ГУЛАГу: *“О том, что пережили казенные или лагерники, я говорит*

не смею. Это не называемо словом. Но и каждая наша благополучная жизнь – шекспировская драма в тысячекратном размере. Немые разлуки, немые черные кровавые вести в каждой семье. Невидимый траур на матерях и женах. Теперь арестанты вернутся, и две России глянут друг другу в глаза: та, что сажала и та, которую посадили”.

Ті, хто опирався диктатурі, знищувалися або потрапляли до в'язниць і таборів. Тих, хто приховував негативне ставлення до влади, чекало благополучне життя навпіл з моральними муками, як висловлювалася Г.Ахматова. Ті, хто з дитячого садочка і школи, у віці жовтеняти і піонера виховувалися владою, сприймали навколишню реальність як норму. Питома вага цих останніх разом з тими, хто був зняряддям влади в переслідуванні інакодумців, у суспільстві неухильно зростала, і масові репресії ставали непотрібними. На зміну їм у добу М.Хрущова і Л.Брежнєва прийшли індивідуальні бесіди з інакодумцями в кабінетах працівників державної безпеки – т.зв. “профілакування”. Держава-комуна ефективно здійснювала негативний відбір “людського матеріалу”.

Атомізоване (тобто позбавлене горизонтальних зв'язків) та експропрійоване (тобто позбавлене приватної власності) суспільство перебувало в цілковитій залежності від держави. Але з цього цілком логічно випливало, що держава мусила покласти на себе турботу про забезпечення громадян мінімальним обсягом матеріальних благ. Це передбачав головний конструктор держави-комуни В.Ленін, коли закликав на початку січня 1918р. організувати в країні облік і контроль за виробництвом і споживанням матеріальних благ: “Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в т.ч. й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... “Хто не працює, той нехай не їсть” – ось *практична* заповідь соціалізму”³⁴.

У цій довгій цитаті вражає абсолютно не випадкове поєднання цілком широких турбот держави про тепле житло і неподерту одягу з “примусовими роботами найтяжчого виду”, яке в наступні два роки обернулося в Україні ленінським ЦУЛАГОм, а ще через десяток років – загальносоюзним сталінським ГУЛАГОм. Коли людину звільняли від приватної власності, що давала їй засоби до існування і забезпечувала економічну незалежність від держави, то вона, обдєрта й гола, потрапляла до рук вихідців з народних “низів”, які ставали радянськими функціонерами. Тоді комуносоціалізм, мов дволикий Янус, виступав перед людьми двома своїми обличчями – як привабливий патерналізм (тепле житло, неподерта одяга) і у вигляді репресій (тюрма, концтабір). Кожна людина мусила визначитися, як їй ставитися до влади.

Ще більше вражає в цій ленінській цитаті згадка про біблійну заповідь “Хто не працює, той нехай не їсть”. Зовсім не випадково вона була внесена до прийнятої в липні 1918р. першої Конституції РСФРР (ст.18 “РСФРР визнає працю обов'язком всіх громадян республіки і проголошує лозунг “Хто не працює, той не їсть”)³⁵. Прийнята в березні 1919р. перша Конституція УСРР теж містила цю

³⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т.35, с.197.

³⁵ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917-1936. – К., 1937, с.75.

саму норму, передану з буквальною точністю у ст.28³⁶. У другій половині 1932р. селяни рішуче відмовилися працювати в колгоспі після трьох років практикованої державою продрозверстки з її цілком довільними хлібозаготівельними планами. У ситуації загальносоюзного голодування Сталін здійснив у січні 1933р. два протилежних за змістом кроки: (а) скасував продрозверстку та запровадив фіксований натуральний продподаток у масштабі всієї країни і (б) вилучив в основних зерновиробляючих регіонах (Україна, Кубань, Нижня Волга) всі запаси заготовленого селянами до нового врожаю продовольства в якості карального заходу за саботаж осінньо-польових робіт. Каральний захід, наслідком якого стала загибель багатьох мільйонів селян, відбувався за ленінським заповітом “Хто не працює, той нехай не їсть”.

У 1936р. було оголошено, що соціалізм у СРСР в основному побудований, після чого з’явилася нова Конституція СРСР – найбільш демократична у світі за текстом. Мабуть, не випадково в Основному Законі більше не фігурувала стаття “Хто не працює, той не їсть”. У березні 1939р. відбувся XVIII з’їзд ВКП(б), який затвердив третій п’ятирічний план – перший, як оголошувалося, перспективний план на шляху безпосереднього комуністичного будівництва. Виступаючи на з’їзді, Сталін заявив: “Ми йдемо далі, вперед, до комунізму”. Панівним принципом комунізму, як він нагадав, була формула “Від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами”³⁷.

Держава-комуна ще з 1920-х років поділила фонд заробітної плати на дві частини: зарплату, що видавалася на руки, і суспільні фонди споживання. Внаслідок цього заробітна плата працівників державного сектору економіки була надзвичайно скромною, але громадяни за рахунок цих фондів користувалися “за потребою” безплатною освітою, охороною здоров’я, житлом. Так радянська влада переконувала громадян, що надійде час, і всі інші матеріальні блага надаватимуться “за потребами”. Щоправда, щоб одержати безплатне житло, треба було витримати багаторічну чергу.

За три десятки років перерваного Другою світовою війною комуністичного будівництва принципових змін у системі господарювання не відбулося, і люди почали запитувати один одного: де ж той комунізм з розподілом матеріальних благ за потребами? Відповідаючи на суспільний запит, М.Хрущов заклав у текст третьої програми КПРС, яка приймалася XXII з’їздом партії, зобов’язання побудувати комунізм за 20 років. На з’їзді, що відбувся у жовтні 1961р., він заявив: “Ми керуємося суворо науковими розрахунками. А розрахунки показують, що за 20 років ми побудуємо в основному комуністичне суспільство”³⁸.

Важко сказати, чи перший секретар ЦК КПРС був щиро переконаний в тому, що радянські громадяни зможуть одержувати матеріальні блага за потребами у 1981р., чи він читав книгу В.Соловйова про Ходжу Насреддіна і запам’ятав байку про віслюка³⁹.

³⁶ Там само, с.118.

³⁷ Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1952, с.553, 646.

³⁸ XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17-31 октября 1961г. Стенографический отчет, М., 1962, т.1, с.167.

³⁹ Насреддин узяв зобов’язання перед еміром навчити свого віслюка за 20 років розмовляти людською мовою. На здивовані запитання, як це можливо, він відповідав: за 20 років або я помру, або емір помре, або віслюк здохне.

Як засвідчив колишній голова Держплану СРСР В.Новіков, Хрущов доручив розрахунки економічного розділу затвердженої на ХХІІ з'їзді третьої програми партії людям, з якими працював до війни в Україні, – заступнику голови Ради міністрів СРСР і голові Державної науково-економічної ради при уряді О.Засядьку та заступнику голови цієї ради в ранзі міністра М.Тихонову. Перший з них мав досвід роботи у вугільній промисловості, другий – у металургійній. Фахівець у галузі планування В.Новіков вважав їх розрахунки абсурдними. Чи сказав він кому-небудь про це? Чи сказали інші? Сам Новіков через 28 років так згадував обговорення проекту програми КППС у “верхах”: “Рада міністрів зібралася у повному складі. В обговоренні повинні були брати участь не тільки члени президії, але й міністри, голови союзних комітетів, частина керівних працівників відділів ЦК і керівники республік. Усього зібралось близько 200 осіб. Чекаємо. Прийшов Микита Сергійович. Не сідаючи за стіл, поклав руку на текст програми і сказав: “Я вважаю, все вивчив. Пропозиції добрі, їх треба приймати... Думаю, проводити дискусію немає потреби. Немає заперечень?” Усі мовчать. Хрущов підсумував: “Будемо вважати прийнятим”⁴⁰.

М.Хрущов прожив ще 10 років після ХХІІ з'їзду КППС і зміг на власні очі пересвідчитися в ганебному провалі прогнозу, якому була надана форма основоположного документа державної партії. Цікаво, що у спогадах М.Хрущова “*Время, люди, власть*”, опублікованих чотирма томами великого формату в 1999р., не знайшлося місця для згадки про партійну програму.

Наступники М.Хрущова опинилися в незручній ідеологічній ситуації, оскільки вже в середині 1960-х років було зрозуміло, що економічні прогнози програми КППС побудовані на піску. Від жовтня 1964р., коли Хрущова попросили на пенсію, його ім'я ніколи не згадувалося в засобах масової інформації, ніби й не існувало такої людини. Не згадувалося аж до 1986р. й улюблене дітище єдиного в історії КППС персека – третя програма державної партії. Розлючений Хрущов сидів на дачі й надиктовував на магнітофон мемуари. Згодом вони були передані на Захід і надруковані велетенськими накладками. А в 1967р. працівники ЦК КППС опрацювали концепт трифазного комунізму. Запровадженням у теорію марксизму-ленінізму тривалого періоду “розвинутого соціалізму” їм треба було поставити непроникний мур між соціалізмом і повним комунізмом, щоб зняти з партійного керівництва обов'язок перейти до постачання людей за потребами уже в найближчому майбутньому.

Закономірним наслідком політичного та економічного поневолення громадян був державний патерналізм. Поставивши людей в абсолютну залежність від себе, держава мусила турбуватися про них. Патерналізм проявлявся не лише в демонстративній безплатності освіти та охорони здоров'я, безплатному розподілі житла і в символічних цінах на комунальні послуги. Держава не допускала заборгованості із заробітної плати і показово-демонстративно реагувала на сигнали “з низів” про свавілля, тяганину, здирицтво своїх чиновників. Був створений інститут робітничо-селянських кореспондентів, який сигналізував про різноманітні неподобства засобам масової інформації. Партійні та радянські органи розглядали навіть анонімні сигнали з місць. Адресовані газетам скарги громадян

⁴⁰ Див.: Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004, с.65.

частіше за все не публікувалися, але служили додатковим інформаційним каналом для оцінки становища на місцях. Перед органами пропаганди ставилося як основне завдання демонстрування народності влади, показ її постійної турботи про добробут населення.

Газети, журнали, радіостанції, а з 1950-х років – телебачення створювали рожеву картину повсякденного життя. Органи цензури пильнували, щоб негативна інформація просочувалася лише у поєднанні з негайною реакцією на неї владних структур. Коли негативну інформацію не можна було приховати, її обставляли поясненнями, які здавалися переконливими індоктринованим людям, і навіть державним чиновникам високого рангу. Ось як згадував про Голодомор М.Хрущов, який на початку 1930-х років був другим секретарем Московського міського й обласного комітетів ВКП(б): “Я просто не уявляв собі, як може бути голод на Україні? Тепер я можу сказати. Відомості про це просочилися в буржуазну пресу, і в ній аж до останнього часу моєї діяльності іноді прослизали статті стосовно колективізації і ціни цієї колективізації в життях радянських людей. Але це тепер я так кажу, а тоді я нічого такого, по-перше, не знав, а, по-друге, якби і знав про щось, то знайшлися б свої пояснення: саботаж, контрреволюція, куркульські витівки, з якими треба боротися, та ін.”⁴¹.

Слід зауважити, що масштабні репресії здійснювалися у формі, яка маскувала їх сутність. Наочною ілюстрацією служить терор голодом, який призвів до Голодомору. Механізм терору складався з чотирьох послідовно здійснюваних операцій: вилучення всіх запасів продовольства під виглядом натуральних штрафів за борги по хлібозаготівлях; блокування інформації про стан регіонів, де відбулося це вилучення; запровадження фізичної блокади цих регіонів з метою попередження втеч голодуючих до інших регіонів; цілком гласної допомоги сільському населенню регіонів, які “азнали тимчасових продовольчих утруднень” хлібом, фуражем і насінням для забезпечення весняної посівної кампанії. Від вилучення їжі до продовольчої допомоги минав час, достатній для загибелі мільйонів. Проте селяни, які вижили, часом були вдячні владі за продовольчу допомогу. Вони перебували всередині терору і не могли зрозуміти, що діється.

Відділи агітації і пропаганди партійних комітетів постійно займалися створенням позитивного образу “першої у світі країни соціалізму, що перемиг”, в очах радянських громадян. Мабуть, найбільш промовистою є акція, ініційована, за свідченням радника першого секретаря ЦК КПРС Ф.Бурлацького, самим М.Хрущовим, щодо розробки і пропаганди Морального кодексу будівника комунізму. Кодекс, який став складовою двох основоположних документів КПРС – її програми і статуту, був прийнятий XXII з’їздом партії (1961р.) і складався з 12 пунктів:

1. відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму;
2. сумлінна праця на благо суспільства: хто не працює, той не їсть;
3. піклування кожного про збереження й примноження суспільного надбання;

⁴¹ Вопросы истории (Москва). – 1990, №3, с.62. У згаданому вище чотиритомнику спогадів цих слів немає.

4. високе розуміння суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів;
5. колективізм і товариська взаємодопомога: кожен за всіх, всі за одного;
6. гуманні відносини і взаємна повага між людьми: людина людині друг, товариш і брат;
7. чесність і правдивість, моральна чистота, простота й скромність у суспільному й особистому житті;
8. взаємоповага в родині, піклування про виховання дітей;
9. непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства;
10. дружба й братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національного й расового неприйняття;
11. непримиренність до ворогів комунізму, справи миру й свободи народів;
12. братерська солідарність з робітниками всіх країн, з усіма народами.

Давно помічено, що група фахівців, яка за кілька годин підготувала цей документ, користувалася євангельськими заповідями. Наприклад, пункт 8 у Біблії звучить так: Діти, слухайтеся у Господі батьків ваших, бо це справедливо. Шануй батька свого і матір – це перша заповідь з обітницею: щоб тобі добре було і щоб ти на землі був довголітнім. А й ви, батьки, не драйте дітей ваших, виховуйте їх у послуші й напоумленні Господньому (Єф., 6, 1).

Пункт 10 Морального кодексу в євангельському викладі звучав так: Нема грека, ні юдея, ні обрізання, ні необрізання, ні варвара, ні скіфа, ні невільника, ні вільного, а все й в усьому – Христос (Кол., 3, 11).

Пункт 2 Кодексу був скопійований з трьох послань апостола Павла: Праццюй, творивши своїми руками добро, щоб мав змогу дати тому, хто потребує (Єф., 4, 28). Майте на увазі користь не власну а радше інших (Філ., 2, 4). Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть (2Кол., 3, 10).

Здійснений оточенням М.Хрущова плагіат викликався прагматичним прагненням використати вікові цінності християнської цивілізації в інтересах морального утвердження спотвореного світу радянського комуносоціалізму. Особливо цинічно звучав заклик “Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть”, використаний спочатку в радянських конституціях, а потім у Моральному кодексі будівника комунізму як виправдання замовчуваного в СРСР аж до грудня 1987р. сталінського злочину, який перевершив усе, знане до того людством, – терору голодом, що викликав Голодомор. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.Косіор навіть бідкався, що не всі селяни зробили належні висновки з уроку, наданого їм владою. У листі до Сталіна від 15 березня 1933р. він писав: “Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах”⁴². Натомість секретар ЦК КП(б)У М.Хатаєвич у рапорті в ЦК ВКП(б) від 3 березня 1933р. висловлювався “з оптимізмом”: “Відчувається витверезіння після того розгулу та загострення

⁴² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990, с.443.

власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помітно, що вони дедалі краще усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати для колгоспу⁴³.

Моральний кодекс будівника комунізму був чинним документом впродовж 25 років. Партійні пропагандисти цінували його, хоч для багатьох людей запозичення з Біблії виглядали чужорідними для атеїстичної держави-комуні. Тільки у 1986р. XXVII з'їзд партії усунув його з нової редакції програми і статуту КПРС.

Дослідники історії тоталітарного СРСР на Заході не можуть зрозуміти, чому інформовані про злочини “робітничо-селянської влади” громадяни залишалися в пострадянську епоху суто радянськими людьми. Адже таким переважно є покоління, яке народилося і прожило більшу частину життя в СРСР. Тим часом відповідь лежить на поверхні: держава-комуна вторглася в народну товщу своїми вертикалями влади, а існуючі в суспільстві всі без винятку організації підпорядковувалися органам влади. Як органи влади, так і всі породжені нею або з її відома і згоди структурні утворення будувалися на засадах “демократичного централізму”. У вертикалізованому суспільстві вожді партії мали практично безмежну владу. Разом з тим зрощення особового складу органів влади з народом мало своїм наслідком те, що суспільство впливало на державу не менше, ніж держава на суспільство. Живучи в державосуспільстві, звичайна людина не відчувала, що навколо неї спотворений світ, і могла навіть пишатися ним.

1.3. Революція розпаду

Конституційні засади Радянського Союзу різко суперечили реальній дійсності. “*Союз нерушимый республик свободных*” існував лише в державному гімні СРСР. Кожна союзна республіка, як і кожна окремо взята людина, перебували в абсолютній політичній, економічній та ідеологічній залежності від загальносоюзного центру. Невідповідність справжнього політичного устрою конституції таїла в собі потенційну загрозу розпаду багатонаціональної держави. Про цю небезпеку завжди пам'ятало компартійно-радянське керівництво.

Загроза для нього йшла насамперед від України, яка за економічними та людськими ресурсами практично не поступалась іншим національним республікам, разом узятих. Коли Кремль перебував у нестабільному стані колективного керівництва, кожен з претендентів на роль одноосібного вождя бажав заручитися вагомою підтримкою української периферії. Відповідно, становище УРСР ставало привілейованим. Коли у Кремлі вождь визначався, на перший план висувалася потенційна загроза українського сепаратизму. У цьому випадку республіку чекали превентивні репресії. За доби сталінської диктатури, яка тривала чверть століття, український народ постійно знаходився під страхітливим терором.

Неможливість конституційного регулювання зміни влади на персональному рівні призводила до багаторічної боротьби, під час якої визначався верховний вождь. Після відставки М.Хрущова в жовтні 1964р. утворилося чергове

⁴³ Там само, с.403.

колективне керівництво, але його члени вирішили не боротися один з одним, а домовитися про поділ повноважень. Ініціатором мирного співіснування у “верхах” влади став генеральний секретар ЦК КПРС Л.Брежнєв.

За домовленістю з усіма членами політбюро ЦК КПРС перебування на владному Олімпі не могло обмежуватися віком. Тому радянська політична олігархія з часом почала перетворюватися на геронтократію. 76-річний Л.Брежнєв помер у 1982р., 69-річний Ю.Андропов – у 1984р., 73-річний К.Черненко – у 1985р. Від 14 членів обраного в 1981р. політбюро ЦК КПРС через п'ять років залишилося тільки п'ятеро: В.Гришин, О.Кунаєв, В.Щербицький, А.Громико і М.Горбачов. Претензії на пост генерального секретаря ЦК висунув 71-річний В.Гришин, який мав найдовший стаж перебування в політбюро ЦК – півтора десятиліття. Такий же стаж мали Д.Кунаєв і В.Щербицький, але вони працювали не в Москві і за традицією, що склалася, не могли претендувати на найвищу посаду в партії.

Оскільки практикована Л.Брежнєвим процедура визначення чергового вождя продовжувала діяти, на чолі СРСР міг з'явитися новий геронтократ. Однак і в суспільстві, і серед членів ЦК КПРС ситуація була визнана загрозливою, і в березні 1985р. генеральним секретарем ЦК став наймолодший член політбюро ЦК – 54-річний М.Горбачов.

Енергетична криза у країнах Заходу та породжений нею потік нафтодоларів дозволив Радянському Союзу існувати в добу Л.Брежнєва в нереформованому вигляді. Досить довго кремлівським керманічам удавалося приховувати руйнівні процеси, які вирували під поверхнею зовні спокійного суспільного життя. Однак після подолання кризи ціни на енергоносії поповзли вниз, і хитка стабільність у СРСР зникла. На черговому пленумі ЦК КПРС у квітні 1985р. М.Горбачов проголосив курс реформ, названий перебудовою. “Перебудова – містке слово, – заявив він під час поїздки на Далекий Схід у липні 1986р. – Я б поставив знак рівності між словами – перебудова і революція... Це справжня революція у всій системі відносин у суспільстві”⁴⁴.

Новий генсек ЦК постарався, перш за все, оновити вище партійне керівництво, з допомогою якого мав намір здійснювати свою “революцію згори”. За неповні три роки, до кінця 1987р., були відправлені на пенсію п'ять членів політбюро ЦК, які уособлювали брежнєвський застій, а в наступні два роки – додатково А.Громико і В.Щербицький. Проте новий склад вищого партійного керівництва поділився на реформаторів на чолі з О.Яковлевим і консерваторів, очолених Є.Лигачовим. Керівники нижчих щаблів партійного керівництва теж виявилися малоприсадибними для ролі реформаторів. Один з помічників Горбачова О.Черняєв у нотатках, що стосувалися 1984р., писав: “Важелі управління відмовляли. Волаюча картина нездарності, сірості і брехливості, переродження збюрократілих начальників демонструвалася кожного разу під час звітів міністрів і секретарів обкомів на засіданнях Секретаріату ЦК КПРС і Політбюро”⁴⁵.

Провал економічних перетворень 1985-1986рр. змусив М.Горбачова радикалізувати курс на “перебудову”. Восени 1986р. він почав готувати і особисто очолив підготовку пленуму ЦК КПРС, присвяченого кадровій політиці партії. Всупереч

⁴⁴ Горбачев М.С. Перестройка неотложна, она касается всех и во всем. Сборник материалов о поездке М.С.Горбачева на Дальний Восток. 25-31 июля 1986г. – М., 1986, с.36.

⁴⁵ Черняев А. Был ли у России шанс? – М., 2003, с.48.

засадам “демократичного централізму” пленум ЦК мусив затвердити можливість прямих і альтернативних виборів комуністами “першого” керівника – від секретаря первинної організації до секретарів обкомів і республіканських організацій. Процес виборів опинявся в зоні громадського контролю, тобто проголошене гасло “гласності” одержувало яскраве політичне забарвлення⁴⁶.

На пленумі ЦК КПРС, що відбувся у січні 1987р., було схвалене ключове питання – про альтернативні вибори партійних керівників таємним голосуванням. Було також прийняте принципове рішення про скликання першої після війни Всесоюзної партконференції. На XIX Всесоюзній партконференції, що відбулася у червні 1988р., було вирішено перетворити радянські органи влади на справжні владні структури, прямо не залежні від парткомів та їх апаратів. На практиці це означало ліквідацію тандему “партія-ради”.

Невизначеність функцій партійних органів і детальний опис у конституціях повноважень радянських органів сполучалися з одночасним зайняттям партійною номенклатурою радянської посади відповідного рівня. Людина, яка працювала першим секретарем обкому партії, мусила бути за посадою народним депутатом союзної або республіканської Верховної Ради. Секретарю райкому партії належало ставати депутатом обласної, у крайньому разі – районної ради. Упродовж довгих десятиліть депутатство в радах було звичним для партійних чиновників, і тому вони сприйняли запропонований генеральним секретарем ЦК КПРС перехід влади від парткомів до виконкомів рад як щось незвичне, але не незвичайне. Функціонери партійної ланки влади готові були погодитись на здійснення своїх керівних функцій з крісла голови ради або голови виконкому ради відповідного рівня. Щоб заручитися підтримкою реформи неpubлічними функціонерами, її ініціатори винайшли лозунг: депутатом можна було обратися не тільки у виборчому окрузі, але й через висування громадсько-політичними організаціями. Проте переважна більшість делегатів конференції були впевнені в тому, що одержать депутатський мандат у виборчому окрузі без проблем, як завжди. Отже, XIX конференція КПРС схвалила конституційну реформу.

Однак, що трапилося насправді? Зникнення тандему “партія-ради” означало, що суверенна влада в СРСР перейшла від монополюючої державної партії до суспільства. Країни, в яких суспільство панує над державою, тобто визначає на виборах персональний склад вищих державних установ, прийнято називати демократичними. Країни, в яких держава панує над суспільством, тобто формує склад державних установ без участі суспільства або за допомогою імітації виборчого процесу, прийнято називати тоталітарними. Схвалена вищим партійним форумом КПРС конституційна реформа в одну мить перетворила Радянський Союз з тоталітарної на демократичну країну. Однак це була надто своєрідна демократична країна: без традицій демократії, з суспільством, яке в усьому звикло покладатися на державу, з комуністичним кістяком у товщі народу, який паралізував вільні рухи суспільного організму. Виборці повинні були пройти довгий шлях, щоб перетворитися з гвинтиків лєнінсько-сталінської держави-комуни на повноцінних громадян. Вони ще не пройшли цей шлях до кінця навіть у наші дні, як свідчать екзотичні Дарти Вейдери або гречка на виборчих дільницях. Проте, як висловлювався М.Горбачов, “процес пішов”.

⁴⁶ Пихоя Р. Советский Союз: история власти. 1945-1991. – М., 1998, с.496-497.

Від часів, коли партія ховалася від конституції, її рішення належало проводити через радянські органи влади. Останній в історії КПРС генсек виніс питання про конституційну реформу на затвердження позачергової XII сесії Верховної Ради СРСР, яка відбулася 29 листопада - 1 грудня 1988р. Реформа не зустріла заперечень з боку депутатів – тих же представників компартійно-радянської номенклатури. Виникає питання, чи передбачали її ініціатори політичні наслідки наступних виборів? Адже партійні комітети уже не могли визначати кандидатів від “блоку комуністів і безпартійних”, які за відсутності суперників завжди проходили до парламенту. У виборчих округах складались умови для боротьби за мандат, гострота якої залежала від політичної зрілості електорату. Виборці переважно ще залишалися “біомасою”, як висловлювалися цинічні претенденти на депутатський мандат, але в парламентах обов’язково мусила з’явитися опозиція.

Схвалена партконференцією конституційна реформа була винесена на всенародне обговорення. Його підсумки підбив М.Горбачов на XII сесії Верховної Ради СРСР. Обговорювалася аж ніяк не ленінська формула влади, яка утверджувала диктатуру вождів, тобто усувала ради від прийняття політичних рішень і перетворювала їх на реєстратора рішень, що приймалися партійними органами. Формула влади була надійно схована за словами-симулякрами, що сприймалися радянськими людьми як реально існуючі поняття: народовладдя, загальнонародна власність, демократичний централізм тощо.

На всенародне обговорення були винесені такі законопроекти: заснування системи З’їздів народних депутатів СРСР і союзних республік, перетворення Верховної Ради СРСР і Верховних рад союзних республік на постійно діючі органи влади, демократизація виборів, тобто надання їм змагальності шляхом висування кількох кандидатів на кожне місце народного депутата, пряме представництво громадсько-політичних організацій у вищих органах влади. Кількість зауважень і пропозицій з удосконалення законопроектів перевищила 300 тис. Як повідомляв М.Горбачов на сесії Верховної Ради СРСР, багатьом не сподобалась ідея обирати третину народних депутатів З’їзду не у виборчих округах, а висуванням від громадсько-політичних організацій. Прагнучи розвіяти сумніви, генсек підкреслив, що вони увібрали в себе основну масу народу: партія – майже 20 млн. членів, комсомол – 36 млн., ради ветеранів – понад 50 млн. тощо⁴⁷. Ось тільки не підкреслив він, що всі ці організації будувались на засадах “демократичного централізму” – дуже далеких від реального народовладдя. Адже це був кістяк держави-комуни, силоміць імплантований нею в організм суспільства.

Вплив конституційної реформи на суспільно-політичне життя став зрозумілим для команди М.Горбачова не відразу. Після березневих виборів 1989р. на З’їзді народних депутатів СРСР оформилася демократична опозиція, до якої примкнув найбільш потужний суперник Горбачова Б.Єльцин. Однак на першому З’їзді народних депутатів, як і в обраній ним Верховній Раді СРСР панувала, за визначенням одного з лідерів опозиції Ю.Афанасьєва, “агресивно-слухняна більшість”. Диктат КПРС над суспільством залишався зовні непорушним, але тільки тому, що партійні функціонери звикли керувати, а радянські чиновники – бути керованими. Комуністична ідеологія, яка була важливою підпорою диктатури, справляла

⁴⁷ Горбачев М.С. К полномочию Советов и созданию социалистического правового государства. Доклад и заключительное слово на внеочередной двенадцатой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва 29 ноября-1 декабря 1988г. – М., 1988, с.10-11, 30-31.

дедалі менший вплив на суспільство. Межі гласності розширилися, люди почали захилятися під зливою сенсаційної інформації про злочини сталінської, а згодом і ленінської доби, про реальне становище у своїй країні, порівняно з країнами, які вони звикли називати капіталістичними.

Хоч і не відразу і не без боротьби, але М.Горбачов змушений був відмовитися на позачерговому третьому З'їзді народних депутатів СРСР у березні 1990р. від зафіксованого у ст.6 Конституції СРСР положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС у державі і в суспільстві. Зрозуміло, що позачерговий з'їзд був скликаний не для того, щоб вирішити долю статті конституції, навколо якої точилися гострі дебати. М.Горбачов скликав його, щоб дещо дистанціюватися від ЦК КПРС. Його позиції у найвищому органі партії захиталися. Цекісти зрозуміли, нарешті, що завдяки конституційній реформі вони втратили владу над суспільством, і звинуватили в цьому свого генсека. З іншого боку, пост генерального секретаря ЦК КПРС перестав бути всевладним, і Горбачов поспішив очолити радянську владну вертикаль. Він уже володів найвищою посадою в цій вертикалі – голови Верховної Ради СРСР. Проте еквівалентною посту генсека дореформеної КПРС мусила бути посада голови держави, а не парламенту. З'їзд народних депутатів 15 березня 1990р. подарував йому незвичний для радянської системи влади пост президента СРСР. Горбачов не наважився виставити свою кандидатуру на загальносоюзні президентські вибори, щоб не конкурувати з Б.Єльциним, який завдяки союзу з демократичними силами набував дедалі більшої популярності у країні.

Скасування ст.6 Конституції СРСР було логічним продовженням конституційної реформи 1988р. Однак найбільш вагомим її наслідком стала ситуація у країні після перших вільних виборів до законодавчих органів влади союзних республік, що відбулися 4 березня 1990р.

Передвиборна боротьба показала, що у країні наростає національно-визвольний рух, спрямований проти загальносоюзного центру, який тримав союзні республіки в "чорному тілі". Йшлося не тільки про республіки Балтії, входження яких до Радянського Союзу, як визнав II З'їзд народних депутатів СРСР у грудні 1989р., було наслідком реалізації таємного протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад 1939р. В Україні могутнім чинником суспільно-політичного життя ставав утворений у вересні 1989р. Народний рух України за перебудову. Відірвана від загальносоюзного центру російська номенклатура на чолі з Б.Єльциним розгорнула боротьбу за суверенізацію РРФСР. Одним з передвиборних зобов'язань Єльцина була обіцянка здійснити зміни в Конституції РРФСР в напрямі запровадження поста президента, а також взяти участь в якості кандидата на всеросійських президентських виборах. На засіданні політбюро ЦК КПРС 9 листопада 1989р. голова Ради міністрів СРСР М.Рижков зауважив: "Треба боятися не Прибалтики, а Росії і України. Тхне загальним розвалом"⁴⁸.

Березневі вибори 1990р. до законодавчих органів союзних республік змінили характер радянської влади. Влада в Українській РСР, як і раніше, зосереджувалася в руках першого секретаря ЦК КПУ В.Івашка, проте його позиції в системі влади забезпечувалися тим, що він став головою Верховної Ради.

Верховна Рада після трансформації компартійно-радянської системи, спричиненої конституційною реформою, стала головним центром влади. Як і раніше,

⁴⁸ Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М.С.Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. – М., 2007, с.99.

влада залишалася функціонально неподіленою, незважаючи на наявність окремо існуючих виконавських, законодавчих і судових органів, які функціонували у класичній моделі радянської влади 1917-1989рр. Це означало, що у влади залишався присмак диктатури. Український парламент 1990р. мало нагадував парламенти демократичних країн. Проте він уже не був схожим на Верховну Раду попереднього скликання.

Слід говорити лише про присмак диктатури, а не про диктатуру в повному обсязі. Диктаторські функції у спадок від партії здобув парламент у цілому, і тому вони розчинялися серед 450 депутатів. Крім того, – що було найважливішим, – відносини залежності між ланками тієї системи влади, яку уособлював парламент, були прямими, тобто демократичними. За парламентом стояв народ, який мав право позбавити повноважень будь-якого народного депутата на наступних вільних виборах. За керівництвом парламенту стояли народні депутати, які могли змінити його будь-якої миті.

Очолювана О.Морозом компартійно-радянська номенклатура кількісно переважала, але не панувала в парламенті. Делегати від НРУ і члени КПРС, обрані за списками Демократичного блоку, вміло використовували методи парламентської боротьби, щоб пропагувати свої цілі та нав'язувати їх політичному противнику, який перебував у стані паніки, бо “революція згори” на очах перетворювалася на “революцію знизу”. Перипетії парламентської боротьби оперативно висвітлювалися засобами масової інформації. Парламентські дебати транслювалися у прямому ефірі. Всі громадяни мали змогу оцінювати те, що відбувалося на політичній авансцені.

Номенклатура трималася у Верховній Раді згуртовано, на відміну від парламентської опозиції. Проте вона не мала стратегічної лінії і пливла за потоком подій, бажаючи пристосовуватися до швидкоплинних змін у суспільстві і зберегти владу. О.Мороз уникав прямої конфронтації з опозицією. За згодою більшості опозиція взяла під свій контроль сім парламентських комісій з 23 наявних.

У парламенті, який сформувався після перших вільних виборів, відчувався не тільки політичний, але й географічний поділ між депутатами. Торкаючись його, М.Батіг змушений був визнати: “Нам, народним депутатам, членам Народного руху України, гірко і боляче, що більшу частину парламенту України складає старий консервативний партапарат, який руйнує будь-яку розумну думку. Але ще гірше буває на душі, коли розмовляєш з народними депутатами зі східних областей України, які не розуміють української мови, не знають нашої історії, не вірять у нашу символіку”⁴⁹.

7 березня 1990р. політбюро ЦК КПРС розглянуло підсумки російських виборів. На відміну від минулорічних виборів народних депутатів СРСР, ці вибори були прямими: влада вже не наважувалася, побоюючись народного гніву, виділяти квоти для депутатів від громадсько-політичних організацій. Переважна більшість членів політбюро ЦК оцінили вибори як задовільні, сподіваючись на те, що загальносоюзний центр зможе утримати державоутворюючу республіку під своїм контролем.

Лише І.Фролов, який був у команді Горбачова в якості його помічника в 1987-1989рр., після чого став секретарем ЦК (а з липня 1990р. – членом політбюро

⁴⁹ Бойко О. Україна у 1985-1991рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002, с.151.

ЦК КПРС), не поділяв оптимізму присутніх. Для цього академіка АН СРСР в галузі філософії раптом відкрилася не тільки небезпека конституційної реформи, але й тієї основи, на якій вона базувалася: запроваджені В.Ленінінм фальшиві оболонки радянської централізованої держави. Партія перебувала у глибокій кризі, але ж саме вона, за задумом В.Леніна, тримала на собі державу, оформлену у вигляді союзу вільних і рівноправних республік з конституційним правом виходу з “федерації”. Намір Б.Єльцина домагатися поста президента Росії ламав ленінську конструкцію влади з плачевними наслідками для загально-союзного центру. Про наступні його кроки, уже в якості президента Росії, можна було лише здогадуватися.

Тільки така реконструкція подій стає зрозумілою і логічною, коли ми проаналізуємо виступ Фролова на цьому засіданні політбюро ЦК КПРС. Виступ наводиться за використанням Р.Піхоєю робочим записом, який зберігається у недоступному для інших дослідників Президентському архіві Російської Федерації. Ось цей запис⁵⁰:

“Треба тут визнати нашу поразку, реально і недвозначно... Мені здається, це дуже сумнівний тепер показник: скільки ми голосів одержали за членів партії, і т.п., бо знаємо – є розкол. І Попов у партії, і Юрій Афанасьєв у партії... Але справа не в цьому. Я думаю, що найбільший наш недогляд полягав у тому, що не провадилася робота у виробничих колективах. Ми кинули робітників і селян – ось що я вам кажу прямо і відверто! Ми просто кинули їх! І не дивно, що тепер у Ленінграді починають розвиватися самостійні рухи... Афанасьєв та інші не хочуть виходити з партії, щоб підірвати її на з’їзді⁵¹. Нам треба більш енергійно прибирати старі кадри. Через них втрачаємо партію. Наше становище мало відрізняється від становища в інших країнах Східної Європи... І нарешті, останнє. Звичайно, свої найпотужніші бомби, я не знаю, яка, термоядерна або ще щось, закладені у вигляді російських структур – і у вигляді партійних структур, і у вигляді ось цих Рад тощо. Вони взагалі загублять всю нашу Федерацію в цілому. Тому на їх діяльність невідповідно переключилися ось ці попови та інші – Афанасьєв і Єльцин... Потрібні якісь саме партійні рішення... Треба визначатися. Треба приймати рішення. Треба переходити в контратаку... Інакше з’їзд принесе таке – ми навіть самі не помітимо, як ми опинимося в іншій, чужій нам країні і в іншій, чужій нам партії”.

У травні 1990р. відбувся Перший з’їзд народних депутатів Росії. Незважаючи на відчайдушну протидію загальносоюзного центру, головою Верховної Ради РРФСР був обраний Б.Єльцин. Парадоксально, але прагнення до суверенізації найбільш яскраво проявилось не в національних республіках (за винятком Грузії і республік Балтії), а в Російській Федерації. Становище Росії в Радянському Союзі завжди залишалося двозначним. Росія була державоутворюючою республікою, і загальносоюзний центр відстоював передусім її інтереси. У неофіційній “табелі про ранги” росіяни були титульною нацією в масштабі всього Союзу, а не тільки Російської Федерації. Це означало, що вони не ставали національною меншиною в будь-якій союзній або автономній республіці. Радянський Союз на Заході часто називали Росією, і ніхто не виступав зі спростуваннями. Навпаки, перебуваючи в Україні, Горбачов часом називав СРСР Росією, що прикро бентежило українців, навіть В.Щербицького. Проте Росія формально була політично ущемленою, бо Кремль не міг собі дозволити існування двох центрів влади – і союзної, і російської.

⁵⁰ Піхоє Р. Советский Союз: история власти. 1945-1991, с.582.

⁵¹ Наближався XXVIII з’їзд КПРС.

Щойно верховні ради союзних республік нового складу зібралися на першу сесію, Грузія, Литва та Естонія прийняли парламентські акти про державний суверенітет, щоб убезпечити себе від посягань загальносоюзного центру. Прийнята 11 березня 1990р. декларація литовського парламенту мала назву “Про відновлення незалежності Литовської держави”. Парламентарі мали рацію: країни Балтії були введені до складу СРСР на підставі злочинного пакту Ріббентропа-Молотова. Завдяки посередництву Франсуа Міттерана і Гельмута Коля парламент Литви оголосив тимчасовий мораторій на Декларацію про незалежність. Франція і Німеччина переживали, мабуть, не менше М.Горбачова за долю Радянського Союзу. Розпадалася країна з найбільшим у світі ракетно-ядерним потенціалом, і невідомо було, до чиїх рук він міг потрапити.

Тим часом у Москві утворилися два центри влади, які вступили в боротьбу між собою. Уже в ранзі голови парламенту Єльцин виклав на прес-конференції своє розуміння російського суверенітету: “Грунтуючись на Декларації про суверенітет, яка буде прийнята, на необхідних законах, Росія буде самостійна в усьому, і рішення її повинні бути вище союзних”⁵². Отже, Єльцин мав намір скористатися закладеними в Конституції СРСР і в конституціях радянських республік нормами, щоб усунути від влади загальносоюзний компартійно-радянський центр.

12 червня 1990р. З'їзд народних депутатів Росії практично одностайно прийняв Декларацію про державний суверенітет РРФСР. У цьому документі були втілені найгірші очікування І.Фролова. З'їзд урочисто заявив про свою рішучість створити демократичну правову державу у складі оновленого Союзу РСР. Запроваджувалася повнота влади РРФСР у вирішенні всіх питань державного і громадського життя, за винятком тих, які вона добровільно передасть у ведення Союзу РСР. Дія актів Союзу РСР, які вступали в суперечність з суверенними правами РРФСР, припинялася. Стаття 7 проголошувала: РРФСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР в порядку, встановленому Союзним договором і заснованому на ньому законодавстві. Право союзних республік на вихід з СРСР проголошувалося в усіх радянських конституціях, але тільки тепер виникав механізм виходу. Останнім пунктом автори Декларації стверджували, що вона стане основою для розробки нової Конституції РРФСР, укладення Союзного договору і вдосконалення республіканського законодавства⁵³. Заключною подією Першого з'їзду народних депутатів РРФСР стала заява Б.Єльцина про вихід з КПСР.

Компартійно-радянська номенклатура в національних союзних республіках перестала розраховувати на підтримку Москви, де точилася боротьба між двома центрами влади. Частина її стала розуміти, що вже залежить не стільки від Кремля, хто б у ньому не сидів, скільки від власних виборців. Тому в середовищі номенклатурних працівників України почали множитися т.зв. суверен-комуністи. Вони розглядали діячів Народного руху та інших опозиційних депутатів Верховної Ради не як противників, а як ситуативних союзників у справі суверенізації республіки. Найбільш далекоглядним в оцінці політичної ситуації виявився Л.Кравчук. Стартові позиції для особистої політичної кар'єри він здобув у попередній системі влади: у 1988р. став завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, в 1989р. був обраний на посаду секретаря ЦК з ідеологічних питань, а в червні 1990р. здобув пости члена політбюро і другого секретаря ЦК КПУ.

⁵² Советская Россия (Москва), 31 мая 1990.

⁵³ История России XX века (под ред. А.Чубарьяна). – М., 2003, с.341-343.

Конституційною реформою М.Горбачов і його команда реформаторів довели, що готові йти на далекосяжні поступки, аби зберегти за собою політичну владу. Проте в галузі міжнаціональних відносин вони не були готові до поступок. Ідеал національно-державного устрою втілювався для Горбачова в афоризмі “сильний центр – сильні республіки”. Явно не йшлося про перетворення Радянського Союзу на справжню федерацію, тобто на державу, де регіони мали б чітко окреслені конституційні повноваження, непідвладні центру. Радянські конституції лише проголошували права, але у суб’єктів федерації не було реальних прав, здійснюваних суверенно, без звертання за дозволом до центральних відомств. Це визнавав і Горбачов, який виступаючи в Литві в січні 1990р., сказав: “Треба дати можливість кожному народу реалізувати свій потенціал, у всій повноті наповнити федерацію новим, реальним змістом”⁵⁴.

Коли верховні ради республік Балтії, маючи підтримку центральних комітетів своїх компартій, приймали свої декларації, Верховна Рада УРСР виступала з їх засудженням, твердячи, що це завдає шкоди інтересам СРСР як соціалістичної федерації, не сприяє єдності і згуртованості радянських народів. Відповідним чином реагували й парламенти інших союзних республік. Але крок Росії просигналізував усім іншим республікам, що московський центр охоплений кризою і не може більше утримувати інші народи в покорі. Одразу виявилось, що не існує інших, несилкових способів функціонування створеної більшовиками на уламках колишньої імперії багатонаціональної радянської держави. Кожна з республік залишалася радянською у третьому поколінні, “верхи” і “низи” в них могли існувати тільки так, як визначала комуністична доктрина, але в кожній раптом з’явилися суверен-комуністи, які прагнули відійти на певну відстань від загальносоюзного центру. Про вихід з липової федерації ніхто в цей час не думав у “верхах” національних республік, для цього не вистачало фантазії. Менш за все про це думав Б.Єльцин, який аж ніяк не бажав розпаду Радянського Союзу і використовував закладені в його конструкцію “найпотужніші бомби” (користуючись лексикою філософа І.Фролова) з однією лише прагматичною метою: подолати Горбачова. Отже, крок Росії відкрив “парад суверенітетів”.

Лише через тиждень після російської Декларації про суверенітет таку саму декларацію прийняла Верховна Рада Узбекистану. 23 червня 1990р. була проголошена молдовська декларація. Україна вже запізнювалася.

28 червня Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет. Через кілька днів у Москві відкрився XXVIII з’їзд КПРС, і група народних депутатів, які були делегатами з’їзду, виїхала до столиці СРСР. Однак від імені парламентської опозиції В.Чорновіл запропонував відкликати всіх депутатів, які перебували на з’їзді КПРС. Більшість депутатів підтримали пропозицію, і делегати з’їзду повернулися. В.Івашко залишився в Москві і оголосив про свою відставку з посади голови парламенту. Пізніше стала відома причина відставки: XXVII з’їзд збирався обрати його на посаду заступника генерального секретаря ЦК.

16 липня 1990р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Після цього постало питання про вибори нового глави парламенту. Ситуація, в яку потрапила Компартія України після капітулянтської відставки Івашка, не дала змоги першому секретарю ЦК КПУ С.Гуренку взяти участь у балотуванні, і більшість депутатів, які представляли інтереси номенклатури,

⁵⁴ Союз можно было сохранить, с.119.

віддали перевагу публічному політику, другому секретарю ЦК КПУ Л.Кравчуку. 18 липня він був обраний голосами 239 депутатів. Комуністичну більшість у Верховній Раді журналісти назвали “групою 239”.

У зв'язку з прийняттям декларацій про державний суверенітет республік Союзний договір 1922р. втратив правову основу, і М.Горбачов поспішив розіслати до республік проект нового договору. У ньому республіки іменувалися суверенними державами, але тут же визнавалося верховенство законів Союзу над республіканськими, внаслідок чого вся повнота влади знову переходила до загально-союзного центру. На з'їзді Народного руху України в жовтні 1990р. горбачовський проект був розцінений як новий зашморг на шиї пригноблених народів. НРУ висловився за двосторонні договори між суверенними державами, в першу чергу з сусідами України – Росією, Польщею, Білоруссю, Румунією, Чехословаччиною, Молдовою, Угорщиною⁵⁵.

19 листопада голова Верховної Ради РРФСР Б.Єльцин прибув до Києва і уклав з українським урядом рамкову угоду про співробітництво в політичній і економічній сферах. Цей візит підвищив особистий авторитет Л.Кравчука і примножив кількість суверен-комуністів у “групі 239”. До кінця 1990р. Кравчук уклав двосторонні угоди з республіками Балтії, Узбекистаном і Казахстаном.

Наприкінці 1990р. у Верховній Раді СРСР оформилася впливова депутатська група “Союз”, в якій об'єдналися всі консервативні сили союзного парламенту. Голова Ради міністрів М.Рижков заявив, що перебудова провалилася, і потрібно шукати новий політичний курс. М.Горбачов почав звільнятися від реформаторів і спиратися на консерваторів. IV З'їзд народних депутатів СРСР у листопаді 1990р. ухвалив рішення про всесоюзний референдум у питанні про збереження СРСР. Це питання було винесене на референдум у наступному формулюванні: “Чи вважаєте Ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?” Позбавлені внутрішнього змісту слова “оновлена федерація”, “суверенні республіки”, “повною мірою” мусили заколисувати виборців. Розрахунок був на те, що вони висловляться за збереження країни, в якій народилися і прожили все життя. Позитивна відповідь на запитання референдуму зводила нанівець прийняті республіканськими парламентами декларації про державний суверенітет.

Після кількадечних дискусій в парламенті України та за його стінами була затверджена запропонована Л.Кравчуком пропозиція провести одночасно із загальносоюзним референдумом республіканське опитування населення за формулою: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”

17 березня український народ відповів на обидва питання. На питання загально-союзного референдуму позитивну відповідь дали 70,2% тих, хто прийшов на виборчі дільниці. На питання республіканського опитування позитивну відповідь дали 80,2% виборців. Не вступаючи в пряму конфронтацію з президентом і Верховною Радою СРСР, українські парламентарі звели до нуля значення загальносоюзного референдуму в межах України.

⁵⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Том IX, К., 2001, с.160-161.

Під час референдуму про долю СРСР Б.Єльцин провів через всеросійське опитування рішення про заснування поста Президента Російської Федерації, який мав обиратися всім населенням республіки, і в червні 1991р. виборів цей пост. Це дало йому перевагу у відносинах з колективними органами влади, розміщеними в Москві – Верховною Радою СРСР і Верховною Радою РРФСР. Всенародне обрання мало вирішальне значення в умовах конституційної невідомості президентських повноважень за фактичного переходу державної влади від партії до рад.

Приймаючи через три тижні після президентських виборів у Росії закон про заснування посади президента України, Л.Кравчук наполіг на виборах усім населенням республіки, тобто пішов шляхом Єльцина, а не Горбачова. 3 липня Верховна Рада України прийняла закони “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР”, “Про Президента Української РСР” і “Про вибори Президента Української РСР”. Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991р.

У квітні 1991р. М.Горбачов відмежувався від консерваторів і почав шукати домовленостей з тими керівниками союзних республік, які погоджувалися підписати новий Союзний договір, але на засадах реального суверенітету суб’єктів федерації. 23 квітня в замській урядовій резиденції Ново-Огарьово відбулася зустріч президента СРСР з керівниками дев’яти союзних республік – Росії, України, Білорусі, Казахстану, Азербайджану, Киргизії, Таджикистану та Туркменістану. Ця зустріч започаткувала т.зв. новоогарьовський процес – тривалі переговори про подальше існування Радянського Союзу в реформованому вигляді.

У Верховній Раді України новий проект Союзного договору зустріли без ентузіазму, оскільки у принципових положеннях він розходився з прийнятою парламентом і схваленою під час всеукраїнського опитування Декларацією про державний суверенітет. Верховна Рада вирішила повернутися до розгляду проекту договору після 1 вересня 1991р.

Останній варіант проекту Союзного договору був розглянутий у Ново-Огарьово 23 липня. Підписання договору передбачалося у вересні або жовтні на З’їзді народних депутатів СРСР за участю делегацій союзних республік. На таємних зустрічах М.Горбачова з Б.Єльциним і Н.Назарбаєвим наприкінці липня було вирішено, що Росія і Казахстан підпишуть договір раніше – 20 серпня, щоб поставити решту республік перед доконаним фактом. Горбачову довелося погодитися з вимогою Єльцина внести в договір таку формулу оподаткування, яка б залишала у розпорядженні російського уряду лівову частку бюджетних доходів, утворюваних на території Росії. Не менш важливим було те, що всі підприємства союзного підпорядкування переходили під юрисдикцію російського уряду. Про досягнення домовленостей з Росією, Казахстаном і Узбекистаном М.Горбачов повідомив по телебаченню 2 серпня, після чого поїхав відпочивати до Криму.

У ніч на 19 серпня, тобто за добу до підписання Союзного договору трьома республіками, найближчі співробітники Президента СРСР, які обіймали головні посади в союзних структурах, ізолювали його у кримській резиденції і зробили спробу взяти всю повноту влади до своїх рук. Проте наступ неосталіністів наштовхнувся на опір народу, який підтримував Б.Єльцина. Президент Росії тимчасово узяв на себе функції союзного президента. Одночасно виявилось небажання армії, КДБ і МВС брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори державного перевороту визнали свою поразку.

Вранці 19 серпня командувач Сухопутних військ генерал В.Варенніков у супроводі С.Гуренка і місцевих генералів прибув до голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів путчистського органу влади – Державного комітету з надзвичайного стану (російська аббревіатура – ГКЧП) призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Варенніков продикував Л.Кравчуку лінію поведінки: “У західних областях необхідно запровадити надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їх газети, припинити і розганяти мітинги. Вам необхідно вжити екстрених заходів, щоб не складалася враження, що ви йдете старим курсом... Війська доведені до повної бойової готовності, і ми вживемо заходів аж до пролиття крові”⁵⁶.

Розмова в кабінеті голови Верховної Ради відбувалася на підвищених тонах, але Кравчук не контролював Збройні сили СРСР на території України і зайняв обережну позицію. У виступі по телебаченню він сказав: “Наша позиція – це позиція виваженості і ще раз виваженості. Це – захист конституційних норм, захист законів. Все, що йде всупереч цій позиції, яку схвалив народ, є для нас неприйнятним. Ми маємо відстояти закони, захистити демократію, утвердити в суспільстві законний порядок, захистити інтереси людей. Ми маємо діяти так, щоб не проливалася кров”⁵⁷.

Увечері 19 серпня було скликане засідання Президії Верховної Ради УРСР. Кворуму у відпускний період не вдалося зібрати, а кількогодиннє обговорення ситуації виявилось безрезультатним. ЦК Компартії України, під впливом якого до початку путчу залишалася переважна частина депутатів Верховної Ради, мовчав. Але секретаріат ЦК надіслав керівникам обласних і міських організацій партії шифrogramу з рекомендаціями про дії в ситуації, яка мусила скластися. Ішлося про беззастережну підтримку ГКЧП⁵⁸.

Демократична опозиція 19 серпня організувала мітинги протесту в Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Києві, Харкові та Чернігові. Б.Горинь на засіданні ради Львівської обласної організації Української республіканської партії сказав: “Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною”⁵⁹.

20 серпня окреслився успіх Б.Сльцина у протистоянні заколотникам та їх нездатність оволодіти країною. Увечері цього дня була оприлюднена заява Президії Верховної Ради, в якій дія постанов ГКЧП на території України не визнавалася. Однак контрольовані Компартією України облвиконкоми (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський, Чернігівський та ін.) і Кримська АРСР визнали ГКЧП, причому не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не було, а через ідейні переконання. Після вечірнього засідання Президії ВР Л.Кравчук виступив по республіканському телебаченню і назвав зміну влади, що відбулася в країні, антиконституційною.

На третій день путчу ситуація в країні ще залишалася гострою, хоча поразка путчистів уже цілком окреслилася. А ввечері 22 серпня М.Горбачов повідомив по телебаченню, що повністю контролює ситуацію в країні. Цього дня політбюро ЦК КПУ перервало мовчання і заявило про засудження “авантюрної спроби антидержавного перевороту”⁶⁰. Однак вранці 23 серпня у приміщенні Львівського

⁵⁶ Хроніка опору. Збірка матеріалів. – К., 1991, с.135.

⁵⁷ Там само, с.103.

⁵⁸ Там само, с.167, 168.

⁵⁹ Бойко В. Україна у 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку, с.253.

⁶⁰ Хроніка опору. Збірка матеріалів, с.370.

обкому КПУ були вилучені документи протилежного змісту. Вони незаперечно засвідчували, що натхненником і організатором путчу був партапарат.

Вранці 24 серпня у Києві розпочалася позачергова сесія Верховної Ради України. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л.Кравчук, із співдоповідями – народні депутати О.Мороз та І.Юхновський. Аналіз подій свідчив, що треба вжити термінових заходів для захисту суверенітету республіки. Від імені опозиційної Народної ради І.Юхновський запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований незалежний статус України. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити проведенням республіканського референдуму. Одночасно Народна рада запропонувала заборонити діяльність КПРС в Україні.

Увечері Л.Кравчук виніс на голосування проект Акта проголошення незалежності України, який був прийнятий конституційною більшістю голосів – 346 народних депутатів “за”, чотири – “проти” за незначного числа тих, хто утримався. Референдум на підтвердження Акта призначався на 1 грудня 1991р., одночасно з виборами Президента України.

Верховна Рада прийняла також постанову про політичну ситуацію і нагальні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні Сили України, Національну гвардію. Уряду доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, запровадити в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

Президія Верховної Ради 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень партійних комітетів для того, щоб забезпечити збереження майна та документів від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія документально довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л.Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на території України.

Заява компартійної “групи 239” у парламенті про саморозпуск, як і заборона КПРС аж ніяк не означали, що комуністи зникли з політичного життя республіки. У вересні 1991р. оргкомітет, до якого ввійшли колишні члени КПУ на чолі з О.Морозом, заявив про підготовку до створення нової лівоцентристської партії. 26 жовтня в Києві відбувся установчий з’їзд Соціалістичної партії України (СПУ). О.Мороз підкреслював, що СПУ не є правонаступницею КПУ, а її діяльність ґрунтуватиметься на ідеях “очищеного марксизму-ленінізму”.

Пуповина, яка з’єднувала комуністів України з загальносоюзним центром, була обрізана виборами до Верховної Ради УРСР 1990р., що відбувалися на засадах конституційної реформи 1988р. Співвідношення між ортодоксами та суверен-комуністами в “групі 239” постійно змінювалося впродовж 1990-1991рр. на користь останніх. Заколот 19-21 серпня 1991р. прискорив проголошення Україною незалежності, але відчайдушна спроба керівників союзної держави зупинити розпад СРСР була приречена на невдачу від початку. Точкою неповернення стала конституційна реформа 1988р. Саме вона започаткувала переростання “революції згори” у “революцію знизу”. Серпневі події настільки вплинули на народних депутатів, що керівництво парламенту, яке складалося переважно з комуністів, заборонило діяльність Компартії України.

Україна мусила знайти свої історичні корені. Політичні сили, які виборювали у загальносоюзного центру самостійність Російської Федерації під антикомуністичними гаслами, орієнтувалися на винищені більшовиками дореволюційні цінності. Характер незалежної України був підказаний парламентською опозицією. Коли 24 серпня депутати зібралися на надзвичайну сесію, представники громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг як символ розриву з московським центром. А 4 вересня Верховна Рада ухвалила постанову про підняття над куполом своєї будівлі синьо-жовтого національного прапора.

1 грудня 1991р. відбулися референдум щодо державного статусу України і вибори Президента. На запитання “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” позитивно відповіли 90,3% громадян, які взяли участь у голосуванні. Позитивну відповідь дали жителі всіх областей України, незалежно від їх національного складу, в т.ч. населення Кримської АРСР. Голова Верховної Ради Л.Кравчук був обраний Президентом України голосами 61,8% громадян, які взяли участь у голосуванні.

Підтвердження Акта проголошення незалежності України на референдумі переважною більшістю населення республіки створило якісно нову ситуацію в усьому Радянському Союзі. Через тиждень після референдуму президенти Б.Єльцин і Л.Кравчук та голова Верховної Ради Білорусі С.Шушкевич зібралися під Мінськом, у Біловезькій пущі та заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє існування. 8 грудня 1991р. було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої могли приєднатися як члени колишнього Радянського Союзу, так й інші країни, які поділяли принципи цієї угоди. 21 грудня на зустрічі в Алма-Аті до СНД приєдналися ще вісім союзних республік. Однак жодна з посткомуністичних країн до СНД не приєдналася, як і три країни Балтії. 21 грудня М.Горбачов оголосив, що він припиняє виконання функцій Президента СРСР у зв'язку зі зникненням цієї держави.

Громадяни та політичні сили, які вважають розпад СРСР геополітичною катастрофою, схильні звинувачувати “біловезьких зубрів”. Вони, однак, просто опинилися в потрібний час у потрібному місці, тобто стали реєстраторами справді геополітичного розламу, який розпочався з розпаду Російської імперії у 1917р. Невідповідність між формою і суттю радянської федерації, яка перетворювала СРСР на друге видання Російської імперії, могла зберігатися лише в силовому полі диктатури комуністичних вождів. Коли конституційна реформа 1988р. покінчила з державним статусом КПРС, розпочався розпад багатонаціональної централізованої держави. Він був таким же об'єктивним явищем, як і попередній процес переростання “революції згори” у “революцію знизу”. Конституційна реформа лише зареєструвала перевтілення цієї революції подібно до того, як “біловезькі зубри” зареєстрували розпад СРСР.

“Революція знизу” виявилася Революцією розпаду, тому що радянська дійсність не спромоглася запропонувати пострадянській нічого іншого, крім самої себе. Незалежна Україна залишилася такою ж радянською республікою, якою була впродовж десятиліть. Нові громадянські структури й нові політичні сили могли народжуватися в ній тільки з 1988р., тобто з моменту зникнення диктатури вождів. Процес їх народження і зміцнення мусив бути болісним і тривалим, оскільки попередні політичні сили не бажали поступитися їм своїм місцем у житті суспільства і функціонуванні держави.

2. УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА І СУСПІЛЬСТВО ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ (1991-2013рр.)

2.1. Політичне життя

Після конституційної реформи 1988р. в усіх союзних республіках відбувалася поступова концентрація всієї влади в радах. Це не позбавило владних повноважень компартійно-радянську номенклатуру, але її статус і персональний склад зазнали істотних змін. *По-перше*, внаслідок переходу керівників партійних органів на радянські номенклатура ставала суто радянською. “Зовнішня” партія перестала бути потрібною, і радянські керівники погодилися на заборону КПРС. Тим самим номенклатура втратила характер “внутрішньої партії” і стала безпартійною. *По-друге*, радикально змінився характер владних повноважень номенклатури. Вона завжди залежала від суверенного носія влади, але до конституційної реформи це були компартійні вожді, а після реформи – суспільство. У першому випадку статус представників номенклатури цілком залежав від їх особистої відданості керівникам, які перебували на вищих щаблях владної вертикалі. У другому випадку державні службовці, не забуваючи про відданість своїм начальникам, муслили пройти через сито вільних виборів.

У процесі Революції розпаду частина державних службовців, переважно старшого віку, втратили керівні посади. Ті, хто звик до посадових призначень за анкетними даними, не змогли витримати конкурентної боротьби на виборах. Частина номенклатури здебільшого молодого віку не трималися за владу. Користуючись прихованим “золотом партії” або своїм впливом у господарських структурах, вони започаткувала невеликий прошарок банкірів, біржовиків, керівників великих підприємств і торговельних фірм.

Ті, хто перебував між цими двома групами, утворили т.зв. “партію влади”. Це були фахівці з різних галузей економіки і культури, ретельно відібрані свого часу відповідними номенклатурними структурами для керівної роботи. Без таких фахівців з досвідом організаційної роботи життя суспільства розвалилося б.

Не маючи справжніх конкурентів, “партія влади” зустрілася все-таки з викликом людей, які вперше виринули на поверхню політичного життя у мітинговій обстановці початку 1990-х років. За допомогою антикомуністичних гасел, підкріплених історичними свідченнями про страхіття сталінщини, ці люди зробили спробу скинути колишніх компартійних функціонерів, щоб посісти їх місця. Як правило, ця тактика не спрацьовувала. *По-перше*, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової хвилі. *По-друге*, “партія влади” не заперечувала проти залучення до своїх лав професійно придатних мітингових політиків.

Вихована в радянських традиціях, “партія влади” важко сприймала необхідність перетворення національної символіки на державну. Тільки 15 січня 1992р. Президія Верховної Ради зважилася видати Указ “Про Державний гімн України”: приймалася музична редакція гімну, автором якої був композитор М.Вербицький. Питання про текст національного гімну авторства П.Чубинського залишилося

відкритим. У січні 1992р. синьо-жовтий прапор був затверджений як Державний прапор України. У лютому 1992р. Парламент затвердив тризуб як малий герб України.

Незважаючи на те, що українські громадяни стали де-юре суверенними носіями влади, де-факто вони могли впливати на державу тільки під час виборів в органи влади та самоврядування. Посередниками між органами влади і народом мусили стати політичні партії. Політичне структурування суспільства відбувалось уповільнено, але партії виникали одна за одною.

Як уже зазначалося, у жовтні 1991р. виникла Соціалістична партія України, очолювана О.Морозом. У Народному русі України відбувалися гострі дискусії щодо доцільності його перетворення в партію. Частина керівників вважали, що треба зміцнювати державність і відмовитися від опозиційності. Вони приєднувалися до “партії влади”, посідаючи відповідальні пости в Адміністрації Президента, Уряді, дипломатичних представництвах. Зокрема, І.Юхновський обійняв посаду першого віце-прем'єра в Уряді Л.Кучми, а М.Жулинський і В.Пинзеник стали віце-прем'єрами. Боротьбу з владою продовжили тільки ті, хто гуртувався навколо В.Чорновола.

На IV з'їзді у грудні 1992р. Рух перетворився на політичну партію. Навесні 1993р. від нього відкололася частина організацій, яка утворила нову партію – Всенародний рух України на чолі з Л.Скорик і М.Поровським, але їй судилося недовге життя.

Найбільш потужна на зламі 1980-х і 1990-х років Українська республіканська партія почала занепадати після трансформації Руху. Від неї відкололося радикальне крило на чолі з С.Хмарою, але воно теж проіснувало недовго. У травні 1992р. відбувся з'їзд УРП, який обрав головою партії М.Гориня, а почесним головою – Л.Лук'яненка.

Наприкінці 1993р. керівники аграрних підприємств провели установчий з'їзд Селянської партії України (СелПУ). Насправді це була партія не селян, а господарників, які бажали захистити свої інтереси у Верховній Раді. Тривалий час вона залишалася фантомною: керівники аграрних підприємств механічно записували до неї своїх підлеглих. Однак ця партія істотно впливала на результати голосування до законодавчих органів у сільській місцевості.

Від початку заборони КППС в Україні відбувався повзучий процес регенерації цієї партії. У травні 1993р. Президія Верховної Ради скасувала правові перешкоди для проведення установчого з'їзду комуністів, але залишила в силі заборону 30 серпня 1991р. тієї КПУ, яка була “складовою і невід'ємною” частиною КППС, щоб не відновлювати відроджувану партію в майнових правах. У 1990-х роках відроджена КПУ була найбільш масовою і дуже дисциплінованою партією.

Деякі політичні діячі почали формувати партії “під себе”, якщо знаходили кошти, але вони залишалися карликовими. На початок 1994р. загальна чисельність політичних партій не перевищувала 400 тис. осіб¹. Однак суспільство вже переставало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні, а тому цілком

¹ Литвин Володимир. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994, с.359.

залежним від волі державних лідерів. Парадокс полягав у тому, що ці лідери почали використовувати партії з метою впливу на електорат. Винятком була КПУ, але вона тягнула населення у “світле минуле”.

Перехід від компартійної диктатури до радянської демократії (тобто дуже недосконалої, на відміну від демократії, яку в СРСР звикли називати “буржуазною”), відбувався шляхом поступового саморуйнування побудованої вождями системи влади та господарювання. Після суверенізації Верховна Рада України схвалила концепцію конституційного устрою, характерного для демократичних країн, тобто з поділом державної влади на три “гілки” – законодавчу, виконавчу і судову. Після цього найбільш логічним кроком Парламенту було запровадження президентського поста, покликаного об’єднувати всі три “гілки” і забезпечувати їх взаємодію.

Поділ державної влади на “гілки” передбачався і в радянських конституціях, але тоді він мав декларативний характер, оскільки органи влади пристосовувалися до диктатури компартійних вождів. Збереження переважної кількості статей Конституції 1978р. як чинних після запровадження поста Президента України не могло не позначитися негативно на взаємодії органів державної влади. Своєю чергою, органічні недоліки у владних конструкціях у поєднанні з нереформованістю успадкованої від радянських часів і вже напівмертвої системи господарювання згубно позначилися на політичному та соціально-економічному становищі України.

Виборці, які проголосували на референдумі в грудні 1991р. за незалежну державу на чолі з досвідченим Л.Кравчуком, даремно сподівалися на те, що країна наздожене за рівнем матеріального добробуту розвинуті демократії Європи. Ніхто не уявляв собі, наскільки міцно тримає мертве минуле громадян пострадянської України. Не уявляв собі цього й новообраний Президент, весь політичний досвід якого виявився малокорисним за обставин, що кардинально змінилися.

Те, що відбувалося в “лихих” 1990-х роках, нерідко виглядало позбавленим логіки й смислу. Посткомуністичні й особливо пострадянські країни опинилися в ситуації, яка не мала аналогів у попередній історії людства. Вони змушені були просуватися вперед методом спроб і помилок. Коротке президентство Л.Кравчука якраз і являло собою найбільш яскравий приклад подібного просування.

Запроваджуючи президентський пост, Верховна Рада України внесла до Конституції 1978р. доповнення такого змісту: “Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України”. Однак в Основному Законі залишилася норма, яка була ключовою в усіх радянських конституціях: “Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Радам народних депутатів”². Заснування президентського поста й обрання першого Президента України не припинило дії цієї норми. Тому Л.Кравчук опинився у складному становищі. Верховна Рада, яка до президентських виборів поводи́ла себе слухняно у вправних руках голови, раптом перетворилася для нього на протидіючу силу.

² Конституція УРСР 1978р. зі змінами і доповненнями, станом на 21 вересня 1994р. – У кн.: Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. – К., 2006, с.154, 176.

Протистояння Президента і Верховної Ради України мало інституціональний характер. Після позбавлення компартійних комітетів влади й тим більше – після зникнення КПРС вся влада зосередилася у системі рад. Верховна Рада як найвища ланка цієї системи була законодавчо-розпорядчою владою, а місцеві ради мали характер розпорядчих органів влади з правом виносити постанови, обов'язкові для утворюваних ними виконавчих комітетів. Верховна Рада теж мала свій “виконком” – Кабінет Міністрів. Президентський пост не вписувався в цю систему влади.

Ради раніше були “передавальним пасом” від КПРС до народних мас. Не маючи реальних повноважень, зіставних з повноваженнями зниклої КПРС, вони не могли задовільно реалізувати свою владу. Тим часом держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки економічних потужностей. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління і послаблення авторитету влади.

Однак керівні працівники радянських установ не бажали поступатися владою президентській виконавчій вертикалі, яку почав вибудовувати Л.Кравчук. Народні депутати не бажали обмежуватися рутинною законотворчою роботою. Їх більше вабили розпорядчі функції влади, адже вони пов'язані з рухом матеріальних цінностей і кар'єрами працівників державного апарату.

Гасло повновладдя рад до запровадження поста Президента України підтримував й Л.Кравчук. Через три місяці після проголошення Декларації про державний суверенітет він заснував щоденну парламентську газету. З 1991р. ця газета під назвою “Голос України” почала виходити. Замість звичного для радянських видань гасла “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” газета обрала інше: “Владу – Радам!” На противагу правилам орфографії термін “Ради” у множині писали з прописної літери, як і в радянські часи. Це гасло зникло з першої сторінки газети тільки через 10 років.

Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л.Кравчук заснував у лютому 1992р. Державну думу як орган, який мав виробляти рекомендації з основних напрямів діяльності установ виконавчої влади в питаннях внутрішньої й зовнішньої політики, економічного та соціального розвитку. Народні депутати зустріли в багнеті появу цього органу, і через дев'ять місяців Президент розпустив його. Більш актуальною для нього була розбудова вертикалі виконавчої влади.

У березні 1992р. з подання Кравчука Верховна Рада прийняла закон про запровадження посади представника Президента України – глави місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування. Однак Парламент потурбувався, щоб представник Президента не мав повноважень скасовувати рішення виконкомів рад навіть у випадку, коли вони суперечили закону.

У жовтні 1992р. Верховна Рада за поданням Президента затвердила Прем'єр-міністром Л.Кучму. Навесні 1993р. Кучма зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента України в областях шляхом введення їх до складу Кабінету Міністрів. Кравчук не підтримав цієї спроби і запропонував Парламенту дозволити йому безпосередньо керувати Урядом і приймати укази з неврегульованих законодавством економічних питань. Парламент його не підтримав.

Не погодилися народні депутати і на відставку Л.Кучми, яку той запропонував, дізнавшись про подання Президента. Навпаки, саме Кучма дістав повноваження видавати декрети, що заповнювали законодавчий вакуум або навіть змінювали в певних межах чинні закони.

Оскільки Л.Кучма і Л.Кравчук так і не змогли працювати узгоджено, Верховна Рада дозволила голові Уряду піти у відставку, і Кабінет Міністрів з вересня 1993р. очолив перший віце-прем'єр-міністр Ю.Звягільський. Парламент відмовився його затвердити, і він працював у ранзі виконуючого обов'язки Прем'єр-міністра.

Протистояння Парламенту і Президента розгорталось на тлі економічної кризи. Криза породжувала соціальні конфлікти, які загрожували самому існуванню держави. Найбільш серйозне становище склалося на Донбасі. Лібералізація цін за заморожування зарплат різко погіршила матеріальне становище шахтарів, і вони розпочали страйкову боротьбу. Страйкарі не обмежувалися суто економічними вимогами. Під впливом незадоволених економічною політикою Уряду донецьких вуглепромисловців шахтарі висунули політичні гасла, вимагаючи відставки Президента, розпуску Парламенту, організації нових виборів, надання Донбасу регіонального самоврядування. Організатори страйку згуртувалися навколо директора найбільш прибуткової шахти ім.О.Засядька Ю.Звягільського. Л.Кравчук не випадково запросив його на посаду першого віце-прем'єра, а потім зробив виконуючим обов'язки глави Уряду.

Конфлікт між законодавчою і виконавчою “гілками” влади не був суто українською особливістю. Такий же конфлікт між Президентом і Державною Думою Російської Федерації закінчився у жовтні 1993р. кривавим громадянським протистоянням. В Україні сторони конфлікту вирішили вдатися до референдуму, Президент виніс на референдум питання про передачу йому функцій голови Уряду, запровадження посади Віце-президента та довіру/недовіру собі та Парламенту. Парламент висунув свій варіант опитування про довіру/недовіру і призначив референдум на 26 вересня 1993р. Та незабаром обидві сторони схаменилися, адже народ міг винести вердикт про недовіру їм обом. За два дні до дати референдуму сторони вирішили звернутися до народу з проханням підтвердити мандат на владу. Дострокові вибори до Парламенту були призначені на 27 березня, а Президента України – на 26 червня 1994р.

Соціалісти та комуністи йшли на парламентські вибори під гаслом соціального реваншу. В їх передвиборних програмах передбачалося: скасування поста Президента України; визнання можливості подвійного громадянства, запровадження державної монополії зовнішньої торгівлі (у соціалістів), перехід до лімітованого розподілу за доступними цінами мінімуму товарів першої необхідності (у комуністів), грошова реформа конфіскаційного типу (у соціалістів)³.

У кількох турах голосування партії здобули 178 мандатів, а 227 місць завоювали безпартійні. Понад половина мандатів, здобутих партіями, припали на КПУ – 90. Ще 13 партій, які провели своїх представників до Парламенту, здобули разом 88 мандатів. За кількістю місць Народний рух опинився на другому

³ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. – К., 2000, с.84.

місці (20 мандатів), СелПУ – на третьому (19), СПУ – на четвертому (15), УРП – на п'ятому (11 мандатів). Інші партії-переможці були представлені одним або кількома депутатами⁴.

На виборах комуністи і соціалісти були конкурентами, але після них виступили єдиним фронтом. Головою Верховної Ради був обраний лідер соціалістів О.Мороз, а першим заступником голови – лідер СелПУ О.Ткаченко. Парламент України потрапив під контроль комуністів. Президентські вибори принесли перемогу Л.Кучмі.

У вересні 1994р. була утворена Конституційна комісія, співголовами якої стали Л.Кучма і О.Мороз. Робота над текстом Конституції, яка тривала з 1990р., прискорилася, але до кінця ще було далеко. Тоді Л.Кучма вніс до Верховної Ради проект конституційного закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”. Проект містив конкретні пропозиції щодо розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Він не міг не порушувати багатьох статей чинної Конституції 1978р., побудованої на принципі нероздільності влади. Верховна Рада в разі прийняття цього закону віддавала Президенту істотну частину владних повноважень. Ішлося про те, щоб наповнити реальним змістом внесено до Конституції у 1991р. статтю про запровадження поста Президента. Виступаючи 22 грудня 1994р. у Парламенті з обґрунтуванням внесеного законопроекту, Л.Кучма заявив: “Треба визнати помилковим привласнення управлінських функцій парламентом і місцевими радами. Біда Верховної Ради зразка 1991р. не в тому, що вона взяла на себе функції державного управління від Комуністичної партії. В той час більше нікому було це зробити. Її помилка полягала в тому, що вона побоялася, а може, була неспроможною передати в повному обсязі виконавчі повноваження спочатку Уряду, а пізніше – всенародно обраному Президенту. Фактично до липня цього року в Україні існувала парламентсько-президентська республіка. І вона довела свою нежиттєздатність”⁵.

Л.Кучма не випадково позначив існування парламентсько-президентської форми правління періодом до липня 1994р. Від липня до грудня 1994р. у законодавчій базі не відбулося жодних змін. Проте відразу після обрання новообраний Президент здійснив цілий ряд важливих ініціатив одночасно на багатьох напрямках. Його діяльність перекривала або компенсувала бездіяльність непристосованих до функцій виконавчої влади комісій і керівництва Парламенту. Республіка явочним порядком ставала президентсько-парламентською.

Після парламентських виборів ліві партії здобули “контрольний пакет” голосів у Верховній Раді. Однак вони не врахували, що майже чверть складу Парламенту ще не була обрана. Розуміючи, що проголошені ними популістські передвыборні обіцянки нездійсненні, вони навіть не пробували втілити їх у форму законів. Позабувши про те, що виборчий марафон ще тривав, ліві партії ініціювали прийняття Верховною Радою постанови “Про забезпечення діяльності народних депутатів України”. Текст її було приховано від засобів масової інформації, бо йшлося про “святе”: збільшення заробітної плати, звільнення зарплати народних

⁴ Вибори в Україні 1994 року. – К., 1995, с.32.

⁵ Кучма Леонід. Вірю в український народ. – К., 2000, с.53.

депутатів від оподаткування, надання їм безплатних путівок і додаткових коштів на оздоровлення тощо. Цілком зрозуміло, що найвна спроба приховати постанову від громадськості не вдалася. Під час додаткових виборів лівий блок втратив контрольний пакет голосів⁶.

У квітні 1995р. почала роботу третя сесія Верховної Ради. Порівняно з травнем 1994р., число необраних депутатів скоротилося до 45 (щоб бути обраним, кандидат у депутати мусив набрати 50% голосів зареєстрованих виборців за 50%-вої явки на вибори; якщо ці показники не “дотягували”, призначалися нові тури виборів). Лівий блок збільшив кількість своїх мандатів зі 124 до 164⁷. Однак вплив його в Парламенті послабився. Соціалісти та особливо аграрна фракція відмовилися від беззастережної підтримки комуністів. Міжрегіональна депутатська група (МДГ) і “Єдність” також почали голосувати самостійно.

18 травня 1995р. Верховна Рада прийняла Закон “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. Президент ставав главою виконавчої влади. Склад Уряду він формував сам, без узгоджень і затверджень Парламентом. Він очолював і систему місцевих органів виконавчої влади. Пропозиція комуністів про місцеву владу у вигляді рад депутатів трудящих, тобто про радянську владну вертикаль аж до Верховної Ради не пройшла. Органами влади від районного до обласного рівня ставали державні адміністрації. Главами їх Президент повинен був призначати обраних безпосередньо населенням голів відповідних рад. У компетенції місцевих рад залишалися обмежені повноваження: затвердження місцевого бюджету та програм територіального розвитку, заслуховування звітів голів державних адміністрацій.

Закон був прийнятий простою більшістю голосів, хоч мав конституційне значення. Після довиборів баланс політичних сил у Парламенті змінився, але не вирішальною мірою. Ні праві, ні ліві не мали конституційної більшості голосів. Спільне голосування з принципових питань здавалося неможливим. У патовій ситуації Л.Кучма 31 травня 1995р. видав Указ про організацію опитування громадської думки щодо довіри Президенту і Верховній Раді. 1 червня Верховна Рада на цей Указ наклала вето.

Для противників Л.Кучми в Парламенті порушення питання про народну довіру була руйнівною. Вони не мали конструктивної програми, яку могли б протиставити президентській. Було неможливо застосувати звичну популістську риторіку: предметом кризи було суто конкретне питання – вже проголосований Парламентом Закон “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”. Однак і президентська позиція була вразливою. Згідно з чинною Конституцією, Президент не міг проводити референдум без згоди Парламенту, а опитування не могло мати законодавчих наслідків. За позитивного для Президента результату опитування він не міг скористатися ним для реформування влади, не наштотхнувшись на звинувачення в організації державного перевороту.

У кінцевому підсумку обидві сторони утрималися від звернення до виборців з вимогою визначитися і опрацювали формулу компромісу. 8 червня 1995р. криза

⁶ Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією, с.93.

⁷ Там само, с.92, 102.

влади була вичерпана укладенням Конституційного договору терміном на один рік між Президентом і Верховною Радою України. Під договором, який переважно відтворював положення не ухваленого конституційною більшістю закону “Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні”, поставили свої підписи понад половина депутатів. Тимчасово, строком на один рік припинялася дія повноважень Конституції 1978р., які суперечили угоді.

Рік минув у гострих суперечках. Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади; визнання приватної власності на засоби виробництва; перетворення української національної символіки на державну; ненадання російській мові державного статусу; статус Республіки Крим. У ситуації гострої кризи в Парламенті утворилася погоджувальна комісія, яку очолив народний депутат М.Сирота. 27 червня 1996р. Верховна Рада почала засідання, присвячене розгляду проекту Конституції України. Крок за кроком узгоджувалися позиції різних політичних сил і визначався той текст, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не поступилася принциповими позиціями у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономії республіки. Постатейне узгодження проекту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня. Відпрацьований узгоджувальною комісією М.Сироти проект набрав під час остаточного голосування 315 голосів за необхідного мінімуму у 301. Україна зробила 28 червня 1996р. великий крок у відході від “совка”.

П'ятиріччя 1996-2000рр. стало вирішальним у перетворенні України на демократичну республіку. Однак противником лівих сил, які тяжіли до “світлого минулого”, виявився не народ, який все ще залишався великою мірою радянським за своєю психологією і ментальністю, а консолідовані президентською владою праві сили. На зміну радянській Україні приходила олігархічна республіка.

Економічні олігархи посткомуністичної доби народилися в Україні і Росії завдяки присвоєнню ними засобів виробництва, які раніше перебували у власності компартійно-радянських вождів. Корпоративна, тобто приватна власність комуністичних володарів, які переконували народ, що радянський лад несумісний з приватною власністю, після Революції розпаду виявилася нічийною і була приватизована невеликою купкою новоявлених олігархів. Це явище можна засуджувати або схвалювати, але важливо розуміти, що не було іншого способу для привласнення нічийних засобів виробництва, які фігурували у фальшивій політ-економії комуносоціалізму під назвою загальнонародних.

Особа, яка одержує у приватну власність засоби виробництва, зобов'язана організувати виробничий процес, тобто знайти сировину, матеріали і паливо, налагодити реалізацію виробленої продукції, виплачувати працівникам заробітну плату, турбуватися про технічне переозброєння підприємства тощо.

Що трапилося, коли зникла держава-комуна, яка керувала економічним життям за дорученням і під наглядом людей, в чийх руках зосереджувалися усі важелі економічної і політичної диктатури? Союзні республіки трансформувалися в держави, схожі на попередню радянську державу-комуна. Склад державних службовців не

змінився, але ці люди тепер ставали слугами не вузького кола вождів, а народу, який мав усі ознаки суверенності. Трагедія народу полягала в тому, що він надто повільно усвідомлював якісно інші взаємовідносини між державою та суспільством. Виявилось, що він з надією продовжував дивитися на державних службовців, нібито зобов'язаних забезпечувати його роботою і турбуватися про надання йому всього необхідного для повсякденного життя. Тим часом державні службовці, яких уже не можна було назвати номенклатурою, бо їх не затверджували на посадах комітети монопольно існуючої партії, виконували свої функції, одержуючи звичну заробітну плату. Тепер, однак, вони задумувалися над тим, що може дати їм особито користування і розпорядження засобами виробництва, які перебували в нічийній власності. Оскільки юридичне володіння засобами виробництва більше не заборонялося і навіть дістало підтвердження у Конституції 1996р., державні службовці почали перетворювати свою розпорядчу владу на власність. Не всі з них цього прагнули, не в усіх це виходило, але процес трансформації приватної власності компартійних вождів на приватну власність новоявлених олігархів став невідворотним.

Роки на зламі двох століть виявилися доленосними для визначення перспектив соціально-політичного розвитку колишніх союзних республік. Йдеться саме про злам двох століть, без точного хронологічного позначення подій, які робили перспективу розвитку необоротною. У Росії переламною подією стало захоплення контролю над сировинними ресурсами і засобами виробництва органами колишньої держави-комуні, й насамперед – органами державної безпеки. Новоявлені олігархи або були експропрійовані, або лягли під чиновницький клан, який наділив себе ознаками диктатури, хоч і лібералізованої, якщо так можна висловитися про диктатуру. Натомість Україна в ці роки остаточно позбулася загрози реваншу лівих сил, який провадив у безвихідь, і здобула шанс просуватися у демократичне майбутнє шляхом ринкових реформ.

Такий шлях був надто жорсткий для народних мас. Політичне визрівання українського суспільства відбувалося уповільнено, порівняно з Польщею або країнами Балтії. Користуючись послугами своїх кишенькових партій, українські олігархи прибирали до рук конституційні джерела влади та успішно маніпулювали волею населення, яке надто повільно перетворювалося на повноцінну націю і гуртувалося в економічно незалежне від держави громадянське суспільство. Проте вектор подій в Україні був протилежним російському вектору, де відбувалася регенерація “світлого минулого”.

Парламентські вибори 1994р. проводилися в одномандатних округах за процедурою, яка розтягнула їх на тривалий час. Сподіваючись на підтримку трудових колективів, ліві партії тоді провалили законопроект про змішану (мажоритарно-пропорційну) систему виборів. Виявилось, однак, що вони зберегли свій вплив тільки серед електорату пенсійного віку. На підприємствах з'явилися діячі нової хвилі, як правило – з числа директорського корпусу. Тому під час перегляду виборчого закону у 1997р. ліві вже відстоювали пропорційну модель виборів. За цієї моделі вибори організуються на засадах єдиного багатомандатного округу. Кожна допущена до них партія одержує певну кількість мандатів пропорційно поданим за неї голосам. Щоб у Парламенті утворилася стабільна більшість депутатів, побудована за належністю до однієї політичної сили або на засадах коаліції, пропорційна модель виборів нерідко доповнюється відсотковим бар'єром. Партії, які

набирають меншу від передбаченої у виборчому законі кількість голосів, до Парламенту не потрапляють, а подані за них голоси розподіляються між переможцями.

Для партій, які мали розвинуту регіональну структуру, пропорційна система виборів була найбільш вигідною. В Україні функціонували три таких політичних сили – КПУ, блок соціалістів та СелПУ і Народний рух. Комуністи і соціалісти із “селянами” зберегли успадковані від КПРС структури, а Народний рух за кілька років встиг розбудувати численні організації майже в кожній області. Ці партії об'єднувалися передусім ідеологією – комуністичною або національно-державницькою. Всі інші партії, які претендували на вплив у громадсько-політичному житті, спиралися або на “адміністративний ресурс”, або на регіональні фінансово-промислові групи. Власне, ФПГ теж виникли завдяки місцевому “адміністративному ресурсу”.

Не дивно, що партії з розвинутою регіональною структурою під час обговорення закону, за яким мусли проводитися вибори 1998р., відстоювали пропорційну систему виборів з максимальним прохідним бар'єром для партійних списків. Інші депутати не погоджувалися із законопроектом, який лобіював в інтересах власної партії спікер О.Мороз. Справу було вирішено компромісом: запроваджувалася змішана пропорційно-мажоритарна система виборів. Половина депутатських вакансій здобувалася в одномандатних виборчих округах шляхом індивідуальної боротьби претендентів, а половина – в боротьбі партій або партійних блоків у багатомандатному загальнодержавному окрузі. Закон “Про вибори народних депутатів України” від 24 вересня 1997р. запроваджував 4%-вий бар'єр. У мажоритарних округах перемогу здобував кандидат, який випереджав за поданими голосами суперників, навіть якщо більшість виборців висловлювалися за інших, тобто проти нього. У конкретній ситуації України без цієї норми було важко обійтися. Вона припинила виснажливий марафон з багатьма турами голосування характерний для виборчої кампанії 1994р.

Перед парламентськими 1998р. і президентськими 1999р. виборчими кампаніями в Україні склалася своєрідна розстановка політичних сил. Колишня КПРС поділилася на конкуруючі між собою партії, причому більш потужна КПУ мала цілком безбарвного вождя, а менша за чисельністю СПУ очолювалася лідером загальнонаціонального масштабу. Проте позиції О.Мороза підточувалися опозицією харизматичної популістки Н.Вітренко. Спікер виключив її з СПУ, але вона з допомогою Адміністрації Президента спромоглася за два місяці створити в областях достатню кількість низових організацій переважно з членів СПУ і скликати установчий з'їзд Прогресивної соціалістичної партії України (ПСПУ).

Готуючись до виборчого циклу 1998-1999рр., Л.Кучма створив на основі Партії демократичного відродження, Трудового конгресу й об'єднання “Нова Україна” Народно-демократичну партію (НДП) на чолі з колишнім першим секретарем ЦК ЛКСМУ А.Матвієнком. Створення НДП засвідчило партизацію представників безпартійної раніше “партії влади”. Утворена в 1995р. Соціал-демократична партія України (об'єднана) оголосила виборчий список, на чолі якого стояли політичні важковаговики – перший Президент Л.Кравчук і экс-Прем'єр-міністр Є.Марчук. Лідер впливової в Парламенті фракції “Єдність” П.Лазаренко організував регіональний блок “Тромеда”, з яким мав намір виступити на парламентських і президентських виборах.

У парламентських виборах у березні 1998р. взяли участь 30 партій і політичних блоків. КПУ завоювала 24,7% голосів, тобто більше, ніж разом три партії або блоки, які послали місця від другого до четвертого. Загалом ліві сили здобули 127 місць з 225 у багатомандатному окрузі, а всі інші партії, які стали називатися центристськими, а не правими, лише 98.

Перемога лівих сил була прогнозованою і пояснювалася невдоволенням діями влади в економічній сфері. Очолюваний Прем'єр-міністром В.Пустовойтенком список НДП зібрав лише 4,99% голосів виборців. Тобто президентська партія опинилася позаду Партії зелених України (5,46% голосів), лідерів якої майже ніхто не знав, і ледь-ледь випередила “Громаду” (4,68%), очолювану непримиренним противником діючого Президента. Проурядова Аграрна партія України набрала 3,67% голосів і не пройшла до Парламенту за партійними списками.

Поразка партій, які підтримували Л.Кучму в багатомандатному загальнодержавному окрузі, була пом'якшена результатами виборів в одномандатних мажоритарних округах, де обиралася друга половина депутатського корпусу. Хоча кандидатами в депутати майже в кожному окрузі були представлені найвпливовіші партії, більшість виборців віддали перевагу безпартійним. Опиняючись у Парламенті, безпартійні депутати оголошували, якщо цього бажали, свою належність до тієї чи іншої фракції. Зі 136 депутатів визначилися 87, а 49 обрали статус позафракційних.

Загалом ліві фракції (КПУ, СПУ-СелПУ, ПСПУ) здобули 175 мандатів, тобто 39% складу Парламенту. Лояльні Президенту України фракції НРУ, НДП, ПЗУ і СДП(о) мали 185 мандатів, тобто 41%. Фракція “Громада” та позафракційні депутати мали в сумі 88 мандатів, тобто 20%⁸.

Отже, під час голосування були можливі різноманітні варіанти. Це одразу позначилося під час виборів голови Верховної Ради. “Співєриада” тривала майже два місяці, і лише в липні 1998р. після 18 турів голосування головою Парламенту було обрано лідера СелПУ О.Ткаченка. Його першим заступником обрано другого секретаря ЦК КПУ А.Мартинюка, заступником – радника Президента України, бізнесмена В.Медведчука. Комуністи очолили шість комітетів, “Громада” – чотири, соціалісти – два.

Напередодні президентських виборів першою жертвою гострої політичної боротьби став П.Лазаренко. Коли стали відомими вражаючі факти розкрадання ним державних коштів і відповідні матеріали були передані до Верховної Ради, він втік за кордон. Об'єднання “Громада” втратило політичний вплив і розколося. Соратниця Лазаренка Ю.Тимошенко з частиною громадянців утворила нову фракцію “Батьківщина”, незабаром перетворену на політичну партію.

Розколовся й Народний рух України – партія, яка мала особливі заслуги у творенні незалежної України. Лідер партії В.Чорновіл трагічно загинув у автокатастрофі неясного походження, НРУ поділився на дві ворогуючі між собою партії, очолені Ю.Костенком і Г.Удовенком.

Є.Марчук зробив спробу використати апарат СДПУ(о) у боротьбі за президентський пост, але з жовтня 1998р. партію очолив олігарх В.Медведчук, який

⁸ Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001, с.138.

солідаризувався з діючим Президентом. Марчук змушений був покинути об'єднаних соціал-демократів і шукати собі інших політичних союзників.

Перед президентськими виборами парламентська фракція НДП втратила багатьох депутатів, включно з партійним лідером А.Матвієнком. Частина народних депутатів разом з деякими позафракційними депутатами утворили досить впливову фракцію “Відродження регіонів”.

У виборчого штабу діючого Президента була програма дій, підкріплена відповідним “адміністративним ресурсом”. Вона враховувала настрої виборців, відсутність тривалих організаційно-політичних зв'язків між ними, наявність могутніх регіональних кланів, народження яких закономірно випереджало формування елементів громадянського суспільства. Стратегія виборчого штабу передбачала зустріч у другому турі голосування діючого Президента з главою КПУ П.Симоненком. Це забезпечувало Л.Кучмі гарантований успіх. І справді, президентське оточення домоглося, що у другий тур голосування вийшов саме Симоненко. 14 листопада 1999р. Л.Кучма набрав у другому турі голосування 56,25% голосів виборців.

23 грудня Верховна Рада більшістю в 296 голосів дала згоду на призначення голови Національного банку В.Ющенка Прем'єр-міністром України. Більшість, яка сформувалася навколо новообраного Президента, наступного дня ухвалила відставку О.Ткаченка та А.Мартинюка. Олігархічна Україна пішла в атаку на радянську.

О.Ткаченко використовував свої можливості голови Парламенту, щоб не ставити на голосування вже узгоджені рішення 11 фракцій, що згуртувалися навколо Президента. Тому 21 січня 2000р. 239 депутатів зібралися в Українському домі і проголосували за відставку спікера та його першого заступника. 1 лютого більшість, що зросла до 255 депутатів, знову зібралися на пленарне засідання в Українському домі й офіційно затвердили досягнуті “в пакеті” домовленості про всі нові призначення. Головою Верховної Ради було обрано І.Плюща (НДП), першим віце-спікером – В.Медведчука (СДПУ(о)), віце-спікером – С.Гавриша (“Відродження регіонів”). Було переобране керівництво восьми комітетів, які раніше очолювалися представниками лівих партій. Перемогу олігархів над комуністами В.Медведчук назвав “оксамитовою революцією”.

Мілленіум ознаменувався деякими зовнішніми ознаками прощання України з радянською спадщиною. Через 10 років після здобуття незалежності Парламент прийняв, нарешті, новий порядок обчислення скликань. Нумерація скликань тепер починалася зі складу Верховної Ради, сформованої на перших вільних виборах 1990р. Цей склад депутатів приймав Декларацію про державний суверенітет і Акт проголошення незалежності України. До Кодексу законів про працю були внесені зміни: скасовувалися неробочі дні 7 і 8 листопада “на честь свята Великої Жовтневої соціалістичної революції”. Депутати ухвалили також постанову про заміну радянської символіки на фасаді будинку Верховної Ради державною символікою незалежної України. Під час ремонту фасаду влітку 1999р. вони пропонували збити з фасаду рельєф державного герба УРСР, тому що протилежне рішення означало б свідоме примирення з радянською символікою. Однак О.Ткаченко й не подумав поставити тоді це питання на голосування.

У боротьбі з комуністами центристські партії виступали єдиним фронтом, але після “оксамитової революції” розкололися. Пропрезидентськими стали ті парламентські фракції й відповідно партії, яких фінансували олігархи з найближчого оточення Л.Кучми. Невдоволені Президентом фракції почали гуртуватися навколо Уряду, хоч В.Ющенко демонстративно не ставав в опозицію до Л.Кучми. Позиція урядових фракцій знаходила підтримку у О.Мороза – непримиренного противника Кучми. Протистояння Президента та опозиції особливо загострилося після вбивства у вересні 2000р. журналіста Г.Гонгадзе. Незабаром розгорівся т.зв. касетний скандал: О.Мороз вказав у Парламенті на Кучму як замовника вбивства та ознайомив журналістів з фрагментами розмов, таємно записаних у кабінеті Президента майором М.Мельничерком.

Оприлюднення записів довірчих розмов у власному кабінеті було для Л.Кучми дошкульним ударом. Політичні позиції Президента захиталися. Вірогідно, вони захиталися під впливом сил, для яких стала образливою сама назва книги “Україна – не Росія”, якій Кучма мав сміливість надати своє прізвище і навіть опублікувати її в Москві російською мовою.

У квітні 2001р. минув рік від схвалення урядової програми, з якою В.Ющенко виступав у Парламенті після затвердження на посаді Прем’єр-міністра. Виникла конституційна можливість поставити питання про довіру Уряду. Пропрезидентські фракції негайно цим скористалися і висловили недовіру популярному в народі Прем’єр-міністру, який змусив олігархів розрахуватися з боргами із заробітної плати і пенсій. Виштовхнутий з Уряду В.Ющенко став природним лідером опозиції.

Перед парламентськими виборами у березні 2002р. в Україні налічувалося 127 політичних партій. Така кількість не мала нічого спільного з розквітом демократії. Абсолютну більшість склали партії-одноденки, створені під вибори, щоб відібрати голоси у конкурентів. До участі у виборах були допущені 33 партії, а 4%-й бар’єр подолали шість партій і блоків.

Пропрезидентські партії об’єдналися у блок “За єдину Україну!”, очолений керівником президентської Адміністрації В.Литвином. СДПУ(о) залишилася поза блоком: В.Медведчук сподівався на високий результат для своєї партії. Вона мала популярний в масах соціал-демократичний бренд і налічувала до 300 тис. зареєстрованих членів.

Опозиційні сили згуртувалися у виборчий блок “Наша Україна”, який очолив В.Ющенко. Союзицею колишнього Прем’єр-міністра стала Ю.Тимошенко, яка сформувала навколо своєї партії “Батьківщина” виборчий блок з претензійною назвою “Блок Юлії Тимошенко” (БЮТ).

Результати виборів у загальнодержавному одномандатному окрузі виявилися сенсаційними. “Наша Україна” здобула 23,57% голосів, КПУ – 19,98%, “За єдину Україну!” – 11,77%, БЮТ – 7,26%, СПУ – 6,87%, СДПУ(о) – 6,27%. Партія влади “За єдину Україну!” провалила вибори, незважаючи на використання “адміністративного ресурсу”. За передвиборними прогнозами вона мусила одержати вдвічі більше голосів. СДПУ(о) так само провалилася, одержавши утрічі менше голосів, ніж прогнозувалося. БЮТ здивував тим, що набрав в 2-3 рази більше голосів і подолав виборчий бар’єр (4%).

Друга половина мандатів виборювалася в мажоритарних округах кандидатами від партій і самовисуванцями. За рахунок мажоритарників блок “За єдину Україну!” поповнився 140 депутатами, “Наша Україна” – 49, СДПУ(о) – 12, КПУ – шістьма, СПУ – двома, БЮТ – одним депутатом.

Щоб знайти кошти на виборчу кампанію, політичні партії, не виключаючи комуністів і соціалістів, запрошували до своїх списків людей, які висловлювали готовність допомогти їм великими грошима. Мандат забезпечував персональну недоторканність і особисту участь у законотворчому процесі, що дозволяло створювати тепличні умови для власного бізнесу. За підрахунками генерал-майора СБУ в запасі О.Нездолі 389 депутатів з 450 у Верховній Раді IV скликання володіли контрольними пакетами акцій 2 980 підприємств⁹. В олігархічній Україні Парламент мусив бути олігархічним.

Напередодні президентських виборів 2004р. в Україні склалися два блоки політичних сил – пропрезидентський “За єдину Україну!” і очолюваний В.Ющенком (“Наша Україна”, СПУ, БЮТ). Обидва блоки кланових партій боролися за владу, яка давала можливість приватизувати державні підприємства національного значення. Розщеплення “партії влади” на два конкуруючі угруповання додало інтриги до президентських виборів. Формувалася й інша, не менш цікава інтрига. Л.Кучма став “кульгавою качкою”: Конституція забороняла йому брати участь у виборах, проте в найближчому оточенні стали переконувати його в реальності третього строку президентських повноважень. Унаслідок цього “партія влади”, від якої вже відкололася опозиція, почала розколюватися на тих, хто пов’язував своє майбутнє з діючим Президентом, і на тих, хто шукав інших шляхів політичного виживання.

У схожій ситуації Б.Єльцин почав шукати наступника, після чого залишив політичну арену. Натомість Л.Кучма прийняв рішення залишитися при владі. Однак внутрішній і зовнішньополітичний рейтинг Президента після 2000р. стрімко падав, а рейтинг лідера опозиції залишався стабільно високим. Участь Кучми у виборах 2004р. могла відбутися тільки за умов гострої політичної кризи. Це не означає, що він готовий був виступити тільки тоді, якби криза сталася. Існуючий в суспільстві високий рівень соціальної напруженості був сприятливим ґрунтом для створення подібної кризи.

Щоб вступити в гру, треба було позбутися статусу “кульгавої качки”. Б.Губський вніс до Конституційного Суду подання щодо права діючого Президента балотуватися на третій строк. 30 грудня пригодовані владою судді задовольнили клопотання Губського.

Трохи раніше, під час святкування 12-ої річниці Акта проголошення незалежності, Кучма озвучив інший варіант утриматися при владі: перетворити Україну на парламентсько-президентську республіку шляхом кардинального розширення повноважень Уряду. Ю.Тимошенко відгукнулася на цю ініціативу статтею “Україна перед прірвою” в німецькій газеті *Sueddeutsche Zeitung* від 11 вересня 2003р. Вона заявила, що Президент має намір позбавити реальних повноважень свого наступника, яким імовірно стане кандидат від опозиції, і перетворитися на всевладного Прем’єр-міністра.

⁹ Аргументы и факты в Украине, 2005, №16, с.12.

20 лютого 2004р., коли Л.Кучма зустрічався з канцлером ФРН Г.Шредером у Берліні, газета *Die Welt* опублікувала його статтю “Мета – вступ до Європейського Союзу”. У ній глава держави повідомляв, що до президентських виборів планує завершити конституційну реформу, яка перетворить Україну на парламентсько-президентську республіку, закріпить у ній європейську модель демократії і остаточно усуне загрозу повернення тоталітаризму. У ФРН панувала схожа політична система. Німці, які слабо розбиралися у лабіринтах пострадянського суспільства, з розумінням поставилися до цього плану.

Однак у Верховній Раді план провалився. Поставлена на голосування у квітні 2004р. конституційна реформа набрала 294 голоси замість потрібних 300. Для перемоги Кучмі не вистачило лише шести голосів і, як виявилось, всі вони належали депутатам пропрезидентських партій. Коли на електронному табло з’явилися цифри з результатами голосування, опозиція почала співати Гімн України, а потім скандувати “Ющенко!” Перед Кучмою постав єдиний варіант збереження влади, який вважався до квітня 2004р. запасним, – третій строк президентських повноважень.

Глава президентської Адміністрації В.Медведчук розробив складний сценарій перебігу президентських виборів, пов’язаний з фігурою В.Януковича. Двобій з Ющенком Кучма прогнозовано програвав, а тому він мусив поставити перед кандидатом від опозиції іншу фігуру, а саме – фігуру Януковича. Після парламентських виборів 2002р. донецький клан висунув претензії на посаду прем’єр-міністра, і Президент змушений був відправити у відставку добре працюючого прем’єра А.Кінаха, щоб затвердити на цій посаді кандидатуру голови Донецької облдержадміністрації В.Януковича.

Вже після президентських виборів, 15 березня 2005р. кореспондент видання “*Время новостей*” Б.Пастернак запитав у Л.Кучми: “Ваш вибір наступником Віктора Януковича – це така собі візантійська гра? Запропонувати людину з проблемною біографією, провести політичну реформу, обмежити її владу та зберегти управління у власних руках...”. Кучма відповів: “Сьогодні вже всі розуміють, що біографія Віктора Януковича була нашою найбільшою проблемою під час виборчої кампанії... Пропонуючи Януковича на Прем’єр-міністра, я деталей його біографії просто не знав”¹⁰.

Одночасно Д.Гордон опублікував інтерв’ю з В.Горбуліним – людиною, яка знала Кучму 43 роки і тривалий період працювала з ним. Відповідь на питання, чому Президент України поставив саме на Януковича, була ухильною: “Мені ця логіка невідома. Думаю, Леонід Данилович не міг знайти варіант, який його влаштував, ось і витяг з тієї колоди, що у нього була, карту з портретом Віктора Федоровича Януковича. На жаль, це виявився не туз і не король. Чи знав про це Кучма? Думаю, знав. Чому так зробив? Мабуть, мав якісь далекоглядні розрахунки, стратегічний план”¹¹.

¹⁰ Леонид Кучма: В соревновании личностей преимущество было на стороне Ющенко. – Украинская правда, 16 марта 2005, <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2005/03/16/4386514>.

¹¹ Рубрика “Мужской разговор”. – Бульвар Гордона, №16, 19 апреля 2005, с.9, http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s495_1773/973.html.

Слова Горбуліна про стратегічний план дуже цінні. Кожен виборець у процесі передвиборчої боротьби міг ознайомитися з обтяжуючим Януковича компроматом. Хтось регулярно “вкидав” його у всевітню інформаційну мережу, звідки вона поширювалася опозиційними засобами інформації. Ефект, звичайно, був, але не той, на який розраховували.

Команда і виборчі штаби В.Януковича не раз зверталися до його кримінального минулого, прагнучи не завжди правдивою інформацією пом'якшувати те, чого не можна було заперечити. Проте 19 листопада 2004р. інтернет-видання “Українська правда” оприлюднило матеріали, запозичені з Центрального архіву МВС РФ. Перший раз Янукович проходив за ч.2 ст.41 (“грабунок, поєднаний з насиллям або за попередньою змовою з групою осіб”), був покараний трьома роками ув'язнення і відбував покарання з 15 грудня 1967р. Звільнений був 6 червня 1969р. умовно-достроково. Другий раз проходив за ст.102 (“за умисні середньої тяжкості тілесні пошкодження”), був покараний двома роками ув'язнення і відбув весь термін – від 8 червня 1970р. до 8 червня 1972р.

Іноземні журналісти і політики не могли зрозуміти, як може балотуватися на найвищу посаду в державі людина з кримінальним минулим. Однак українське суспільство, всупереч розрахункам Кучми і Медведчука, прийняло сенсаційні викиди з минулого Януковича досить спокійно. Воно віддавна було знайоме з жорсткістю радянських правоохоронних органів. У СРСР через тюрми і колонії пройшли мільйони людей.

Під час виборчих перегонів виявилося ще одне вразливе місце кандидата у президенти – недоліки в базових знаннях¹².

Однак ні темні плями в біографії, ні низька базова підготовка не перешкодили Януковичу нарощувати симпатії виборців. Упродовж трьох вирішальних місяців президентських перегонів він перебував на другому місці й навіть спромігся підвищити свій рейтинг на 7,2 пункти, тобто вдвічі більше, ніж В.Ющенко (3,7 пункти). В опитуваннях у жовтні 2004р., тобто перед першим туром голосування В.Ющенко мав 31,6% голосів, а В.Янукович – 28,3%¹³.

В.Янукович розумів, що йому треба розраховувати лише на ту частину “адміністративного ресурсу”, якою він володів як Прем'єр-міністр. Тому він зробив ставку на різке підвищення заробітних плат і пенсій. Економічних можливостей для такого підвищення не було, і незворотним наслідком популістського кроку мусила бути інфляція, але – за межами президентських перегонів. Внаслідок цього Янукович не втратив свій рейтинг, що теж стало неприємним сюрпризом для Л.Кучми.

31 жовтня 2004р. відбувся перший тур голосування. Центральна виборча комісія оголосила його результати тільки 10 листопада. За В.Ющенко було подано 39,87% голосів, за В.Януковича – 39,32%, тобто на 0,55% менше. Ющенко здобув перемогу у восьми західних, восьми центральних областях і в Києві. Янукович переміг у трьох південних і п'яти східних областях, а також в АРК

¹² В.Янукович на посаді прем'єр-міністра писав в анкеті, оприлюдненій “Українською правдою” 21 вересня 2004р.: “прем'єр-міністр”; людина з ученим званням професора писала в анкеті: “професор”.

¹³ Докладно див.: <http://www.cvk.ukrpa.net/wp333pt.001f01>.

і Севастополі. Масштабні фальсифікації, за оцінками міжнародних спостерігачів, додали йому від 5% до 10% голосів¹⁴.

Восени 2004р. склалася, нарешті, альтернатива до “партії влади”, до якої згодом приєднався голова Верховної Ради В.Литвин, хоч він був зобов’язаний своєю політичною кар’єрою Л.Кучмі. Представники правих сил бажали елементарного: очистити країну від тих, хто криміналізував владу і знецінював все те, чого вони домоглися у своїй політичній кар’єрі. Ніхто з них не приховував цього наміру в тій трагічній ситуації, до якої потрапила Україна завдяки злій волі діючого Президента. “Україна має право на такого Президента, якого визнаватиме власний народ і поважатиме світ, – з таким посланням звернувся до народу В.Литвин за кілька днів до другого туру голосування”¹⁵. Дедалі більше народних депутатів замислювалися над тим, як їм доведеться жити й працювати в державі, опанованій “донецькими”.

Характер дій виборчих штабів Януковича перед другим туром визначався кількома обставинами. *По-перше*, під час президентських виборів склалося досить чітке територіальне розмежування прихильників і противників кандидатів. *По-друге*, обидва кандидати гарантовано набирали велику кількість голосів, але істотна перевага залишалася за всіх обставин на боці В.Ющенка. Щоб знищити її і наростити власну перевагу хоча б у кілька відсотків, штабам Януковича треба було фальсифікувати результати голосування, виходячи на максимальні цифри. *По-третьє*, Центральний штаб Прем’єр-міністра в день голосування мав точне уявлення в часі і просторі про набрані голоси завдяки транзитному серверу між окружними та Центральною виборчою комісією. Дані про перебіг голосування надходили до ЦВК через транзитний сервер, тобто лише тоді, коли штаб вважав за необхідне пропустити їх.

Перебіг голосування у другому турі 21 листопада засвідчував, що В.Ющенко виграв би, якби фальсифікації на Донбасі залишилися на рівні, властивому першому туру голосування. У другій половині дня голосування у штабах Януковича зрозуміли, що для перемоги голосів не вистачає. Що залишалося робити Прем’єр-міністру, який завдяки транзитному серверу усвідомив неминучість поразки?

Успіх В.Ющенка у другому турі голосування засвідчував, що залежні від Президента голови обласних і районних адміністрацій не використали свій “адміністративний ресурс” з достатньою ефективністю. Можливо, місцеві чиновники вже не погоджувалися на “брудну” роботу, тому що передбачали перемогу опозиційного кандидата. Можливо, вони перестали зважати на Л.Кучму, термін повноважень якого добігав кінця. Можливо й те, що Кучма перестав тиснути на місцеві адміністрації, тому що передбачав відчайдушні кроки Януковича з метою вирвати перемогу. Такі кроки могли призвести до зриву виборів, тобто до того, чого Президент домагався від початку виборчої кампанії. Передбачити скандальні дії Януковича в його власній вотчині – на Донбасі, було нескладно. І справді, під виглядом волевиявлення громадян Янукович розгорнув на Донбасі кримінальній шабаш.

¹⁴ Кульчицький С. Помаранчева революція. – К., 2005, с.123.

¹⁵ Литвин В. Слово правди. – К., 2005, с.15.

Міжнародні спостерігачі, які працювали в Донецькій області, одразу після виборів, вранці 22 листопада опублікували заяву, в якій ставилася вимога перерахувати голоси в регіоні і перевірити списки тих виборців, які нібито проголосували. Серед них, як твердили спостерігачі, були “мертві душі” й люди, яких немає в регіоні. Один з них, О.Кинєв (Росія) виступив в інтернет-газеті “Українська правда” 27 листопада. Заснована на офіційних цифрах ЦВК, ця публікація обійшла весь світ, лякаючи всіх своєю очевидністю. Кинєв з іронією писав, що Донбас явив справжнє диво: явка в усіх регіонах була приблизно такою самою, як у першому турі, а в Донецькій області – 96,65% (проти 78% 31 жовтня), в Луганській – дещо менше: 89,5% (проти 75,6%). З 570 тис. донецьких виборців (з 3 711 тис. наявних), тобто 96,2% проголосували за Януковича, і тільки 75 тис. – за Ющенко. У першому турі за Януковича проголосували 2 496 тис. (86,74%), а за Ющенко – 84 тис. (2,94%) громадян. Це означало, що В.Ющенко дістав на 9 000 голосів менше, ніж у першому турі, а В.Янукович – на 1 074 тис. голосів більше.

ЦВК оголосила, що другий тур голосування закінчився перемогою В.Януковича, який здобув на 812 тис. голосів більше, ніж В.Ющенко. Порівняно з першим туром, явка на Донбасі зросла на 843 тис. громадян. Підсумки другого туру голосування були визначені голосуванням на Донбасі.

Невідомо, як повернулися б події, якби шокуючі результати президентських виборів обговорювалися тільки в Парламенті і в оточенні діючого Президента. Можливо, все закінчилося б зривом виборів, на який Л.Кучма сподівався, знаючи вдачу свого висуванця. Проте у справу втрутилися виборці, які не бажали миритися з безчесним і нахабним маніпулюванням свого волевиявлення. В Україні почалися події, які дістали назву Помаранчевої революції.

У бесіді з Н.Двали, журналісткою інтернет-видання “Гордон”, Є.Кисельов згадав про чотирисерійний документальний фільм “Майдан. Чотири версії Помаранчевої революції”, який вийшов на екрани в 2010р. У першій серії під назвою “Революція” аналізувалося питання, чи можна вважати події 2004р. справжньою народною революцією. У другій – “Переворот” вивчалася версія, що це був у першу чергу результат боротьби за владу між двома передвиборними кандидатами. У третій серії “Змова” йшлося про те, що “Помаранчева революція” – це штучна керована криза, створена зусиллями В.Медведчука з метою на 4-5 років продовжити правління Л.Кучми. Четверта серія називалася “Інтервенція”. У ній розбиралося поширювана російськими пропагандистами конспірологічна версія: “помаранчевий” Майдан організований за сценарієм, написаним в США¹⁶.

Не претендуючи на авторство, Є.Кисельов повідомив, що вважає правильною третю версію подій. Тут, як і в попередній книзі “Помаранчева революція” видання 2005р., автор цього розділу доводить справедливості усіх версій, за винятком четвертої. Версія щодо змови обгрунтована у цьому розділі з достатньою повнотою, а обгрунтування версії про революцію ще попереду. Версії про протиборство двох передвиборних блоків не надано достатньої уваги, але досить навести тут уривок з інтерв'ю журналіста газети “Коммерсантъ” А.Колеснікова з одією з

¹⁶ Двали Н. Телеведущий Евгений Киселев: “Абсолютно уверен...”. – Бульвар Гордона, №41, 2017, с.3, bulvar.com.ua.

ключових фігур у команді В.Ющенко, щоб визнати її справедливості. Інтерв'ю увійшло до книги, створюваної як репортаж з місця події, а співрозмовники перебували тоді в епіцентрі Помаранчевої революції¹⁷:

“П.Порошенко. Десь наприкінці передвиборчої кампанії ми почали купувати намети для табору на Хрещатику. Нам було зрозуміло, що буде другий тур і що будуть фальсифікації.

А.Колесніков. І скільки ви купили?

П.Порошенко. У результаті 400. Спочатку купили на 2 000 осіб, потім на 5 000, потім на 20 тис., потім на 40 тис. І це все до другого туру”.

Обрана опозицією тактика громадянської непокори приносила успіх, тому що відповідала бажанням і настроям населення. Протести не виходили за рамки мирних форм і не давали приводу звинувачувати опозицію у зриві виборів. Ніхто не закликав на барикади. Кожен день громадянської непокори супроводжувався концертами популярних музичних груп. Мітинги і демонстрації під помаранчевими кольорами набували характеру свята. Разом з тим вони зберігали й примножували високий градус громадського обурення діями влади.

Така тактика була неочікуваною для Прем'єр-міністра. Так само неочікуваними були викликані нею наслідки. Обурливою фальсифікацією народного волевиявлення В.Янукович створив ситуацію політичної кризи, суть якої полягала в тому, що на вулицю вийшли мільйони людей. Влада звикла мати справу з населенням, а перед нею раптово з'явився народ.

Тактика опозиції виявилася неочікуваною і для глави держави. Л.Кучма розраховував на зрив виборів, щоб стати арбітром протиборчих сторін і продовжити строк своїх президентських повноважень. Однак він не передбачив, що однією з протиборчих сторін стане не опозиція, з якою він звик домовлятися, а народ, який виступив проти влади, не розрізняючи Прем'єр-міністра і Президента.

Коли на вулиці і майдани вийшли мільйони людей, то виявилось, що неможливо ліквідувати політичну кризу, на яку перетворилися президентські вибори, за допомогою сили. На припущення А.Колеснікова про можливість запровадження Л.Кучмою силового варіанту розвитку подій П.Порошенко відповів по-своєму вичерпно¹⁸:

“Нехай спробував би. Не можна розігнати. Не існує способу розгону 200-300 тисяч осіб без крові. Існує гарантована відповідальність людей, які дають злочинні накази на пролиття крові. Були б відразу зібрані представники іноземних держав. І так постійно, кожного вечора, проходили брифінги послів. Ми дістали цілком чіткі відповіді на чіткі запитання. Якщо влада допустить злочинні дії, якщо проллється кров, то ті керівники країни, хто віддав ці накази, понесуть відповідальність за це. У нас є прецеденти Гагського трибуналу, є міжнародні правові дії, які світове співтовариство здатне організувати проти всіх, хто пролив кров власного народу і організував громадянську війну”.

¹⁷ Колесніков А. Первый Украинский. Записки с передовой. – К., 2005, с.205.

¹⁸ Там само, с.256.

На відміну від радянського режиму, який аніскільки не залежав ні від власного народу, ні від інших країн, політичний режим олігархічної України був подвійно залежним. Його залежність від народу обумовлювалася Конституцією. На відміну від радянських часів, коли панувала компартійна диктатура під фіговим листком найбільш демократичної Конституції, Основний Закон незалежної України був діючим інструментом. Суть політичної кризи, яка спалахнула в останні місяці 2004р. і почала переростати в революцію, полягала якраз у тому, що народ давав зрозуміти владі, хто в домі господар.

Залежність олігархічного режиму України від інших країн обумовлювалася тим, що звичне для всіх радянських людей “капіталістичне оточення” перетворилося в пострадянську добу на міжнародне співтовариство. Україна інтегрувалася у світовий ринок, її соціально-економічний і суспільно-політичний лад уже будувалися на засадах приватної власності. Силовими діями політичні діячі кучмівського режиму та олігархи, які підтримували його, могли поставити під загрозу особисті нагромадження в іноземних банках і зовнішні економічні зв'язки власних підприємств.

Слід пам'ятати ще один, суто людський вимір у відносинах між керівниками держави, між владою і опозицією. Силу міг застосувати тільки Президент, беручи на себе всю відповідальність за трагічні наслідки такого рішення. Чи міг бажати він в останні тижні своїх президентських повноважень тягати каштани з вогню для Януковича?!

“Мы не козлы!” – говорили люди з київського Майдану, використовуючи лексику, якою послуговувався Янукович. “Нас багато, і нас не подолати!” – зверталися вони до самих себе і до всього світу. Обурення діями влади вивело на вулиці і майдани тих, хто бажав кращої долі для себе і для своїх дітей.

Люди, які сподівалися на те, що держава в особі повноважних керівників забезпечить їх усім необхідним чи, в гіршому випадку, не дасть померти з голоду, залишилися вдома, біля телевізорів. Ці люди, здебільшого старшого віку і радянського виховання, боялися різких рухів. Такою ще залишалася добра половина пострадянського українського соціуму. У будь-якому разі, їх було явно більше, ніж тих, хто вийшов на вулиці і майдани.

25-29 листопада 2004р. соціологічна служба Центру Разумкова провела дослідження громадської думки, серед питань якого було зокрема: “Як Ви ставитеся до загальнонаціонального політичного страйку, оголошеного В.Ющенком?”. Підтримку висловили 43,4% респондентів, не підтримку – 48,2% опитуваних. Не змогли визначитися 8,4% опитаних респондентів¹⁹. Отже, майже половина населення висловила протидію акцій. Майже половину виборців, які проживали переважно на Сході і Півдні країни, влаштував В.Янукович як майбутній Президент України, і вони голосували за нього. Та майбутню країну тримали в руках ті, хто вийшов на київський Майдан Незалежності ввечері 21 листопада і в ніч на 22 листопада.

Люди на Майдані Незалежності розуміли, що йдуть проти існуючого режиму та вибудованої ним штучної конструкції передачі влади самому собі. Тому свою акцію вони характеризували як революційну. Але молодь не бажала революції

¹⁹ Докладно див.: Громадська реакція на фальсифікацію результатів виборів і політичну кризу. – Національна безпека і оборона, 2004, №10, с.14.

на кшталт більшовицької. Вони розуміли, що повинні протипоставити сваволі властей організований народний протест, а не екстремістські дії.

Увечері 22 листопада ЦВК оголосив попередні результати другого туру: В.Янукович набрав 49,7% голосів, а В.Ющенко – 46,7%. Через годину В.Ющенко і Б.Тарасюк провели зустріч з представниками дипломатичного корпусу, на якій були присутні послы Канади, США, Франції, Великої Британії, Німеччини та інших країн. Вони почули, що в Донецькій області Янукович “намалював” собі 1 200 тис. голосів, у Луганській – до 500 тис., у Миколаївській, Херсонській, Одеській, Запорізькій і Дніпропетровській, разом узятих, 1 млн. голосів²⁰. Напередодні цієї зустрічі відбувся брифінг Р.Лугара, який прибув до Києва перед другим туром голосування. Лугар заявив журналістам, що виборча кампанія характеризувалася фізичним залякуванням населення і незаконним використанням урядових адміністративних та юридичних повноважень – очевидним. Висновок сенатора був однозначним: влада в день голосування реалізовувала агресивний і потужний план фальсифікацій і зловживань. Натомість голова Державної Думи РФ, який прибув до Києва одночасно з Р.Лугаром, заявив на скликаній після оголошення ЦВК прес-конференції, що слід визнати результати голосування, а В.Путін, який перебував з візитом у Бразилії, зателефонував Януковичу і привітав з перемогою²¹.

Те, що російський Президент привітав Януковича до офіційного вступу останнього на пост, було явищем безпрецедентним. Однак поспішність була зрозумілою: Україна на чолі з В.Януковичем опинялася у сфері російських інтересів, тоді як Україна на чолі з В.Ющенко почала б дрейф у бік Заходу. Оцінюючи події вже після Помаранчевої революції, російський політолог В.Ніконов (онук В.Молотова) постарався відійти від питання про одіозність персони Януковича і очевидні для всіх фальсифікації виборчого процесу, щоб зосередитись на геополітичному значенні українських президентських виборів. Для нього не були таємницею пов’язані з виборами приховані розрахунки Л.Кучми. У статті “Оранжевая революция в контексте жанра” Ніконов писав: “То, как Кучма обошелся с Путиным, когда предложил поддержать кандидата, избрания которого сам не очень хотел и от которого в конце концов отказался, – мягко говоря, верх византизма. Или “разводки” на высшем уровне. Почему Путин “развелся”? Располагая всей информацией о деятельности западных стран в связи с украинскими выборами, он решил принять вызов. С точки зрения Кремля речь шла о геополитической ориентации Украины в XXI веке и о границах “Русского мира” (Украина – колыбель русской цивилизации, где находятся основные русские национальные святыни). Своего проекта у Москвы не было, политика на украинском направлении была замкнута исключительно на Кучму, а значит – на предложенного им кандидата. Не Путин выбирал Януковича”²².

Ця довга цитата – одне з перших свідчень повороту господарів Кремля від радянської до дореволюційної ідеології в національному питанні. Онуки Молотова

²⁰ Ющенко закликав іноземні держави дати оцінку подіям, які відбулися в Україні. – УНІАН, 22 листопада 2004, <https://press.unian.ua/press/963217-yuschenko-zaklikav-inozemni-derjavi-dati-otsinku-podiyam-yaki-vidbulisya-v-ukrajini-21-listopada.html>.

²¹ Кульчицький С. Помаранчева революція, с.173.

²² “Оранжевая” революция: версии, хроника, документы. – К., 2005, с.100.

викинули Україну з коліски, в яку відомі своїм показним демократизмом більшовики поклали три східнослов'янські народи. У розташованій в Києві колісці вони бачили тільки російські національні святині, а тому були налаштовані зубами і пазурями тримати Україну при собі, не допускаючи її просування в напрямі євроатлантичної цивілізації.

Увечері 24 листопада ЦВК затвердила остаточний протокол результатів виборів. За її даними, В.Янукович здобув 49,5% голосів, а В.Ющенко – 46,6%. За даними екзит-полу картина була протилежною: В.Ющенко – 52,9%, В.Янукович – 44,2%²³. Спостерігаючи за подіями з Бразилії, Путін вдруге привітав Януковича з перемогою. На шляху з Бразилії до Москви літак Президента РФ мусив зупинитися у Лісабоні для дозаправки. На прес-конференції в аеропорту португальський журналіст запитав, чому Президент привітав Януковича ще 22 листопада. Путіну сказав, що спирався на дані екзит-полу.

25 листопада Верховний Суд України прийняв до впровадження скаргу двіреної особи В.Ющенка М.Катеринчука на постанову ЦВК про оголошення переможцем виборів В.Януковича. Початок розгляду справи був призначений на ранок 29 листопада. Цим рішенням процес передачі влади новообраному Президенту призупинявся. У країні під впливом масових протестів склалася якісно інша політична ситуація. За подіями в Україні з напруженою увагою слідкував весь світ.

На тлі народжуваного революційними подіями колапсу виконавчої влади різко зросло значення двох інших “гілок” – судової і законодавчої. Після того, як судова влада продемонструвала свою самостійність, на політичній авансцені опинилася законодавча влада. 27 листопада Верховна Рада прийняла Постанову “Про політичну кризу в державі, що виникла у зв’язку з виборами Президента України”, якою визнала недійсними результати повторного голосування, оскільки воно відбулося з порушеннями виборчого законодавства і не відбивало повною мірою волевиявлення народу. В.Ющенко і В.Януковичу пропонувалося сісти за стіл переговорів для подолання політичної кризи. Президенту України пропонувалося внести на розгляд Парламенту подання щодо дострокового припинення повноважень членів ЦВК, а також кандидатури на посади членів ЦВК, попередньо узгодивши їх з депутатськими фракціями і групами. У цілому постанова була проголосована конституційною більшістю, за її прийняття висловилися 307 депутатів²⁴.

Прийняття настільки радикальної постанови Верховної Ради було очікуваним. Затиснуті в кліщі між повсталим народом, який прийшов під стіни Верховної Ради, і Урядом, який міг зруйнувати їх бізнес, депутати цього разу дослухалися до народу. Неабияку роль у такому рішенні відіграла однастийна позиція країн Заходу, від яких теж залежав бізнес багатьох депутатів. Нарешті, на передній план виступав пов’язаний з виборами психологічний чинник. Верховна Рада була усунута стараннями Л.Кучми від виборчого процесу, її рішення стосовно результатів виборів не могли мати правового змісту і залишалися тільки декларацією. Проте Парламент мусив висловитися з приводу фальсифікацій народного волевиявлення, що відбулися у відкритих формах і були засуджені всім світом.

²³ Паніотто В., Марченко Н. Екзит-пол під час другого туру виборів 2004р.: перебіг і результати. – Національна безпека і оборона, 2004, №10, с.31.

²⁴ “Оранжевая” революция: версии, хроника, документы, с.261-262.

Тим часом розгляд справи у Верховному Суді України добігав кінця. За добу до винесення вердикту Центр Разумкова оприлюднив дані опитування: 45% громадян підтримували акції протесту, названі пізніше Помаранчевою революцією, а 40% висловлювалися проти них²⁵. Тільки вердикт Верховного Суду, який за своєю конституційною природою був остаточним, міг заспокоїти та об'єднати розірване президентськими виборами суспільство.

2 грудня Л.Кучма вилетів до Москви і в аеропорту “Внуково” зустрівся з російським Президентом, який летів до Індії з державним візитом. Відеозапис фрагмента цієї зустрічі, в якому обидва президенти висловилися за проведення нових, тобто без Ющенка і Януковича, виборів показали всі канали українського телебачення. Здавалося, що почав спрацьовувати той варіант виборчої кампанії, який Кучма спільно з Медведчуком накреслили від початку, коли запропонували Януковичу балотуватися у Президенти. Однак тепер у Києві вирував Майдан, мільйони українців опротестовували результати виборів, політичні кола і громадськість багатьох країн світу підтримували протестувальників. Маючи за плечима повсталий народ, В.Ющенко так прокоментував цю зустріч в аеропорту: “Джерело влади знаходиться в Україні, і це – український народ. Усі питання необхідно вирішувати самостійно, у своїй власній державі”²⁶.

3 грудня Верховний Суд України виніс довгоочікуваний вердикт і дав правову основу для компромісу, за якого стара “партія влади” зберігала обличчя, але втратила головні важелі державного управління. З огляду на неможливість визначити результати реального волевиявлення виборців шляхом встановлення підсумків другого туру голосування, і з огляду на те, що проведене 21 листопада голосування не змінило статус кандидатів, Суд відновлював права суб'єкта виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування за правилами, визначеними законом про вибори Президента України. Цим самим повторне голосування другого туру випадало на 26 грудня. Цього дня за В.Ющенка проголосувало 51,99% громадян, за В.Януковича – 44,2%. 23 січня 2005р. у Верховній Раді відбулася урочиста інаугурація новообраного Президента України, продовжена потім на Майдані Незалежності. Український народ відстояв своє право на вибір керівника держави. Але після закінчення виборчої кампанії на політичну авансцену знову зайшли олігархічні клани.

З обранням В.Ющенка всі очікували реформ, які змінять обличчя країни. Реформи, однак, не відбулися. Діючи згідно з коаліційними домовленостями, Президент у січні 2005р. підписав Указ про призначення на посаду виконуючого обов'язки Прем'єр-міністра Ю.Тимошенко. Верховна Рада затвердила її на цій посаді.

Президент негайно використав свої повноваження для масової заміни чиновників на державній службі. Заміна здійснювалася за політичною, а не кваліфікаційною ознакою. У 2005р. вибуло 48 622 державних службовців (18,9%

²⁵ Там само, с.390.

²⁶ Кульчицький С. Помаранчева революція, с.256.

загальної чисельності) і було прийнято на роботу 56 531²⁷. Новому складу керівників державного апарату доводилося визначати своє місце: або в таборі Президента, або в таборі Прем'єр-міністра. Від початку це були різні табори, об'єднувані опозицією табору біло-блакитних регіоналів. Коли опозиція перетворилася на владу, стимули до об'єднання зникли.

Ті, хто залишався на державній службі, працювали за старими правилами, але з новою, помаранчевою лексикою. Ті, хто прийшов на службу, не виявляли готовності, за досить нечисленними винятками, ламати систему і працювати по-новому. Як правило, вони істотно поступалися тим, хто змушений був залишити посаду, за досвідом, компетентністю, знаннями. Погіршення якості керівництва державою призводило до зростання бюрократизму, іноді навіть до управлінського хаосу.

В.Ющенко був високоосвіченою людиною і обдарованим фахівцем банківської справи. Він добре проявив себе і на посаді Прем'єр-міністра. Але пост Президента вимагав не стільки зусиль, скільки специфічних умінь, якими він не володів: вибудовування ситуації, знаходження головних ланок у політичному курсі, вираховування різноспрямованих інтересів партій і окремих осіб. Йому не вистачало вміння слухати і чути, жорстко відмовляти та жорстко наполягати, виконувати власні зобов'язання. За патріотичною риторикою про зміцнення багатовікової української державності не відчувалося бажання шукати шляхи національної консолідації суспільства, різко поділеного на прихильників помаранчевого та біло-блакитного кольорів. За славослов'ям щодо загальнолюдських цінностей не проглядалася конструктивна стратегія просування країни шляхом євроінтеграції. Опинившись завдяки повсталому народу на найвищому посту в державі, В.Ющенко став використовувати вирази “мій народ”, “моя країна”. Своє найближче оточення він іменував “любими друзями”.

Сотні кримінальних справ, пов'язаних з фальсифікацією президентських виборів 2004р., були спущені на гальмах. Голова ЦВК С.Ківалов, який став мішенню незліченних анекдотів, повернувся на свою посаду ректора Одеської юридичної академії, а на парламентських виборах 2006р. його обрали народним депутатом. “Любі друзі” бачили сенс свого перебування у найближчому оточенні Президента в особистому збагаченні. Утворені за часів Л.Кучми корупційні схеми продовжували експлуатуватися, частково вже іншими особами. Новий Президент або не помічав цього, або не бажав помічати.

В.Ющенко одразу після інаугурації почав замислюватися про другий строк президентських повноважень. Виявилось, однак, що президентські амбіції має його соратниця Ю.Тимошенко. Протистояння двох ключових фігур помаранчевого Майдану почалося негайно і виявилось насамперед у тому, що гарант Конституції наділив очолювану ним Раду національної безпеки і оборони колючими правами. Секретарем РНБО був призначений політичний важковаговик П.Порошенко.

Корупція в найближчому оточенні Президента виявилася нестерпною для колишнього керівника виборчого штабу Ющенка, державного секретаря

²⁷ Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. – Т.2, с.496.

О.Зінченка. У вересні 2005р. він пішов з посади і на прес-конференції розповів про все, що знав. Президенту довелося перезавантажити владу. Він прийняв відставку свого першого помічника О.Третякова, секретаря РНБО П.Порошенка і з особливим задоволенням – Прем'єр-міністра Ю.Тимошенко. На цьому помаранчева влада закінчилася. Маючи в Парламенті противників в особі депутатів від БЮТ і Партії регіонів, Ющенко довелося домовлятися з Януковичем, щоб затвердити на посаді Прем'єр-міністра цілком безпечного під кутом зору майбутніх президентських виборів Ю.Єханурова. Домовленість реалізувалася у формі Закону України “Про амністію”, який передбачав припинення всіх справ, порушених органами прокуратури у зв'язку з виборчим процесом 2004р.

Від січня 2006р. стала діяти конституційна реформа, затверджена Парламентом під час Помаранчевої революції. Вона істотно підвищила роль партій в політичному житті. Тепер вибори до Верховної Ради мусили відбуватися виключно за партійними списками. Владні повноваження Президента України істотно урізалися, а повноваження Прем'єр-міністра відповідно розширювалися. Президент мусив вносити на затвердження ту кандидатуру голови Уряду, яку йому рекомендувала створена в Парламенті коаліційна більшість депутатів.

Під час виборів до Верховної Ради в березні 2006р. був запроваджений 3% бар'єр, який подолали лише п'ять політичних сил. Успіх чекав Партію регіонів – 32,12% голосів, на другому місці опинився БЮТ – 22,27%. Пропрезидентський блок “Наша Україна” “схуд” на чотири партії, дістав назву “Народний союз “Наша Україна” (НСНУ) і здобув 13,94% голосів. Соціалісти зібрали 5,67% голосів, комуністи – 3,66%. Вагомий раніше електорат комуністів перейшов до Партії регіонів, меншою мірою – до соціалістів. Помаранчева коаліція здобула в сумі 41,88%, а Партія регіонів з комуністами – тільки 35,78%. Отже, помаранчеві дістали право запропонувати Президенту кандидатуру Прем'єр-міністра.

Однак від березня до липня 2006р. в країні трималась урядова криза, тому що Ющенко не бажав бачити у кріслі Прем'єр-міністра Ю.Тимошенко. Бажуючи здобути крісло голови Парламенту, О.Мороз домовився з В.Януковичем про створення “антикризової коаліції”, і в серпні Ющенко змушений був внести на затвердження Парламенту в якості Прем'єр-міністра Януковича. В результаті в країні розгорілася війна всіх проти всіх.

Щойно Янукович очолив Уряд, він розгорнув масштабне скуповування народних депутатів з БЮТ і НСНУ, щоб створити в Парламенті конституційну більшість (300 голосів) під своїм контролем. В.Ющенко і голова Секретаріату Президента В.Балого протиставили цій тактиці ідею скасування конституційної реформи від 8 грудня 2004р., яка істотно обмежувала повноваження Президента. Цю ідею підтримала Ю.Тимошенко, яка мала на меті здобути президентський пост. Під загрозою з боку Партії регіонів уламки помаранчевої коаліції знову почали тяжіти один до одного.

У вересні 2006р. В.Ющенко розпустив Верховну Раду, мотивуючи це тим, що захищає конституційні права виборців, які грубо порушувалися переходом депутатів з однієї фракції до іншої.

Після тяганини в Конституційному Суді нові вибори були призначені на вересень 2007р. Знову на них перемогла Партія регіонів, яка здобула 34,37% голосів.

Пропрезидентський блок, який тепер називався “Нашою Україною – Народною самообороною” залишився на третьому місці з дуже скромним результатом – 14,15%. На другому місці виявився БЮТ, який завоював 30,71% голосів, на четвертому місці – КПУ з 5,39%, на п'ятому – Блок В.Литвина – 3,96%. Виборці покарали соціалістів за перехід з помаранчевої коаліції до антикризової, який дав можливість Януковичу вдруге стати Прем'єр-міністром.

У листопаді 2007р. було оголошено про створення коаліції демократичних сил у складі 228 депутатів (БЮТ і НУ-НС). Головою Верховної Ради став А.Яценюк, а Прем'єр-міністром – Ю.Тимошенко. Однак ця коаліція існувала тільки на папері, тому що конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром не вщухав. Блокування трибуни різними політичними силами стало нормою в діяльності Парламенту. А.Яценюк подав заявку про відставку у вересні 2008р., але її задовольнили лише у грудні. Тоді до коаліції БЮТ і НУ-НС приєднався Блок Литвина, і В.Литвин був обраний головою Парламенту.

Напередодні президентських виборів 2010р. Партія регіонів надійно контролювала електорат східних областей, який майже не змінився за два десятиліття. Свою партію регіоналі будували за зразком КПРС, а тому вигідно відрізнялися від конкурентів монолітністю і бездоганною дисципліною. Олігарх І.Коломойський, який має язика не в кишені, так оцінював цю партію: “Янукович і компанія – це усталена, добре структурована, згуртована й цинічна промислово-політична корпорація, переконана, що її інтереси вищі за інтереси країни та народу, який проживає в цій країні. Для неї влада – це і мета, і засіб, і вони ні перед чим не зупиняться на шляху до влади і для утримання цієї влади”²⁸.

Сказане І.Коломойським не суперечить тому, що у вищих ешелонах цієї партії вирували різноспрямовані течії, викликані конкуренцією олігархів. У березні 2009р. партія взагалі опинилася на межі розколу внаслідок суперництва між бізнес-групами Р.Ахметова і А.Клюєва, з одного боку, та С.Львовчкіна і Ю.Бойка, з іншого. В.Януковичу тоді вдалося знайти компроміс між сторонами конфлікту. Напередодні президентських виборів 2010р. він знайшов спільну мову з головою Українського союзу промисловців і підприємців А.Кінахом і “Смарт-групою” В.Новинського.

Інші політичні сили, які мали вплив в українському суспільстві, також фінансувалися олігархами. БЮТ традиційно спирався на “Приват” І.Коломойського, бізнес-структури К.Жеваго, “Індустріальний союз Донбасу”. “Наша Україна” фінансувалася ФПГ “Приват”, “Індустріальний союз Донбасу” та “Укрпром-інвест” П.Порошенка. Головним спонсором СПУ виступав Металургійний комбінат ім.Ілліча, а КПУ – структури російського бізнесмена К.Григоришина²⁹.

Президентські вибори були призначені на 17 січня 2010р. Перший тур показав, що В.Янукович набрав 35,32% голосів, Ю.Тимошенко – 25,1%, С.Тігіпко – 13%, А.Яценюк – 6,96%, В.Ющенко – 5,45% голосів. Провал діючого Президента

²⁸ Коломойський: Янукович мені особисто пропонував увійти в список Партії Регіонів. – Підприємець, 23 грудня 2010, <http://predprinimatel.co.ua/ua/business/interview/kolomoyskiy-yanukovich>.

²⁹ Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991-2009рр. – К., 2012, с.272-273, 277.

був передбачуваним для всіх, крім нього самого. Голосування проходило підкреслено спокійно, на відміну від другого туру, який відбувся 7 лютого. У східних областях регіональний різновид “адміністративного ресурсу” був задіяний максимальною мірою. Разом з тим, уроки виборчої кампанії 2004р. Партія регіонів добре засвоїла і не дозволяла собі йти напролом. Ю.Тимошенко вдалося подолати у другому турі істотне відставання, але вона все-таки залишилася позаду з 45,47% голосів проти 48,95% у Януковича.

Перетворившись на пропрезидентську партію, регіонали зайнялися вже звичною справою – “скупуванням” народних депутатів. У народі куплених депутатів іменували “тушками”. Скупування було антиконституційною дією, на яку В.Ющенко реагував розпуском Парламенту. Однак гвалтування Конституції новообраним Президентом з цього тільки почалося.

Звичними методами регіонали здобули контроль над Конституційним Судом, після чого той наважився у вересні 2010р. на відверто антиконституційну акцію: політична реформа 2004р. на закритому засіданні Суду була скасована, і Україна знову перетворилася на президентсько-парламентську республіку.

Перед наступними парламентськими виборами Янукович постарався зробити Парламент більш керованим. Вибори на пропорційній основі, які давали перевагу політичним партіям, були скасовані, і в новому виборчому законі Верховна Рада повернулася до чинної раніше змішаної системи, коли половина депутатів обиралася за партійними списками, а решта – на індивідуальній основі. Депутатами-мажоритарниками легше було маніпулювати.

У жовтні 2012р. відбулися парламентські вибори. Перше місце завоювала Партія регіонів (30% голосів), далі йшли ВО “Батьківщина” з Ю.Тимошенко (25,5%), “УДАР” з В.Кличком (14%), КПУ (13,3%) і ВО “Свобода” (10,4%). Маючи в сумі 49,9% голосів, три опозиційні сили (“Батьківщина”, “УДАР”, “Свобода”) одержували в Парламенті більшість за рахунок голосів, поданих за партії, які не подолали прохідний бар’єр. Але більша частина депутатів-мажоритарників, чий бізнесінтереси залежали від влади, примкнули до провладної коаліції. Прем’єр-міністром став М.Азаров.

Янукович з метою залякування опозиції поспішив розправитися з Ю.Тимошенко. Генеральна прокуратура відновила призупинену Л.Кучмою в 2004р. “справу Тимошенко” за звинуваченням її в корупції. У Прокуратуру вона з’явилася у супроводі послів провідних європейських держав, США і Євросоюзу, які висловили протест проти незаконних дій українських правоохоронців. Янукович дав команду пригальмувати, і Тимошенко оголосили рішення про закриття справи і звільнення з-під арешту. Проте в жовтні 2011р. суд визнав її винною у перевищенні влади та службових повноважень і ув’язнив на сім років. Звинувачення політичних противників у кримінальних злочинах стали звичною справою для Президента з яскравим кримінальним минулим. Переслідуванням були піддані Міністр внутрішніх справ Ю.Луценко, Міністр економіки Б.Данилишин, Міністр оборони В.Іващенко і багато інших посадових осіб попереднього політичного режиму.

2.2. Становлення олігархічної економіки

Одразу після здобуття незалежності Україна опинилася в глибокій економічній кризі. Політична незалежність висвітила колосальну енергетичну залежність нової держави від інших регіонів колишнього Радянського Союзу.

Україна була основною паливною базою Російської імперії і Радянського Союзу упродовж багатьох десятиліть. Однак з 1960-х років вугілля почало витіснятися більш дешевими видами палива, і економіка республіки була переведена значною мірою на споживання нафти та газу з інших регіонів. При цьому нафтогазове паливо реалізовувалося за цінами, що в десятки разів поступалися світовим: ізольована монополією зовнішньої торгівлі планово-директивна радянська економіка могла собі дозволити такі цінові перекоси, але платила за це майже цілковитим браком енергозберігаючих технологій.

Ситуацію, в якій опинилася Україна, Л.Кучма охарактеризував у кількох цифрах. У 1970р. вона давала понад 250 млн. тонн умовного палива, а споживала тільки 210 млн. У 1990р. республіка вже була паливодефіцитною і завозила нафту й газ у величезних обсягах: у перерахунку на світові ціни – до \$15 млрд. За 1992р. Росія підвищила ціну на нафту до 27% світової, але ціна на газ залишалася на рівні 7% світової. За 1993р. ціна на обидва види палива дійшла до 100% світової³⁰. Замінити куповане в Росії і Туркменістані паливо вітчизняним було неможливо. *По-перше*, устаткування підприємств давно пристосували для споживання нафти і газу замість вугілля. *По-друге*, вуглевидобуток не зростає, а скорочувався. *По-третє*, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті всі плани використання атомної енергії у напрямі істотного зменшення. У результаті сукупної дії всіх цих чинників споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем економіки.

Ступінь мілітаризації радянської економіки був надзвичайно високим: від 30% до 40% обсягу промислового виробництва поглинав військово-промисловий комплекс. В Україні на задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше 18% промислової продукції власного виробництва³¹.

Після припинення централізованого фінансування орієнтована на задоволення загальносоюзних потреб українська промисловість почала занепадати. Переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагала капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Попит населення на промислову продукцію після скасування монополії зовнішньої торгівлі став задовольнятися за рахунок більш дешевої і якісної імпоротної продукції. Невеликий сегмент вітчизняної промисловості, орієнтований на широкий ринок, виявився неконкурентоспроможним і почав занепадати.

Величезний індустріальний потенціал української промисловості в умовах ринку виявився недосконалим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами. Нерідко останні продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно не вигідною, проте давала тверду валюту.

³⁰ Кучма Л. Вірю в український народ. – К., 2000, с.73.

³¹ Там само, с.400, 416.

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати колишні союзні республіки всередині свого економічного організму з політичних причин. Він був зумовлений прагненням політичного керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією її економіки на Захід. Але продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, вона не була конкурентоспроможною. Падіння виробництва в Україні у 1993р., порівняно з 1990р., прийнятому за 100%, становило по валовому суспільному продукту 75,2%, за обсягом промислової продукції – 82,2%, за обсягом сільськогосподарської продукції – 78,2%³².

Росія мала можливість більш-менш своєчасно компенсувати втрати населення від лібералізації цін за рахунок валютних надходжень від експорту, насамперед – експорту енергоносіїв. Ідучи шляхом Росії в лібералізації економіки, українські уряди змушені були ігнорувати становище власних громадян. У першу чергу вони турбувалися (не завжди, однак, результативно) про своєчасне відрахування плати за енергоносії до російського бюджету.

Оцінюючи досвід перших українських урядів (у т.ч. й власного) у здійсненні реформ, Л.Кучма на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, листопад 2000р.), висловився так: “Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань – виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи – за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині Людвігом Ерхардом, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди і в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень”³³.

Коли починався перехід від командної до ринкової економіки, політики і вчені не уявляли собі, якою має бути економічна стратегія. Пострадянську реальність вони бачили в чорно-білому варіанті: або знову пірнути в командну економіку, або повернутися на магістральні шляхи розвитку світової цивілізації – до ринку, демократії, громадянського суспільства. Реформатори робили ставку на сліпий автоматизм об'єктивних економічних законів. Ніхто не передбачав можливості такої мутації соціально-економічного ладу, як радянський лад з “капіталістичним обличчям”.

За перший рік лібералізації економіки ціни на газ зросли у 100, а на нафту – у 300 разів. Підвищення цін на паливо почало розкручувати спіраль інфляції. На початку 1992р. були запроваджені купонокарбованці багаторазового використання як попередники повноцінної валюти – гривні. У середині цього року Україна вийшла з рубльової зони. Гривневі купюри були віддруковані і зберігалися у сховищах Національного банку.

³² Шляхом радикальних економічних реформ. – Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної і соціальної політики. – К., 1994, с.3, 7.

³³ Кучма Л.Д. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. – Україна на порозі XXI століття: уроки реформ та стратегія розвитку. – К., 2001, с.11.

Унаслідок знецінення купонокарбованців почалась обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі. Багато людей, які зайнялися в цей час зовнішньоторговельними операціями, здобули на різниці в цінах, яка не могла бути “ухоплена” оподаткуванням, мільйонні прибутки в доларах. Об'єктом спекулятивних операцій ставали найчастіше метал і паливні ресурси. У Донецько-Придніпровському економічному районі, де розмішувалися відповідні галузі промисловості, почали формуватися могутні фінансово-промислові групи.

Прагнучи зупинити гіперінфляцію (за 1993р. купонокарбованець знецінився у 103 рази), Уряд припинив економічну лібералізацію. Восени 1993р. закрилися торги міжбанківської валютної біржі, було запроваджено фіксований валютний курс. Відновилося ліцензування експорту багатьох видів продукції. По суті, було зроблено спробу знову перевести економіку на ручне управління.

У липні 1994р. Національний банк України домігся найнижчого (2,1%) рівня інфляції за попередні три роки. Однак монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат або збільшенням прибуткових статей бюджету. Приборкання інфляції досягалося головним чином через утворення заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат, зростання неплатежів за товари і послуги³⁴.

Примусовий курс купонокарбованця щодо долара і рубля призвів до зростання рівня тіньової економіки, колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і відпливу капіталів за кордон. Відплив валюти знекровлював економіку. Щоб скоротити емісію не забезпечуваних товарною масою грошей, Уряд почав збільшувати податки. Було запроваджено прогресивну шкалу податку на доходи фізичних осіб із найвищою у світі верхньою ставкою в розмірі 90%. Недосконалість податкової політики знову-таки призводила до гіпертрофованого зростання тіньової економіки і скорочення виробничої та комерційної діяльності. У серпні 1994р. індекс реального обсягу промислової продукції, проти рівня 1990р., становив 51,2%. Тобто промислове виробництво скоротилося вдвічі³⁵.

Випробувані методи планово-директивного управління, якими користувалися глави урядів Ю.Звягільський і В.Масол, призвели до того, що кожен громадянин став мільйонером. Однак мільйонні купюри купонокарбованців швидко танули в гаманцях. У кампанії ваучерної приватизації, яку український Уряд розгорнув услід за російським, майже кожен став власником сертифікатів на мільйони купонокарбованців, але новоявлені капіталісти залишалися злидарями.

Інфляція, як і “ручні” методи боротьби з нею, сприяли збиванню великих капіталів. Прірва між “новими українцями” й тими, чиє існування залежало від стану державного бюджету, поглиблювалася. Мільйони громадян у беспорядному стані чекали допомоги від держави. Однак ліві партії, які здобули контроль над Парламентом, саботували ринкові реформи.

³⁴ Шляхом радикальних економічних реформ. – Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики, с.10.

³⁵ Кучма Л. Вірю в український народ, с.43.

Коли з'явилися ознаки економічної стабілізації, стало можливим провести фінансову реформу. Гривня була запроваджена в обіг 2 вересня 1996р. Створилися умови для подолання доларизації економіки і припинення "втечі" вітчизняних капіталів за межі країни. Недоліком реформи був завищений курс гривні щодо долара та інших валют. Він підривав можливості експорту і не давав змоги швидко покінчити з натуральним обміном (бартером) у внутрішній торгівлі.

Допущений російським Урядом С.Кириєнка дефолт у серпні 1998р. яскраво показав залежність української економіки від стану справ у Росії. З іншого боку, у край залежному від світового ринку українському господарстві подорожчання долара спричинило підвищення цін. За незмінного рівня зарплат і соціальних виплат це призвело до падіння рівня життя. Разом з тим знецінення гривні сприятливо позначилося на експорті.

Уряди Є.Марчука (з березня 1995р.), П.Лазаренка (з травня 1996р.) і В.Пустовойтенка (з липня 1997р.) прагнули залучити в Україну якомога більше зарубіжних кредитів. Це був найлегший шлях розв'язання поточних проблем. Кредити міжнародних фінансових організацій були здебільшого незв'язаними, тобто виділялися під загальне зобов'язання здійснювати ринкові реформи. Вони використовувались Урядом на власний розсуд. Виникали й такі ситуації, коли зарубіжні кредити об'єктивно сприяли консервації неринкових форм виробничих відносин або подовжували стан технічної відсталості. Наприклад, можливість оплати енергоносіїв за рахунок зарубіжних кредитів давала змогу й далі використовувати у виробництві застарілу техніку з підвищеними показниками енергоємності. Уряд мав підстави вважати, що за таких умов краще уникнути безробіття й спаду виробництва, ніж вивести з експлуатації надто енергоємне устаткування.

Якщо кредити використовувалися на покриття дефіциту торговельного балансу, то в країні штучно створювався достаток імпорتنих товарів. Проте така економічна політика мала дві фундаментальні вади: *по-перше*, неспроможність вітчизняної промисловості конкурувати з дешевими та якісними імпортними товарами; *по-друге*, відсутність можливості в недалекому майбутньому розрахуватися за кредити. Тим часом девальвація гривні після російського дефолту підвищила зовнішню заборгованість з 22,9% ВВП у 1997р. до 41,8% у 1998р. і 54,2% ВВП у 1999р.³⁶ За 1997-1999рр. Уряд втратив можливість здійснювати чергові платежі за боргами без оформлення нових позик. Країна стала завальюватися у боргову яму. У ситуації фінансової катастрофи Л.Кучма наприкінці 1999р. призначив В.Ющенка на посаду глави Уряду з правом самостійного добору та розстановки ключових кадрів у Кабінеті Міністрів та із завданням здійснювати, якщо вимагала ситуація, найбільш радикальні реформи.

Новий глава Уряду, користуючись тим, що спад виробництва в основних галузях припинився, домігся своєчасного прийняття Верховною Радою бездефіцитного бюджету і домовився з кредиторами про реструктуризацію боргів. Виявилося, що Україна може жити без щорічних кредитних вливань.

³⁶ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004рр. – Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2000, с.43-44.

За період короткого урядування В.Ющенка було скасовано не менше півсотні регулятивних і обмежувальних актів, що заважали розвитку середнього бізнесу, а також понад 250 постанов, які надавали пільги окремим підприємствам. Запровадження жорсткої фінансової дисципліни упорядкувало відносини великого бізнесу з державним бюджетом. За допомогою західних експертів була раціоналізована діяльність ключових міністерств і відомств, які відповідали за стан економіки. Питома вага бартерних розрахунків у промисловості скоротилася з 34,6% у червні 1999р. до 19,2% у червні 2000р.³⁷ Збільшення прибуткової частини бюджету дозволило Урядові погасити заборгованість із зарплат і пенсій.

За темпами і глибиною реформування сільське господарство істотно відрізнялося в гірший бік від індустріальних галузей виробництва. На селі було важче подолати той соціально-економічний лад, силове запровадження якого в 1929-1933рр. коштувало радянській владі великих зусиль, а селянам – мільйонних людських жертв.

Немало представників української політичної еліти зрозуміло досить рано, що колгоспно-радгоспний лад не має майбутнього. У прийняттю в грудні 1990р. Земельному кодексі України вже заклалися, хоч і в декларативній формі, основні положення реформи аграрних відносин, включно з визнанням приватної власності на землю. Щоб наповнити ці положення реальним змістом, треба було створювати законодавчу та нормативну базу.

Під тиском Уряду В.Фокіна Верховна Рада почала розробку пакета відповідних законодавчих актів. 20 грудня 1991р. було прийнято Закон “Про селянське (фермерське) господарство”. Передбачалось утворення спеціального земельного фонду через вилучення частини земель, які були в користуванні колгоспів і радгоспів. Фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявили бажання організувати фермерське господарство.

Наступний крок був зроблений 30 січня 1992р., коли Парламент прийняв Закон “Про форми власності на землю”. Проголошувалося, що поряд з державною можуть існувати колективна і приватна форми власності на землю, причому всі вони є рівноправними. Законодавчо спростовувався один з основоположних постулатів радянської економіки – про необхідність націоналізації землі. Було зрозуміло, що Верховна Рада надає право приватної власності на землю колгоспам, якого вони не мали в радянські часи. Проте залишалося неясним, як колгоспи та колгоспники могли б реалізувати це право: чи кожен колгоспник з власної волі, чи прийняттям розпорядчих рішень на загальних зборах колгоспу більшістю голосів, чи делегуванням цього права правлінню колгоспу або його голові. Варіантів було немало, але всі вони означали лише одне: колективний або індивідуальний розпорядник і користувач землею наділявся правом приватної власності. Колективна форма власності на землю та інші засоби виробництва в колишньому СРСР була міфічною абстракцією з арсеналу політичної економії соціалізму так само, як категорія загальнонародної власності.

Верховна Рада не мала цілісної концепції реформи аграрних відносин. На початку 1992р. вона прийняла, услід за Законом “Про форми власності на землю”, ще два документи протилежного змісту: Постанову “Про прискорення

³⁷ Див.: Касьянов Г. Україна 1991-2007. Нариси новітньої історії. – К., 2008, с.157-158.

земельної реформи та приватизацію землі”, і Закон “Про колективне сільськогосподарське підприємство”. Постанова з’явилася під тиском реформаторів, стурбованих пробуксовуванням земельної реформи. В ній переглядалися деякі норми Земельного кодексу 1990р., які гальмували організацію фермерських господарств. Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” прийняли під тиском депутатів-аграріїв, зацікавлених у консервації існуючого становища. В ньому передбачалося перетворити колгоспи та радгоспи на акціонерні товариства або колективні сільськогосподарські підприємства (КСП).

Паювання чи акціонування майна колгоспів і радгоспів не розв’язувало головного питання: виробничі відносини між державою та сільськогосподарськими підприємствами, а також всередині цих підприємств залишалися нереформованими. З паювання або акціонування виключалася земля, тобто основний засіб виробництва.

Серед селян було не так багато охочих перетворитися на фермерів. В артілях вони виконували обмежені трудові операції на основі поділу праці, їм було б непросто взятися раптом за весь цикл сільськогосподарських робіт. На селі переважали люди старшого віку, які розглядали колгоспи або радгоспи, перейменовані в КСП, як підприємства, покликані допомогти їм у пенсійному віці. До того ж у селян не було коштів, щоб придбати засоби виробництва для фермерського господарства. У країні не було банків, здатних надати позички для придбання засобів виробництва. Не було й перспектив для виникнення таких банків, тому що земля була вилучена з ринкового обігу і не підлягала заставі. Нарешті, промисловість не виробляла техніку, придатну для експлуатації у фермерському господарстві. Тому в Україні налічувалося в 1993р. менше 15 тис. фермерських господарств, а через п’ять років їх кількість зросла до 35 тис. У масштабах країни це була мізерна кількість.

У листопаді 1994р. з’явився президентський Указ “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”³⁸. У ньому передбачалося розв’язання трьох головних проблем земельної реформи – приватизації, оцінки і ринку землі.

В Указі як робоче запроваджувалося поняття колективної власності на землю. Щоб сформувати приватну власність на землю, треба було її роздержавити. Земля у користуванні колгоспів і радгоспів, тобто КСП, повинна була належати їм, а не державі. Після роздержавлення ставало можливим паювання землі. Указом забезпечувався пріоритет права кожного власника на продаж свого земельного паю над правом колективу. Селянин віднині сам міг вирішити, чи залишати земельний пай у колективному підприємстві або акціонерному товаристві на умовах оренди, чи заснувати приватне господарство фермерського типу. Форми власності на землю і форми господарювання на землі розмежовувалися. Внаслідок цього приватизація землі не означала скасування звичних для селян колективних форм господарювання, проти чого протестували ліві партії. Колгоспи могли й далі існувати, але тільки після господарського самовизначення кожного селянина-власника. Цим реально, а не декларативно забезпечувалося право кожного власника земельного паю вирішувати, як йому господарювати – у колективі чи самостійно.

³⁸ Про основні засади економічної і соціальної політики. – Доповідь Президента України, К., 2000, с.23.

Роздержавлення і паювання землі Указом покладалося на керівників і провідних фахівців колгоспів та радгоспів. Тим самим проблема їх протистояння земельній реформі вирішувалася. Маючи великі майнові паї, ця категорія найбільш впливових у сільській місцевості працівників ставала економічно зацікавленою у здійсненні реформи.

Завершальний етап аграрної реформи мав ознаменуватися появою приватного господарства, що заступало у своїх функціях КСП. Як і початковий її етап, він був проведений президентським указом. З грудня 1999р. з'явився Указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки". Його поява була своєчасною. Колгоспний лад з року в рік деградував дедалі більше. 85% КСП у 1999р. були збитковими (1994р. – 24%)⁴⁰.

По-перше, Указом забезпечувався вищий рівень персоніфікації власності за збереження цілісності господарсько-територіальних комплексів. Це гарантувало ефективне використання землі і майна та не допускало розвалу соціальної сфери села, яка спиралася на колгоспний лад. *По-друге*, здійснювався перехід на суцільні земельно-орендні відносини між власниками земельних паїв і суб'єктами господарювання. *По-третє*, створювалася сприятлива обстановка для розвитку особистих підсобних господарств з перспективою надання найкращим з них статусу юридичної особи (тобто фермерського господарства).

Роль приватного сектору у виробництві сільськогосподарської продукції у 1990-х роках зростає з 29,4% до 59,9% (за вартістю)⁴¹. Зокрема, у виробництві картоплі вона зростає з 71% до 98%, овочів – з 27% до 85%, фруктів та ягід – з 54% до 82%, м'яса у забійній вазі – з 29% до 71%, молока – з 24% до 62%, яєць – з 38% до 82%, вовни – з 11% до 50%⁴².

Таке збільшення свідчило не стільки про успіхи приватного сектору, скільки про розвал колективного сектору, який з кожним роком виробляв дедалі менше продукції в абсолютному вимірі.

Перетворення колгоспів і радгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства нічого не змінювало в їх внутрішній суті. Навпаки, розпаювання землі навіть без визначення земельних ділянок на місцевості призводило до докорінної зміни виробничих відносин. Нові приватні формування з неусталеною назвою вже майже нічим не нагадували колгоспів і радгоспів. Перехід на земельно-орендні відносини між селянами й тими підприємцями, які брали на себе відповідальність за функціонування колишніх КСП у приватизованій формі, становив найбільш м'яку форму аграрної реформи. У селян залишалася можливість вибору: чи віддати свою землю (крім присадибної ділянки) в оренду, чи у зручний для себе час перейти на самостійне господарювання.

⁴⁰ Кульчицький С. Національно-державне відродження українського народу. – Новітня історія України. 1900-2000, К., 2002, с.631.

⁴¹ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004рр. – Послання Президента України до Верховної Ради України, с.71.

⁴² Україна – 1998. – Інформаційно-статистичний довідник, К., 1999, с.53.

За перший рік дії президентського Указу на селі було додатково створено 4 000 приватних підприємств, і загальна їх кількість, на початок 2001р., становила 15 тис. Під час реформування була збережена цілісність земельних і майнових комплексів КСП. Понад 85% договорів оренди селяни уклали зі своїми господарствами, 10% – з підприємницькими структурами (як правило, інвесторами їх господарств), і лише 5% – з фермерами. Три чверті керівників і фахівців колишніх КСП утворили на їх основі нові приватні формування⁴³. На початок 2001р. в Україні ще залишалось близько 1 500 колишніх КСП, які через різні причини не стали справжніми приватними господарствами⁴⁴. Вони набули форми кооперативів із сотнею або більше засновників. Такі кооперативи не відрізнялися від колишніх КСП, а точніше – від колгоспів і радгоспів.

Радянський лад в сільській місцевості тримався аж до початку XXI ст. Виникла парадоксальна ситуація: команда економіка зникла, а колгоспний лад, який не міг функціонувати без неї, все-таки функціонував, тому що задіяні в ньому працівники були не селянами, а колгоспниками – за ставленням до засобів виробництва, професійними вміннями, трудовими звичками, свідомістю й ментальністю. Внаслідок цього сільське господарство дедалі більше починало триматися на присадибних ділянках з обмеженою товарністю. Основний масив земельних угідь у країні вилучався з народногосподарського обігу, створюючи загрозу національній безпеці.

Верховна Рада не спромоглася внести вирішальний вклад в аграрну реформу: ліві партії в її складі – за ідеологічними мотивами, а депутати-мажоритарники – внаслідок побоювання втрати довіри електорату. Тому головну роль у підштовхуванні реформи відіграли не закони, а президентські укази. Норми указів (понад два десятки за 1994-2000рр.) враховували нові господарські тенденції, які об'єктивно склалися на селі, хоч вони були далекими від ідеалу. Зокрема, принцип соціальної справедливості часто приносився в жертву принципу економічної доцільності. В іншому випадку укази не виконувалися б, вони не були законом, за яким стояла держава з її правоохоронними органами. Так або інакше, але укази зробили корисну справу: видалили вже відмерлий орган, який загрожував продуктами розкладу всьому суспільному організму.

Усевладдя місцевого начальства та економічна залежність неорганізованих селян від його патерналізму призвели до того, що дорогоцінна орна земля почала відчужуватися не тільки через оренду, але й шляхом скуповування за сміховинними цінами. Охочих продати право на свій пай не бракувало, оскільки люди пенсійного віку складали мало не половину власників земельних паїв. У жовтні 2001р. Парламент заборонив будь-яку форму відчуження паїв, окрім передачі у спадок. Право приватної власності на землю не скасовувалося, але запроваджувався діючий й тепер мораторій на її продаж.

Після зникнення компартійно-радянського ладу економіка перестала бути планово-директивною, але залишилася державною. Демократична держава не

⁴³ Кучма Л. Виступ на конференції Всеукраїнського союзу сільськогосподарських підприємств 23 лютого 2001р. – Президентський вісник, 2001, №9.

⁴⁴ Інтерв'ю з заступником глави Адміністрації Президента України П.Гайдуцьким. – Президентський вісник, 2000, №25.

змогла одразу позбутися властивих для її радянської попередниці патерналістських функцій. Однак у неї не було можливості здійснювати ефективну опіку над суспільством. Власне, саме вичерпання цієї можливості обумовило на зламі 1980-1990-х років спочатку загострення системної кризи радянського ладу, а потім і його крах.

Упродовж 1991-1992рр. Верховна Рада України прийняла ряд законів і постанов про роздержавлення і приватизацію підприємств. У липні 1992р. Парламент схвалив Державну програму приватизації, яка передбачала передачу у приватну власність за рік або півтора дрібних підприємств сфери послуг, торгівлі, громадського харчування, легкої і харчової промисловості. Однак іншою постановою, прийнятою в той же день, Парламент оголосив мораторій на приватизацію дрібних підприємств до запровадження гривні. Внаслідок цього приватизувалися лише підприємства, передані в оренду трудовим колективам з правом наступного викупу. Загалом протягом 1991-1993рр. у приватну (в т.ч. кооперативну) власність перейшло лише 3 600 підприємств та організацій, переважно дрібних⁴⁵.

Л.Кучма вперше накреслив стратегію широкої приватизації в жовтні 1994р. у поданому до Верховної Ради документі “Про основні засади економічної та соціальної політики”. Однак непідконтрольний Президенту Парламент затвердив тоді перелік 6 000 великих і середніх підприємств, які не підлягали приватизації, а наприкінці 1995р. додав до цього списку ще 2 400 підприємств⁴⁶. Ці підприємства залишилися у державній власності, тобто у цілковитому розпорядженні та користуванні чиновників міністерств і відомств, а також директорату. Вони обросли приватними “дочірніми фірмами”, і ті, хто стояв за ними, мали непоганий зиск від реалізації дефіцитної продукції, у т.ч. на зовнішньому ринку. Підконтрольні чиновникам підприємства одержували з бюджету кредити на пільгових умовах і державні замовлення за завищеними цінами. Про такі умови й ціни турбувалися або самі чиновники, які ставали народними депутатами, або ті депутати, які лобювали їх інтереси.

Однак державні підприємства нібито знаходилися у загальнонародній власності. Це означало, що кожен громадянин України мав право на свою частку цієї власності. Приватизаційні майнові сертифікати (ваучери) одержали 19 млн. громадян. Це означало, що вони стали акціонерами приватних компаній. Однак на одержаний ваучер “акціонери” дивилися презирливо. 5,3 млн. цих “акціонерів” навіть не потурбувалися отримати свої ваучери, а 2,5 млн. отримали їх, але не використали⁴⁷. Всі інші продали свої ваучери за безцінь тим, хто бажав їх купити. Покупці реєстрували своє право власності на підприємства та зобов'язувалися забезпечувати їх роботу, тобто купувати сировину, напівфабрикати, паливо та електроенергію, виплачувати персоналу заробітну плату, знаходити можливості для реалізації продукції тощо. Здобувши контрольний пакет акцій в закритих (ЗАТ) або відкритих (ВАТ) акціонерних товариствах, вони не поспішали сплачувати

⁴⁵ Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004рр. – Послання Президента України до Верховної Ради України, с.6.

⁴⁶ Касьянов Г. 1991-2007. Нариси новітньої історії, с.164.

⁴⁷ Гальчинський А. Власність, яка вона є: чи зможемо подолати глибoku деформацію? – Дзеркало тижня, 29 вересня 2000.

дивіденди міноритаріям (дрібним власникам), а організували додаткові випуски акцій, щоб вартість кожної в руках міноритаріїв знецінювалася.

Упродовж 1995-1998рр. було приватизовано майже 50 тис. об'єктів, у т.ч. понад 11 тис. середніх і великих підприємств. У приватну власність перейшло понад 90% підприємств торгівлі, сфери обслуговування та громадського харчування. Було створено понад 40 тис. малих підприємств. Внаслідок приватизації досить швидко був подоланий товарний дефіцит і з'явилися передумови для формування середнього класу. 1998-й рік став першим, коли, за офіційною статистикою, у приватному секторі промисловості було вироблено більше продукції, ніж у державному⁴⁸.

Загалом від початку приватизації до 1998р. включно в Україні був переданий до приватних рук 61 591 об'єкт. З цієї кількості малі підприємства склали 49 519 од. (80,4%), середні та великі – 10 840 (17,6%) і незавершене будівництво – 1 232 об'єкти (2%)⁴⁹.

Сертифікатна приватизація 1990-х років створила об'єктивні умови для перетворення України з радянської республіки на олігархічну. Мільйонні маси власників ваучерів були неспроможні перетворитися на реальних власників. Це можна показати навіть в цифрах. Основний капітал підприємств, які підлягали приватизації, становив 4 трлн. грн, тоді як сукупні особисті заощадження громадян не перевищували 100 млрд. грн⁵⁰.

Завдяки сертифікатній приватизації в країні з'явилися фондові біржі та позабіржовий фондовий ринок торговельних систем. Утворився вторинний ринок цінних паперів, стала можливою вже не паперова (сертифікатна, ваучерна), а грошова приватизація. Почалася концентрація власності на засоби виробництва в руках невеликої групи людей, здатних скуповувати цінні папери найбільш перспективних підприємств. Акції підприємств скуповувалися майже за безцінь, якщо їх фінансовий стан був тяжким. Але й тоді, коли підприємства мали добрі перспективи, їх штучно доводили до банкрутства, щоб потім придбати контрольний пакет акцій за безцінь. Прибрати підприємства до рук починали з акцій, які належали трудовому колективу. Робітники, які місяцями не одержували заробітну плату, з радістю віддавали свої акції за дрібні гроші, але готівкою.

Грошова приватизація почалася в Україні після президентського Указу від 30 грудня 1998р. і в 1999р. здійснювалася всупереч блокуванню Верховної Ради. Після створення в Парламенті пропрезидентської більшості була затверджена трирічна програма приватизації на 2000-2002рр. Ця приватизація докорінно відрізнялася від сертифікатної. *По-перше*, вона мусила здійснюватися винятково за гроші. *По-друге*, запроваджувалося поняття індивідуальної приватизації. Вітчизняний або іноземний інвестори мусили впродовж не менше трьох років виробляти продукцію (виконувати роботи, надавати послуги), аналогічні

⁴⁸ Біла С. Реформування відносин власності. – Державотворчий процес в Україні. 1991-2006, К., 2007, с.298.

⁴⁹ Реформи в Україні: ідеї та заходи. – К., 2000, с.143.

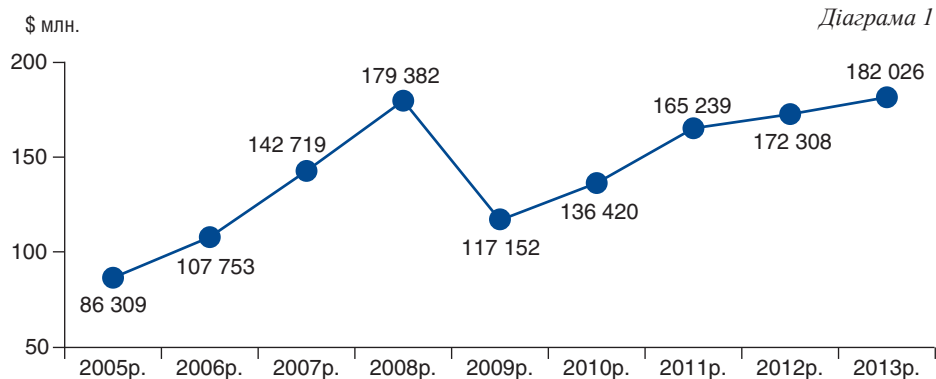
⁵⁰ Ледомська С., Ларцев В. Підсумки сертифікації приватизації в Україні у 1995-2000рр. – Економіка України, 2001, №5, с.14.

основній продукції (роботам, послугам) приватизованого підприємства. *По-третє*, саме з 2000р. набула поширення кампанія корпоратизації, тобто перетворення закритих акціонерних товариств на відкриті.

Однак в умовах України грошова приватизація негайно обросла тіншовими схемами, в яких брали участь відповідальні особи Уряду включно з Президентом України. Фінансово-промислові групи олігархічного походження часто використовували механізм штучного банкрутства, щоб придбати приватизаційні об'єкти без контрактів і без фінансових зобов'язань перед кредиторами. Здобуваючи певну частку цінних паперів у державних корпораціях, олігархи використовували додаткову емісію акцій, внаслідок чого частка державної власності зменшувалася до рівня, коли держава втрачала можливість впливати на прийняття управлінських рішень. Приватизацію за участю олігархічного капіталу і чиновників у народі назвали “прихватацією”.

Для роздержавлення української економіки двох десятиліть не вистачило. Однак у цьому процесі можна відшукати “точку неповернення”, яка вказує на те, що національна економіка вже ринкова, а не державна. Західні партнери України знайшли цю точку майже одночасно. У грудні 2005р. Євросоюз надав Україні статус країни з ринковою економікою. Ідентичне рішення прийняли в лютому 2006р. США. Це дозволило Україні претендувати на вступ до Світової організації торгівлі. Впродовж кількох років вона пристосовувала своє законодавство і практику експортно-імпорتنих операцій до вимог СОТ. 16 травня 2008р. Україна стала 152 членом СОТ.

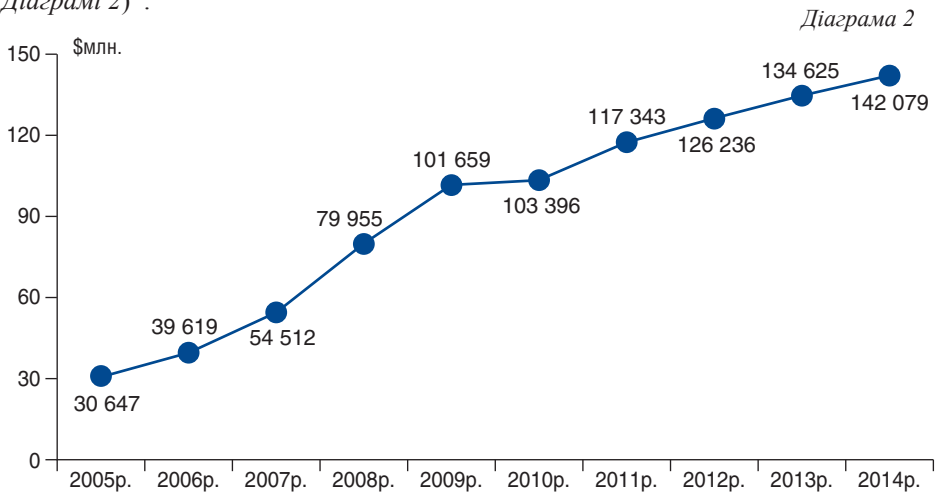
Істотне зростання ВВП, яке спостерігалось в перші роки після Помаранчевої революції, обірвалося економічною кризою 2009р., яка підірвала передвиборчий рейтинг Ю.Тимошенко. Після кризи відбувалося не стільки економічне зростання на здоровій основі, скільки відновлення докризових показників ВВП (показники наведені на *Діаграму 1*)⁵¹.

У 2012-2013рр. помірна позитивна динаміка ВВП обумовлювалася майже винятково інфляцією.

⁵¹ ВВП – вартість усіх товарів і послуг в млн. доларів США. Джерело: відповідні дані на сайті Держстату, <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Валовий зовнішній борг, тобто сумарний борг Уряду, Національного банку і приватних структур за 2005-2013рр. істотно зріс (див. показники, наведені на *Діаграмі 2*)⁵².

У 2005 р. зовнішній борг становив 36,8% ВВП, а у 2013р. сягнув 78,1%. Уряд не міг зводити кінці з кінцями без вагомих доларових ін'єкцій в найбільш невідгідній, тобто кредитній формі.

Негативне сальдо зовнішньої торгівлі за 2006-2013рр. становило \$50 млрд., а зовнішні запозичення за цей же період – \$87,6 млрд.⁵³ Це означало, що нарощування іноземної заборгованості викликалося головним чином перевищенням імпорту над експортом. \$50 млрд. поділили між собою у рівних пропорціях ті проміжки часу, коли президентами були В.Ющенко та В.Янукович (\$25,2 млрд. і \$24,8 млрд.).

Якщо виділити в зовнішньоторговельних операціях українсько-російську торгівлю, то виявиться, що половина обсягу негативного сальдо за 2006-2013рр. (\$25,1 млрд. з \$50 млрд.) припала саме на неї⁵⁴. Енергетична залежність від Росії надто дорого обходилась Україні.

Якщо за часів В.Ющенко перевищення імпорту над експортом в українсько-російській торгівлі складало \$6 697 млрд., тобто 26,6% всього обсягу негативного сальдо, то за часів В.Януковича – \$18 431 млрд., або 73,4%. Проте Ющенко не мав переваги над Януковичем, обидва байдуже ставилися до проблем енергозбереження і пошуку альтернативних джерел енергопостачання. На імпортованих енергоносіях однаковою мірою наживалися українські олігархи та російські вищі чиновники. Більші втрати Януковича пояснювалися тільки тим, що він керував країною після В.Ющенко. Путінська Росія все дужче затягувала нафтогазову удавку.

⁵² Там само.

⁵³ Відповідні дані наведені на офіційному сайті Державної служби статистики України, ukrstat.gov.ua.

⁵⁴ Сайт посольства України в РФ, <http://russia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ru/trade>.

80% експортних ресурсів України і близько 40% виробництва товарів і послуг забезпечувала промисловість. За два десятиліття незалежності вона не змогла подолати успадковані від радянських часів структурні диспропорції – між добувним і обробним секторами, між традиційним виробництвом індустріальної епохи та наукоємними виробництвами постіндустріальної доби, між застарілою і високотехнологічною інноваційною продукцією. Тому на світовому ринку Україна виступала як продавець переважно сировини та напівфабрикатів, технічно нескладних виробів.

Низький рівень інноваційної активності зумовлювався передусім недостатнім припливом іноземних інвестицій. Обсяг прямих іноземних інвестицій в економіку становив на початку 2013р. \$55,7 млрд., тобто істотно менше, ніж в економіку інших країн, співставних з Україною за територією та населенням. Приріст інвестицій складав \$6 млрд. у 2010р., \$6,5 млрд. – у 2011р., \$6 млрд. – у 2012р., \$3,3 млрд. – у 2013р.⁵⁵ Іноземні інвестори не бажали вкладати капітали в економіку країни, яка не могла належним чином захистити право приватної власності.

2.3. Україна між Сходом і Заходом

Великий український мислитель І.Лисяк-Рудницький у своїх ретельно відшліфованих історичних есе ставить у центрі аналізу як тему послідовного поглинення України російським імперським монстром, так і протилежну їй тему боротьби українців за власну територію, вітчизняну історію, багатовікову культуру, національну ідентичність. Існує усталена тенденція розглядати російську імперську політику щодо України як колоніальну. В есе “Роль України в новітній історії”, опублікованому у 1963р. журналом *Slavic Review*, він заперечував поняття колоніалізму стосовно України, яке було уперше обгрунтоване істориками-економістами раннього радянського періоду (О.Оглоблін, М.Слабченко, М.Волобуєв). “Вибір цього поняття, запозиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий, – вказував І.Лисяк-Рудницький і так пояснював свою точку зору: Термін колоніалізм треба застосовувати тільки в тих випадках, коли держава-метрополія, експлуатуючи завойовану країну у своїх інтересах, не прагне до національної асиміляції населення останньої”⁵⁶.

Щоб зміцнити відроджувану імперію, більшовицькі вожді, починаючи з В.Леніна, відмовилися дивитися на українців як на малоросів, тобто другорядних росіян. Вони поділили імперську спадщину на три нерівні частини, посадили росіян, українців і білорусів в одну “колиску” і надали цим трьом східноєвропейським народам позірно однаковий державний статус союзних республік з одним лише застереженням: Російська Федерація є все-таки “першою серед рівних”. Коли союзні республіки стали незалежними державами, очільники Російської Федерації продовжували використовувати радянський концепт співдружності трьох братніх народів, аж поки не переконалися в тому, що він уже не спрацьовує, а тому просування України в бік Заходу, тобто Європейського Союзу і НАТО, стає невідворотним. Після цього вони зробили крутий поворот у напрямі дореволюційної стратегії: начебто ніякої України не існує

⁵⁵ Офіційний сайт Міністерства фінансів України, <http://www.minfin.gov.ua>.

⁵⁶ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Том 1, К., 1994, с.149, 169.

й ніколи не існувало. Починаючи з 2000-х років українцям запропонована сумнівна честь відчувати себе не іногородцями, подібно народам колоніальних окраїн колишньої самодержавної Росії, а частиною “Русского мира”.

Розглянемо, як керівники незалежної України балансували між Сходом і Заходом упродовж двох десятиліть, аж до критичного повороту в геополітичній ситуації, пов’язаного з Євромайданом і Революцією гідності.

Пізньої осені 1991р. Україна на короткий час опинилася в центрі уваги зарубіжних дипломатів і журналістів. Референдум 1 грудня викликав загальну зацікавленість. У репортажах з Києва політичні оглядачі підкреслювали колосальне значення цієї події для Європи і всього світу. Лише за грудень 1991р. незалежну Україну визнали 68 держав.

Ті, хто визначав українську зовнішню політику після серпня 1991р., чудово розуміли необхідність налагодження дружніх відносин із США і країнами Західної Європи. Лише такі відносини могли забезпечити досягнення реальної політичної незалежності. Однак їм треба було долати глибоку ідеологічну відразу до НАТО, яка виховувалася з дитинства у всіх радянських людей.

Звільняючись від радянського диктату, країни Центрально-Східної Європи негайно починали шукати контактів з НАТО, щоб забезпечити свою національну безпеку. Подібну стратегію обрали під час розпаду СРСР й держави Балтії. Враховуючи цю зацікавленість, глави держав та урядів країн НАТО, які в листопаді 1991р. зібралися в Римі, виступили з декларацією, в якій співробітництво з новими партнерами в Центральній і Східній Європі розглядалося як невід’ємна складова загальної стратегії Альянсу. У декларації підкреслювалося, що Північноатлантичний альянс підтримує кроки в напрямі ринкових реформ, здійснювані посткомуністичними країнами, і пропонує їм практичну допомогу для подолання труднощів перехідного періоду. З метою спостереження за розвитком зв’язків з країнами Центральної та Східної Європи створювалася Рада північно-атлантичного співробітництва (РПАС)⁵⁷.

20 грудня 1991р. відбулось установче засідання РПАС, в якому взяли участь міністри закордонних справ країн НАТО і дев’яти країн Центрально-Східної Європи, в т.ч. Латвії, Естонії та Литви. У березні 1992р. учасниками процесу співробітництва в рамках РПАС стали 11 держав - республік колишнього Радянського Союзу, в т.ч. Україна⁵⁸.

Підпис очільників України під документом, який утворював Раду північно-атлантичного співробітництва, аж ніяк не був актом громадянської мужності. Цей документ колишні союзні республіки підписували гуртом. Підписувала його й Росія, яка гостро потребувала підтримки країн Заходу, щоб вийти з пануючої у країні катастрофічної економічної ситуації. Однак цей підпис додав Л.Кравчуку мужності у зовсім іншій справі – визначенні принципів входження до Співдружності Незалежних Держав.

⁵⁷ Кульчицький С. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов’янський союз. – Політика і час, 1999, №3, с.55.

⁵⁸ НАТО. Довідник. – К., 1997, с.44.

Як і всі інші союзні республіки, Україна потребувала цивілізованого розлучення, тобто від'єднання своєї економіки від загальносоюзного народно-господарського комплексу. Однак у Москві були інші плани. Там сподівалися, що консультативний орган незалежних держав стане з часом конфедеративним або навіть федеративним державним органом. Таку державу керівники Російської Федерації почали будувати блоками. В Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992р.), Договорі про спільну безпеку (травень 1992р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993р.) передбачалося утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципи питань без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів СНД. Загалом за 1992-1993рр. в СНД було прийнято близько 400 різних угод, рішень та інших директивних документів, у т.ч. й таких, що надавали інститутам Співдружності наднаціональних функцій. Україна схвалила, підписала і зобов'язалася виконувати близько половини цієї кількості документів: тільки ті, які не загрожували підризом державного суверенітету⁵⁹.

Л.Кравчук на найвищій в Україні посаді залишався найбільш обережним з усіх обережних політиків. Ані словом він не прохопився в ті роки про те, що найважчою проблемою під час його президентських повноважень було утримування українсько-російських відносин у робочому стані. Менш обережними були представники національної демократії, які дозволяли собі говорити те, що думали, не турбуючись про ускладнення, які могли виникнути у самостійної, але економічно залежної від Росії України. Схвалюючи утворення СНД, голова Комісії у закордонних справах Верховної Ради Д.Павличко зауважив: “Для України СНД – це той баран, який під своїм черевом виніс мудрого Одиссея з печери людинопожирача”⁶⁰. Розпад Радянського Союзу Павличко розглядав як історичний шанс на повернення до Європи після багатотисячолетніх поневірянь українського народу в задушливих обіймах Російської імперії. “Головна небезпека української державної незалежності, – підкреслював він, – може прийти тільки з Росії”⁶¹.

І справді, російські панівні кола зустріли всенародне схвалення на референдумі Акта проголошення незалежності України з величезним обуренням. Через дві доби після референдуму прес-секретар Президента РФ П.Вошанов озвучив думку Б.Єльцина, прямо не послаючись на нього. Він заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Наступного дня по центральному російському телебаченню виступив мер Москви Г.Попов, який не тільки підтримав заяву Вошанова, але й конкретизував “нерозв'язану” територіальну проблему: під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму та Одеської області. Українська сторона відреагувала на ці заяви настільки гостро, що Єльцину довелося направити до Києва офіційну делегацію на чолі з Віце-президентом О.Руцьким.

Руцький у грудні залагодив конфлікт, але 30 січня 1992р. виступив у газеті “Правда” зі статтею, в якій дозволив собі такі вирази: “Історична свідомість росіян

⁵⁹ Історія України: нове бачення. У 2 томах. – Т.2, К., 1996, с.430.

⁶⁰ Павличко Д. Україна і світ. – Літературна Україна, 3 вересня 1992.

⁶¹ Павличко Д. Повернення до Європи. Про зовнішню політику України. – Голос України, 12 вересня 1992.

не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над "і" та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму ввігнати її в кордони ХІІ ст."

Особливо болючою в українсько-російських відносинах виявилася кримська проблема. У травні 1992р. Верховна Рада РФ зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Кримський півострів було передано Україні у 1954р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. За вказівкою М.Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула Президія Верховної Ради РРФСР. У присутності і за згоди Кримської обласної і Севастопольської міської рад було прийняте позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму й України. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954р. прийняла Указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія Верховної Ради Союзу РСР затвердила указ і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з додержанням передбачених Конституцією СРСР процедур.

Не підлягає сумніву, що юридична сила рішень конституційного значення в Радянській державі була позбавлена реального змісту. Парламент пострадянської Росії даремно оперував беззмістовними поняттями, висувачи територіальні претензії до сусідньої країни. Зміни у складі республік СРСР аж до появи нових союзних республік, утворюваних з колишніх автономних республік, завжди визначалися волею вождів. У цьому випадку колективне керівництво СРСР (М.Хрущов у 1954р. ще не став одноосібним вождем) розпорядилося Кримом не так, як його попередники. У ленінські і сталінські часи радянській Україні не дісталися ні Крим, ні Кубань. Таврійська губернія, яка складалася з трьох материкових і п'яти кримських повітів, проіснувала як економічно цілісна територія понад сотню років, але після 1917р. була поділена через політичні причини.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР в лютому 1991р. відновила Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (після 24 серпня 1991р. – Автономну Республіку Крим). Незабаром у Криму почалася боротьба за владу між місцевою номенклатурою на чолі з головою Верховної ради М.Багровим і російськими націоналістами в середовищі місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, пов'язаних з Росією бізнесменів, які організувалися в Республіканську партію Криму. Ця партія поставила своєю метою "возз'єднання" Криму з Росією.

У квітні 1992р. Верховна Рада прийняла Закон України "Про статус Автономної Республіки Крим" і затвердила положення про представника Президента України в АРК. Через тиждень Верховна рада Криму прийняла у відповідь акт "Про проголошення державної самостійності Республіки Крим", а також Конституцію АРК. У цих документах не йшлося про перетворення півострова

на окрему державу. Проте, залишаючись у складі України, Крим претендував на здобуття права здійснювати самостійну зовнішню політику, а також на розподілення всіма ресурсами на своїй території. Верховна Рада України визнала ці документи антиконституційними і дала кримським депутатам тижневий строк на їх скасування. Однак через тиждень нічого не трапилося, і час минав у безплідних дискусіях.

Л.Кравчуку вдалося домовитися про мораторій на референдум, що мав підтвердити “революційні” закони кримського Парламенту. У вересні 1992р. після тривалих дискусій була затверджена Конституція АРК, в якій Крим назвали “державою у складі України”. Окремим законом кримські парламентарі затвердили державною мовою російську. Про українську і кримськотатарську мови правлячі кола півострова не бажали слухати.

“Державотворчі” ініціативи Парламенту АРК синхронізувалися з роздмухуванням кримської проблеми російськими законодавцями. Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися після Другої світової війни, Б.Єльцин не підтримав територіальних претензій до України з боку своїх законодавців, але переніс вістря кримської проблеми на Чорноморський флот.

Поділ флоту між Україною і Росією та його статус у Севастополі стали предметом тривалих переговорів. Не в останню чергу вони затягувалися й через те, щоб Москва мала привід втручатися у кримські справи на законних підставах, оскільки функціонування флоту об'єктивно пов'язане з береговою структурою. На зустрічах у червні й у вересні 1992р. Л.Кравчук і Б.Єльцин досягли згоди встановити подвійний контроль над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Ця угода “заморозила” гостру проблему й тим самим зменшила напруженість між двома країнами.

Однак російські законодавці не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ в грудні 1992р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. У липні 1993р. Парламент розглянув його і прийняв рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. У справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Постанови Ради Безпеки приймають консенсусом її постійних членів. Ця постанова стала можливою, оскільки Б.Єльцин змушений був дезавувувати рішення Парламенту РФ.

Сенсаційна розбіжність у позиціях Президента і Парламенту Росії на міжнародному рівні пояснювалася не стільки різними підходами до кримської проблеми, скільки зростаючою напруженістю відносин між Б.Єльциним і переважною частиною депутатів Парламенту. У вересні 1993р. Єльцин розпустив Верховну Раду і З'їзд народних депутатів, але Верховна Рада на чолі з Р.Хасбулатовим не розпустилася, а усунула його від влади і привела до присяги нового Президента, яким став діючий Віце-президент О.Руцькой. Політична криза завершилася штурмом резиденції Верховної Ради, під час якого загинули сотні людей. Після придушення виступу опозиції в Росії встановилося президентське правління, під час якого були припинені повноваження рад усіх рівнів.

У вересні 1993р. в Криму з ініціативи голови Парламенту М.Багрова була запроваджена посада Президента АРК. Зрозуміло, що ініціатор розраховував стати

першим Президентом АРК. Тривала передвиборча кампанія була дуже брудною і ознаменувалася втручанням у протистояння політичних сил криміналітету та кількома резонансними вбивствами. До другого туру, що відбувся в лютому 1994р., вийшли М.Багров і лідер Республіканської партії Криму Ю.Мешков. Останній здобув переконливу перемогу і негайно утворив міжпартійний блок “Росія” для участі в парламентських виборах.

Парламентські вибори у квітні 1994р. принесли блоку “Росія” цілковиту перемогу. Зосередивши у своїх руках головні важелі влади, Мешков почав перепорядковувати собі силові відомства АРК. На території Криму був запроваджений московський час. Російський рубль, як обіцяв новоявлений Президент, незабаром мусив стати основною кримською валютою.

У кінці травня 1994р. морські піхотинці ще не поділеного Чорноморського флоту СНД зробили спробу встановити контроль над базою протиповітряної оборони української армії. Київ відреагував блискавично: на базу був перекинутий підрозділ Національної гвардії України.

Виявилося, що Росія не готова була прийняти Крим з усіма пов’язаними з ним проблемами. Б.Сьлцину вистачало Чечні. До того ж він розумів, що означала анексія частини території сусідньої держави у світлі міжнародного права. Нарешті, він не був готовий розірвати зв’язки з Україною заради Криму. До ідеї поширити рубльову зону на Крим російський Президент теж поставився скептично. Вона тягнула за собою багатомільярдні витрати, які російський бюджет не зміг би витримати.

Блок “Росія” після перемоги на парламентських виборах загруз у чварах, пов’язаних з переділом власності. Між кримінальними угрупованнями розгорілася війна. Виклик Мешкову кинули майже 200 тис. кримських татар, які опинилися на півострові у становищі вигнанців. Кримський соціум не бажав мати з ними справу.

Кримчани, які голосували за Мешкова на виборах, гірко розчарувалися в ньому. Усі його популістські передвиборні обіцянки залишилися на папері, крім переведення стрілок годинника на московський час. Нарешті, місцеві бізнесові і кримінальні структури теж були розчаровані політикою Мешкова, який надавав явну перевагу російським займам.

У вересні 1994р. суперечності всередині правлячих кіл у вигляді протистояння Президента і Парламенту дійшли найвищої точки. Мешков розпустив Парламент, але Верховна Рада Україна заявила, що Президент не має повноважень діяти в такий спосіб. Керівництво Парламенту дійшло згоди з новообраним Президентом України і скасувало посаду Президента АРК. Виконавчою владою був наділений голова кримського Уряду, яким став колишній віце-прем’єр-міністр тих часів, коли Парламент очолював М.Багров, – А.Франчук, який виявився батьком зятя Л.Кучми. Мешков опинився без посади та емігрував до Росії.

Переговори між Москвою і Києвом щодо розподілу Чорноморського флоту тривали у розпал усіх цих кримських подій. У квітні 1994р. в Москві була підписана угода “Про поетапне врегулювання проблеми Чорноморського флоту”, яка визначала параметри розподілу і принцип роздільності базування

ВМФ Росії та Військово-морських сил України. Питання про берегову інфраструктуру не було розв'язане, а питання про роздільне базування кожна сторона розуміла по-своєму. Міністр оборони РФ П.Граčov припинив переговори, коли українська сторона висунула вимогу про розміщення своїх ВМС у Севастопольських бухтах. Після зриву переговорів українська морська піхота самовільно заволоділа приміщеннями Чорноморського флоту в Одесі, а в Севастополі так само самовільно на кораблях почали піднімати андріївський прапор. Ситуація настільки загострилася, що на екстреній зустрічі в Москві двох президентів було вирішено прискорити розподіл флоту та його інфраструктури, а до винесення остаточного рішення не порушувати принцип спільного командування флотом.

У червні 1995р. Б.Єльцин зустрівся в Сочі з новим українським Президентом Л.Кучмою. Триденні переговори дали певний результат. Підтверджувався поділ флотського майна у співвідношенні 50 на 50, а плавзасобів – 18,3% Україні і 81,7% – Росії. Штаб і основна база ВМФ Росії мали розміщуватися у Севастополі⁶².

Переговорний марафон завершився лише у травні 1997р., коли голови урядів підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України. Було домовлено, що Севастополь залишиться базою тимчасового перебування російського флоту до 2017р. на правах оренди. Росія викупувала непотрібні Україні кораблі. Сума внеску і вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривалися боргом України за енергоносії. Поділ флоту створив умови для укладення базового договору між Україною і Росією, який мусив гарантувати непорушність кордонів України, що склалися історично.

Коли в Москві узгоджувався остаточний текст українсько-російського договору 1990р., делегації довгий час не могли знайти спільного рішення з питання про взаємне визнання цілісності територій і недоторканності кордонів двох союзних республік. З російської сторони були навіть пропозиції оминати цей пункт, оскільки між республіками існували не державні, а адміністративні кордони. Однак українська сторона наполягала на прийнятті такого пункту. Після гострих суперечок делегації погодилися на прийняття компромісної формули, суть якої полягала в тому, що сторони визнають і поважають територіальну цілісність УРСР і РРФСР в існуючих кордонах СРСР. Б.Горинь, перебував у складі державної делегації УРСР, підкреслював, що для російської сторони було важливо зв'язати суверенну Україну з Радянським Союзом, а українська сторона вважала досягненням визнання Росією територіальної цілісності України та її кордонів⁶³.

Після розпаду СРСР конфігурація державних кордонів на європейському континенті змінилася. Нові країни опинилися перед необхідністю укласти договори між собою і з раніше існуючими в Європі країнами, в яких мусив бути пункт про взаємне визнання державних кордонів. Це зробилося згідно з укладенням у 1975р. Заключним актом Ради з безпеки та співробітництва в Європі, який проголосив непорушність і недоторканність державних кордонів, що склалися

⁶² Бодрук О. Проблема Чорноморського флоту. – Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива (за ред. С.Пирожкова), К., 2001, с.451.

⁶³ Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство? – Матеріали "круглого столу" 30 квітня 1999р., К., 1999, с.15.

після Другої світової війни. Однак урядові кола Російської Федерації, будуючи відносини з Україною, зробили спробу утриматися від визнання російсько-українського кордону державним кордоном.

Починаючи розробку нового договору з Україною, Міністерство закордонних справ РФ проігнорувало тему про державний кордон. У надісланому до Києва в 1992р. проекті договору російська сторона запропонувала в основоположній ст.2 Договору (ст.1 в усіх варіантах не викликала заперечень, у ній йшлося про побудову двосторонніх відносин на засадах взаємної поваги та довіри, стратегічного партнерства й співробітництва) керуватися принципами “взаємного поважання державного суверенітету і територіальної цілісності”. Це означало, що російські дипломати в завуальованій формі відмовлялися визнати існуючі кордони України.

Оскільки українська сторона рішуче заперечила таку редакцію, справа з укладенням нового договору істотно загальмувалася. У новому російському варіанті Договору, який з’явився тільки в 1994р., ст.2 змінилася досить істотно, тепер у ній проголошувалося: “Високі Договірні Сторони поважають територіальну цілісність одна одної і непорушність існуючих між ними кордонів відповідно до зобов’язань за Заключним актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі”⁶⁴. Здавалося б, у цьому формулюванні враховувалися вимоги української сторони щодо взаємного визнання кордонів. Насправді ж воно було вершиною дипломатичної майстерності, і не більше. Заключний акт 1975р. фіксував непорушність кордонів СРСР. Це був не правовий, а політичний документ. Крім того, Україна не брала участі в його прийнятті. Непорушність кордонів СРСР не гарантувала непорушності кордонів усередині СРСР між державами, які виникли в 1991р.

На тривалих переговорах щодо редакції ст.2 українська сторона висувала принципово інший варіант: “Високі Договірні Сторони визнають непорушність існуючих між ними державних кордонів. Підтверджують, що не мають жодних територіальних претензій одна до одної і не висуватимуть таких претензій у майбутньому”. Саме таке формулювання використовувалося в договорах, укладених Російською Федерацією з Польщею та Угорщиною. Проте російська сторона відкинула таку редакцію, відверто зізнавшись, що вона ускладнить проходження російсько-українського договору в Державній Думі і Раді Федерації⁶⁵.

Підписання документа, який здобув урочисту назву – Договір про дружбу, співробітництво і партнерство, стало можливим тільки в 1997р. завдяки двом обставинам. *По-перше*, українська сторона пішла назустріч російській у справі розв’язання проблеми Чорноморського флоту. Незважаючи на об’єктивні обставини, що склалися історично, базування ВМФ РФ у Севастополі могло розглядатися як порушення ст.17 Конституції України. Останній пункт цієї статті проголошував: “На території України не допускається розташування іноземних військових баз”⁶⁶. *По-друге*, всі російські державні діячі незалежно від політичної орієнтації зрозуміли, нарешті, що висування територіальних претензій до сусідньої країни

⁶⁴ Кульчицький С. Національно-державне відродження українського народу. – У кн.: Новітня історія України. 1900-2000. – К., 2002, с.661.

⁶⁵ Там само, с.661-662.

⁶⁶ Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність, К., 2006, с.218.

або демонстративне ігнорування визнання її кордонів державними кордонами могло мати тільки один результат: цілковиту переорієнтацію України на Захід. Незважаючи на відчайдушні протести з боку Росії, Польща, Угорщина та Чехія у березні 1997р. стали членами Північноатлантичного альянсу. Цілком гласно йшла підготовка до укладення “Хартії про особливе партнерство” між НАТО й Україною. Цей документ можна було наповнити різним змістом. У випадку повного ігнорування національних інтересів України Росією він міг набути вигляду, який мало відрізнявся б від повномасштабного членства в Північноатлантичному альянсі. Інша річ, що Україна була технічно не готова стати повноцінним у військовому аспекті членом НАТО.

Кінцева редакція ст.2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство набула такого вигляду: “Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов’язань за Заключним актом Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів”. Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності та непорушності кордонів відповідно до норм міжнародного права. Українська сторона наполягала на терміні “державний кордон”, але росіяни тут не поступилися, обмежившись терміном “кордон”. Замість виразу “визнають територіальну цілісність” вони наполягли на менш чіткому дієслові “поважають”⁶⁷. Але ці нюанси відбивали потаємні емоції російських дипломатів, не позначаючись на самій суті ст.2. РФ уклала міждержавний договір, в якому фіксувалася територіальна цілісність України та російсько-український кордон, що склався історично.

Ратифікація українсько-російського договору у Верховній Раді України не зустріла труднощів. Натомість у Федеральних Зборах РФ вона розтягнулася на 21 місяць з моменту підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. Лише 25 грудня 1998р. Державна Дума прийняла відповідний закон, і услід за нею 17 лютого 1999р. закон був затверджений Радою Федерації. 1 квітня 1999р. Б.Єльцин підписав ратифікаційні грамоти Договору. Це означало, що завершився процес політичного розмежування України і Росії, розпочатий поїздкою делегації Центральної Ради на чолі з В.Винниченком у революційний Петроград навесні 1917р. Російським політикам кількох поколінь знадобилося 82 роки, щоб переконатися в окремішності українського народу, в його праві на самостійне життя.

Одразу після обміну ратифікаційними грамотами Національний інститут українсько-російських відносин разом з Конгресом української інтелігенції організував “круглий стіл”, присвячений Великому договору. Учасники цього зібрання зробили спробу відповісти на питання, чим є ця подія – історичним компромісом чи реальним шансом на стратегічне партнерство? І.Дзюба сформулював такий вердикт: “У цьому договорі, по-моєму, Україна досягла максимуму можливого на сьогоднішній день, але на декларативному рівні”⁶⁸. Перед тим, як висловити свою думку, М.Жулинський процитував пасаж зі вступної статті щойно виданого в Москві збірника статей “Украинский сепаратизм в России”: “Наибольшей внутринациональной проблемы для русских на сегодня должен считаться

⁶⁷ Великий договір України з Росією: історичний компроміс чи реальний шанс на стратегічне партнерство?, с.18.

⁶⁸ Там само, с.45.

“украинский вопрос”. Неразрешенность этого вопроса может привести к подлинной трагедии, размер которой трудно себе представить. Возможны любые варианты, вплоть до войны по югославскому сценарию. Если русское общество и государство будут бездействовать, признавая свершившимся факт появления на малороссийских землях государства “Украина”, не стремясь развенчивать всевозможные русофобские мифы, усиленно внедряемые в украинское общество и сознание малороссов, проживающих на территории России, то через очень небольшой срок наша Родина столкнется, возможно, с уже непреодолимыми проблемами в лице государства “Украина”⁶⁹.

Як бачимо, через 10 років після агонії і розпаду Радянського Союзу жодних змін у свідомості, світогляді й ментальності росіян з імперським складом розуму не відбулося. Для них українці на своїй землі залишилися “малоросами, які проживають на території Росії”. Висновок М.Жулинського під час дискусії з приводу Договору про дружбу, співробітництво і партнерство не був надто оптимістичним: “Ми себе заспокоюємо тим, що в Росії є демократичні сили, які ніколи не допустять до влади поборників імперської політики, самодержавного реваншизму, що прогресивна російська інтелігенція з осудом і зневагою поставиться до реставрації “единой и неделимой России”... Що ж, хочеться в це вірити”⁷⁰. Справді, ми вірили, що імперські збоченці не прорвуться до влади в сусідній Росії. Прорвалися й розтоптали Великий договір...

Проте у 1990-х років російські правлячі кола ще не оговталися після краху ленінсько-сталінської наддержави, який вони назвали “геополітичною катастрофою”. У ситуації, коли у імперського монстра ще не відросли нові ікла й пазурі, зовнішня політика України могла бути найбільш прагматичною, тобто двовекторною. Вектор на Схід або вектор на Захід інколи виходили на перший план, але в межах більш тривалого періоду вони врівноважувалися. Двовекторність мала головною метою забезпечення політичної незалежності України в умовах її економічної, передусім енергетичної залежності від Росії. Змушена віддавати Росії колосальні кошти за спожиті нафту й газ, Україна мусила дістати доступ до фінансових ресурсів Заходу, передусім США і контрольованих цією країною міжнародних економічних організацій.

Тим часом ставлення США до України після появи її як незалежної держави було суто негативним внаслідок об’єктивних обставин. Адміністрація Президента Дж.Буша-старшого розуміла, що розпад СРСР як ракетно-ядерної наддержави загрожувє світові непередбачуваними наслідками. Після зникнення М.Горбачова з політичної авансцени американці поклали всі свої надії на Б.Сльцину, якого вважали ширим демократом – настільки той злився з “прорабами перебудови”. На перших порах Сльцин такі сподівання виправдовував. 31 липня 1991р. в Москві між СРСР і США був підписаний історичний договір про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-I). Після розпаду СРСР американці чекали, що Росія як правонаступниця Радянського Союзу підтвердить накладені цим договором зобов’язання. І справді, 3 січня 1992р. між Росією і США було укладено новий Договір про подальше скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-II).

⁶⁹ Там само, с.21-22.

⁷⁰ Там само, с.23.

Однак сподівання Адміністрації США на поступальний рух Росії в напрямі євроатлантичної цивілізації зникли після подій жовтня-грудня 1993р., коли Б.Єльцин розстріляв опозицію і встановив президентське правління. Розчарування Росією змусило американців уважніше придивитися до процесів, що відбувалися в Україні, яка стала нелегітимним власником третього у світі за потужністю ракетно-ядерного потенціалу.

23 травня 1992р. у Лісабоні було підписано протокол до договору між СРСР і США від 31 липня 1991р. про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-І). Разом з делегацією Росії його підписали представники нових держав, які стали власниками успадкованої від СРСР ядерної зброї. З підписанням Лісабонського протоколу ці країни перетворювалися з об'єкта Договору про скорочення й обмеження стратегічних наступальних озброєнь на повноправних суб'єктів. Цим самим Україна, Білорусь і Казахстан брали на себе зобов'язання приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), укладеного 1 липня 1968р.

Як Захід, так і Схід однаково тиснули на Україну з тим, щоб вона реалізувала проголошений ще в Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990р. намір дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Л.Кравчук не заперечував наміру реалізувати ці принципи, але домагався гарантій безпеки від членів “ядерного клубу”, а також матеріальної компенсації за відмову від стратегічних і тактичних ракет з ядерними боеприпасами. Відповідні переговори проходили під акомпанемент протестів багатьох народних депутатів, які наполягали на необхідності збереження ядерної зброї як вирішальної гарантії недоторканності державних кордонів. Однак використати наявні в Україні наступальні озброєння без задіяння розташованих у Росії пультів управління було неможливо, і Кравчук використовував ці протести як засіб тиску на процес переговорів, які відбувалися досить важко.

У січні 1994р. в Москві була нарешті підписана тристороння угода про ліквідацію ядерної зброї в Україні. США брали на себе зобов'язання профінансувати утилізацію ракет-носіїв і запасів токсичного палива для них. Ядерні заряди вивозилися до Росії, взамін чого Україна до кінця 1990-х років одержувала від неї без оплати паливо для атомних електростанцій. Остання крапка в перетворенні країни на неядерну державу була поставлена прийняттям 16 листопада 1994р. Законом України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї” від 1 липня 1968р. Приймаючи цей Закон, Верховна Рада і новообраний Президент Л.Кучма сформулювали в ньому пункт, узгоджений з країнами “ядерного клубу”: “Загроза силою чи її використання проти територіальної цілісності та недоторканності кордонів чи політичної незалежності України з боку будь-якої ядерної держави, так само, як і застосування економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, розглядатимуться Україною як виняткові обставини, що поставили під загрозу її найвищі інтереси”. Виходячи з цього застереження, останній пункт Закону набув такого змісту: “Цей Закон набирає чинності після надання Україні ядерними державами гарантій безпеки, оформлених шляхом підписання відповідного міжнародно-правового документа”⁷¹.

⁷¹ Верховна Рада України, Закон України “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї” від 1 липня 1968р. 16 листопада 1994, №248/94-ВР.

Гарантії безпеки були надані Україні в Будапешті 5 грудня 1994р. під час Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Президенти США і Росії та Прем'єр-міністр Великої Британії зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, й у такий спосіб отримати будь-які переваги. Окремі документи ідентичного змісту, які стали складовою частиною Будапештського меморандуму, пізніше підписали глави КНР і Франції.

Відмова від ядерної зброї зробила можливим новий рівень відносин України з США. Через кілька днів після приєднання України до ДНЯЗ Л.Кучма прибув до Вашингтона та підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва. Були укладені угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні ринкових реформ. Незабаром серед країн, які одержували фінансову допомогу від США, Україна посіла третє місце після Ізраїлю та Єгипту⁷².

Кредити, надані Україні урядами країн Заходу, Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку допомогли виправити платіжний баланс. Без них, зокрема, було б неможливо розплатитися з Росією за нафту і газ. Домагаючись кредитів, український Уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсував на майбутнє розв'язання невирішених в умовах гострої економічної кризи проблем.

Однак поступово американська Адміністрація почала розчаровуватися у співробітництві з Україною, що позначилося на скороченні обсягу фінансової допомоги. Українські олігархи створювали несприятливі умови для американських бізнес-партнерів. Ще частіше лунали сигнали про нецільове використання фінансової допомоги українським Урядом. Масштаби корупції в Україні стали остаточно зрозумілими американцям після того, як правоохоронні органи США зайнялися справою П.Лазаренка.

Здійснюючи двосторонню зовнішню політику, Л.Кравчук і Л.Кучма прагнули зав'язати якомога тісні взаємовідносини з європейськими країнами. В лютому 1992р. Україна приєдналася до Гельсінського Заключного пакту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). У грудні 1994р. НБСЄ перетворилася на постійно діючу Організацію з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), і Україна увійшла до країн-членів цієї найбільш широкої європейської структури (54 члени).

Наступним етапом входження до сім'ї європейських народів стала Рада Європи⁷³. 26 вересня 1995р. Парламентська асамблея прийняла документ, який відкривав Україні можливість вступу до Ради Європи. Аналізуючи перебіг подій, що

⁷² Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К., 2001, с.94.

⁷³ Заснована у травні 1949р. у складі Комітету міністрів і Парламентської асамблеї (ПАРС). Комітет міністрів складався з міністрів закордонних справ або їх постійних дипломатичних представників у Страсбурзі. ПАРС мала статус консультивного органу і складалася з представників парламенту всіх держав-членів Ради Європи. Дорадчим органом при Раді Європи була Венеціанська комісія (офіційна назва – Європейська комісія за демократію через право). Її обов'язком було подання висновків про відповідність проектів законодавчих актів, які розроблялися у країнах-членах Ради Європи, європейським стандартам і цінностям.

відбулися впродовж трьох років після подачі заявки Києва на членство в цій організації, ПАРЄ дійшла висновку про відповідність законодавства України статутним вимогам Ради Європи і рекомендувала Комітету міністрів прийняти Україну. Вступ до цієї європейської структури став кроком на шляху до наступної мети – асоціації з Євросоюзом і далі – повноцінного членства в ньому⁷⁴.

Верховна Рада України затвердила в липні 1993р. зовнішньополітичну доктрину, в якій встановлення тісних економічних зв'язків із Західною Європою оголошувалося пріоритетною метою урядової політики. У червні 1994р. в Люксембурзі було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Євросоюзом. Процес імплементації Угоди парламентами країн-членів ЄС затягнувся, і угода набула чинності тільки в березні 1998р. Передбачалося, що після набуття Україною статусу країни з ринковою економікою (це трапилося, як вже зазначено, тільки в грудні 2005р.) стануть можливими переговори про створення зони вільної торгівлі між ЄС і Україною⁷⁵.

Бажання України стати повноправним членом ЄС уперше було висловлене Л.Кучмою на засіданні глав держав і урядів Ради Європи в січні 1996р. З наступного року регулярно скликалися саміти Україна-ЄС. На саміті, що відбувся у Відні в жовтні 1998р., Кучма запропонував розпочати переговори про надання Україні статусу асоційованого члена ЄС, але не зустрів розуміння. Разом з тим Євросоюз надавав Україні солідні кошти у вигляді безповоротної допомоги або у кредитній формі.

Євросоюз об'єднував Європу політично та економічно, а функцію оборонної інтеграції спільно з США виконував Північноатлантичний альянс. Рада північноатлантичного співробітництва, яку Альянс запропонував на перших порах державам колишньої Організації Варшавського договору, була тимчасовою конструкцією, покликаною навести мости. У січні 1994р. на Брюссельському саміті НАТО уперше була висловлена готовність не тільки співпрацювати з цими країнами, але й прийняти їх до Організації. Щойно нова стратегічна лінія була оприлюднена, між НАТО і Росією почала виникати замаскована з обох сторін напруженість. Членство посткомуністичних і пострадянських країн в НАТО у Москві сприймали як наближення ворожих військ до кордонів Росії.

⁷⁴ Європейський Союз народився у 1957р. як Європейське економічне співтовариство у складі шести країн – Бельгії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Франції і Німеччини. У 1973р. до нього приєдналися Велика Британія, Данія та Ірландія, у 1981р. – Греція, у 1986р. – Іспанія і Португалія. 7 лютого 1992р. ці 12 країн зробили в Маастріхті вирішальний крок у подальшій інтеграції і назвали свою організацію Європейським Союзом. Відтоді ЄС став економічним і політичним союзом з високим рівнем інтеграції – спільною зовнішньою політикою, спільним ринком послуг, товарів, капіталу і праці, спільною валютою. Керівними органами ЄС були Європейська комісія, Європарламент і Рада Євросоюзу. Єврокомісія складалася з 28 членів, кожен з яких відповідав за певну сферу і керував відповідним генеральним директоратом. Склад її формувалася національними урядами та затверджувався Європарламентом. Європарламент обирався прямим голосуванням громадян Євросоюзу строком на 5 років. Рада ЄС була основним центром прийняття рішень і складалася з міністрів національних урядів.

⁷⁵ Віднянський С., Мартинов А. Україна в світі. – У кн.: Державотворчий процес в Україні. 1991-2006, К., 2007, с.877.

Під час візиту до США в листопаді 1994р. Л.Кучма досить скептично поставився до проблеми розширення НАТО на Східну Європу⁷⁶. Надалі, однак, він вдало використовував цю тему, коли наполягав на визнанні Росією існуючого українсько-російського кордону під час розробки та ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. У Москві впадали у ступор від однієї думки про можливість входження України до НАТО. Там розуміли, що Росія сама заштовхне Україну в Альянс, якщо відкрито, в міждержавному договорі не визнає кордонів, які склалися між ними історично.

Рада північноатлантичного співробітництва формально існувала до травня 1997р. Але уже в січні 1994р. керівництво НАТО ініціювало програму “Партнерство заради миру” (ПЗМ). Вона передбачала налагодження індивідуальних форм розвитку відносин між НАТО та країнами поза Альянсом. Зокрема, у військовій сфері передбачалися спільні навчання, сприяння у розробці військової доктрини, розробка форм взаємодії національних збройних сил із збройними силами НАТО. Україна першою з країн СНД, в лютому 1994р. приєдналася до програми ПЗМ.

Організуючи взаємодію з Україною, Альянс не забував пропонувати Росії такі самі, а то й більш просунуті форми взаємовідносин. 27 травня 1997р. в Парижі був підписаний Основоположний акт про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між РФ та НАТО. 9 липня під час саміту країн-членів НАТО в Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та Альянсом. Українські та російські миротворчі контингенти взяли участь у припиненні збройного протистояння в Боснії і Герцеговині⁷⁷.

У травні 1997р. Альянс відкрив у Києві Центр інформації та документації, а Україна – своє представництво у штаб-квартирі НАТО. Київський центр розгорнув просвітницьку роботу, прагнучи розвіяти серед українських громадян радянські стереотипи щодо НАТО. Зокрема, організовувалися інформаційні візити представників української громадськості – урядовців, викладачів і студентів, науковців, працівників мас-медіа до штаб-квартири НАТО в Брюсселі і Верховного головнокомандування в Монсі (Бельгія). Вони дізнавалися, як взаємодіють структури командування, зустрічалися з військовослужбовцями різних країн-членів НАТО, знайомилися з умовами їх служби та повсякденним життям.

Російське керівництво з підозрою і занепокоєнням ставилося до будь-яких контактів України з НАТО. Під час ратифікації Договору про дружбу, співробітництво і партнерство голова Уряду РФ Є.Примаков охарактеризував його як “бар’єр на шляху до подальшого зближення України з НАТО”. Підкреслюючи, що за параметрами цього договору вступ до НАТО для Києва стає неможливим, Прем’єр-міністр послався на ст.6, сформульовану таким чином: “Кожна з Високих Договірних сторін утримується від участі або підтримання яких би не було дій, спрямованих проти іншої Високої Сторони, і зобов’язується не укладати з

⁷⁶ Перепелиця Г. Будівництво Збройних Сил. – Там само, с.724.

⁷⁷ Клімченко О. Позиції України та Росії в системі європейської безпеки. – У кн.: Україна та Росія в системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива, К., 2001, с.268.

третіми країнами будь-яких договорів, спрямованих проти іншої Сторони”⁷⁸. Тим самим він визнавав Північноатлантичний альянс організацією, ворожою Росії. Такий погляд на НАТО почав культивуватися в російських ЗМІ уже з 1993р., коли Б.Єльцину вдалося локалізувати на одній Чечні загрозу розпаду країни по периметру кордонів автономних республік і встановити президентську форму правління. У Росії стрімко міцніли сили, які прагнули відновити контроль Кремля над усім пострадянським простором і посткомуністичними країнами Центрально-Східної Європи.

Завдяки балансуванню між Сходом і Заходом перші українські президенти у 1990-х роках діставали бонуси з обох сторін. Але на початку 2000-х років уже народжувалася путінська Росія. Прихід В.Путіна до влади супроводжувався таємничими терористичними актами, про які й досі говорять без всякої надії на документальне підтвердження версій. Так само залишаються нез’ясованими обставини “касетного скандалу”, пов’язаного із встановленням підслуховуючого пристрою у службовому кабінеті Л.Кучми, а також наявність зв’язку між записаною на плівках інформацією і подіями, організованими пізніше, зокрема, вбивством журналіста Г.Гонгадзе.

Хто встановив підслуховуючий пристрій? Якщо керуватися давньоримським висловом *qui prodest* (кому вигідно?), кого влаштував зв’язок між інвективами Кучми на адресу Г.Гонгадзе, які містилися на плівках майора Мельниченка, і вбивством журналіста? 15 березня 2005р. в інтерв’ю російському виданню “*Время новостей*” Л.Кучма зробив два знаменних визнання. *Перше*: “Я на другі вибори”⁷⁹ йшов з європейською орієнтацією. Після перемоги в мене були оптимістичні надії, великі плани, я мав намір продовжувати дуже серйозні, цікаві реформи. “Касетний скандал” зламав усі плани”. *Друге*: “Я майже впевнений, що в будь-якому випадку сам “касетний скандал” – це чітко спланована акція, спрямована проти мене особисто. Я не можу повірити, що майор Мельниченко в такій історії був би головною дійовою особою”⁸⁰. Балансування між двома геополітичними орієнтаціями, яке принесило певні дивіденди під час першого строку повноважень Л.Кучми, стало небезпечним для нього впродовж другого терміну.

На початку 2000-х років комісія Україна-НАТО розвинула небачену активність: кожного року здійснювалося до 500 заходів, спрямованих на розвиток взаємодій з Альянсом⁸¹. У липні 2001р. відбувся візит до України генерального секретаря НАТО лорда Дж.Робертсона, який обговорював з Л.Кучмою проблеми поглиблення співробітництва. У травні 2002р. Рада національної безпеки і оборони прийняла Стратегію щодо НАТО, в якій фіксувався намір України стати повноправним членом Альянсу. Коментуючи документ, Міністр закордонних справ А.Зленко робив, щоправда, наголос на тому, що характер Північноатлантичного

⁷⁸ Там само, с.271-272.

⁷⁹ Ідеться про президентські вибори в листопаді 1999р.

⁸⁰ Леонід Кучма: У змаганнях особистостей перевага була на боці Ющенка. – День, 17 березня 2005, <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/leonid-kuchma-u-zmaganni-osobistostey-perevaga-bula-na-boci-yushchenka>.

⁸¹ Шерр Дж. Вибори в Україні та її майбутні стосунки із Заходом. – Національна безпека і оборона, 2002, №2, с.55.

альянсу змінився, він шукає зближення з Росією, щоб консолідувати зусилля провідних держав на боротьбі зі світовим тероризмом⁸². Аж раптом все-таки спалахнув “касетний скандал” №2: майор Мельниченко оприлюднив у США чергову порцію своїх плівок, з яких випливало, що з подачі Л.Кучми Україна продала у 2000р. Іраку в обхід санкцій ООН системи пасивного радіолокаційного спостереження “Кольчуга”. Генеральна прокуратура у вересні 2002р. встановила, що Україна тоді справді продала три радарні системи “Кольчуга-М”, але не Іраку, а Ефіопії. За даними виробника – ВАТ “Топаз”, який забезпечував гарантійне обслуговування експортних систем, вони розміщувалися в Ефіопії і не передавалися третій стороні. Однак на Заході це спростування визнали непереконливим. У листопаді 2002р., коли Л.Кучма поїхав на саміт НАТО до Праги, він став нерукоподавальним: організатори розставили таблички з назвами країн не за англійською, а за французькою абеткою, щоб керівники Великої Британії і США не сиділи поруч з українським Президентом. Празький саміт вирішив розпочати переговорний процес про вступ до НАТО з урядами Албанії, Македонії і Хорватії. Про Україну не йшлося. Знову виникає питання: *qui prodest?* До речі, у травні 2004р. американці визнали, що передача “Кольчуг” могла не відбутися. В окупованому Іраку їх не знайшли.

З “касетного скандалу” №2 Л.Кучма виніс вирішальний урок: краще триматися ближче до Росії, ніж до країн Заходу. У кожному разі – безпечніше. 23 лютого 2003р. в Москві відбулася неформальна зустріч чотирьох президентів – В.Путіна, Л.Кучми, Н.Назарбаєва і О.Лукашенка. Вони підписали заяву “Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії з торгівлі і тарифів”. Так у повсякденне життя увійшло поняття Єдиного економічного простору (ЄЕП).

Була створена “група високого рівня” з метою конкретизації структури та функцій ЄЕП, з української сторони – на чолі з першим віце-прем’єр-міністром М.Азаровим. У першу чергу планувалося сформувати Митний союз, який робив неможливим самостійний вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Суб’єктом переговорів ставав би тоді не Уряд і Парламент України, а наддержавний орган Митного союзу. Це закривало перед Україною перспективу створення зони вільної торгівлі з країнами ЄС.

У вересні 2003р. проект угоди про створення ЄЕП був поставлений на обговорення у Верховній Раді. Директор Національного інституту стратегічних досліджень А.Гальчинський застерігав проти надто глибокої інтеграції в ЄЕП: “Переступивши цю обмежувальну лінію, ми фактично опинилися в ситуації, яка докорінно змінює європейську парадигму нашої держави, що формується в останні роки, її стратегічний курс на глибоку європейську та євроатлантичну інтеграцію”⁸³. Виступаючи в Парламенті, В.Ющенко наголосив на тому, що максимум, на що в євразійській інтеграції може погодитись Україна, – це зона вільної торгівлі, тоді

⁸² Зленко А. Україна – невід’ємна частина євроатлантичної спільноти. – Національна безпека та оборона, 2003, №7, с.2.

⁸³ Голос України, 10 вересня 2003, www.golos.com.ua.

як той мінімум, чого вимагають росіяни – це Митний союз. Після обговорення голосами пропрезидентських фракцій Верховна Рада прийняла 17 вересня заяву про підтримку угоди про формування СЕП⁸⁴.

18 вересня 2003р. в Ялті відкрився саміт глав держав і урядів країн СНД. Наступного дня глави держав України, Росії, Казахстану та Білорусі підписали угоду про створення Єдиного економічного простору. Прихильники європейської інтеграції були шоковані. Посол України в Румунії А.Бутейко на знак протесту подав у відставку. Коментуючи свій вчинок у газеті “Голос України”, він підкреслив: “Моя позиція не спрямована на згортання відносин з РФ. Нормальний розвиток є аксіомою для нас, нашого майбутнього. Але все це може бути і без СЕП. Ялтинські рішення є однозначно жакхливіші, ніж свого часу переяславські”⁸⁵.

В інтерв'ю журналісту газети “Голос України” В.Пинзеник вказав, що в разі створення СЕП “треба буде забути про власну бюджетну та грошово-кредитну політику. Бо тільки єдина політика може забезпечити узгодження обмінного курсу. Крім того, Україна позбавляється права на свою податкову політику, оскільки це порушує умови конкуренції українських і російських виробників. Україна не матиме можливості здійснювати власну податкову політику. Лише 24,5% українського експорту спрямовано до країн СНД, 75,5% – до інших країн, зокрема 40% до Європи. Саме поза межами СНД наші основні ринки і перспективи відкриття нових. Проте статус країни без ринкової економіки на цих ринках робить нашу економіку уразливою перед антидемпінговими розслідуваннями”.

Аналізуючи підписаний в Ялті документ, В.Пинзеник підкреслив головне: “СЕП формують у вигляді акціонерного товариства, рішення в якому приймаються відповідно до частки голосів у “статутному фонді”. А саму частку встановлюють відповідно до економічного потенціалу країни-учасниці. Очевидно, за такої ситуації лише від Росії залежатиме доля інших держав, бо рішення т.зв. регулюючого органу є обов'язковими для виконання всіма членами СЕП. Україна не має права робити прив'язку до слабкої валюти. Це може призвести до колапсу української економіки, бо головна частина товарообігу країни залежить від долара та євро, а не від рубля”⁸⁶.

3 грудня 2004р. Кабінет Міністрів України подав на розгляд Верховної Ради проект закону про ратифікацію угоди про створення СЕП. 20 квітня парламенти України, Білорусі, Росії і Казахстану ратифікували цей документ. Група народних депутатів від “Нашої України” звернулася до Конституційного Суду із запитом про доречність ратифікації угоди про СЕП, яка передбачає створення наднаціонального регулюючого органу. Поки Суд розглядав внесений запит, Помаранчева революція зробила проблему СЕП неактуальною для України.

⁸⁴ Там само, 18 вересня 2003.

⁸⁵ Там само, 25 вересня 2003.

⁸⁶ Там само, 2 жовтня 2003.

Капітулянтство Л.Кучми перед путінською Росією не обмежилося створенням бар'єра на шляху інтеграції України до ЄС і втягненням її до СЕП. Розраховуючи на підтримку російського Президента, якби йому поталанило вибороти третій термін у випадку провалу В.Ющенка і В.Януковича на президентських виборах 2004р., він використав свої згасаючі повноваження, щоб позбавити свою країну перспективи входження до НАТО. 29 червня 2004р. на саміті НАТО у Стамбулі Кучма заявив, що Україна не досягла критеріїв членства в Альянсі, а 15 липня усунув з військової доктрини пункт про майбутній вступ країни до Північноатлантичного альянсу. Це був вагомий подарунок панівним колам Росії, які в березні 2004р. зазнали поразки геополітичного значення: повноправними членами НАТО тоді стали сім посткомуністичних і пострадянських країн – Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія, Естонія, Латвія і Литва.

Новообраний Президент В.Ющенко відновив у Воєнній доктрині України пункт про стратегічну мету, яка полягала у вступі до ЄС і НАТО. Інтенсивні контакти з інститутами Північноатлантичного альянсу відновилися. До Плану дій Україна-НАТО на 2005р. був внесений пункт про налагодження вивчення англійської мови старшою та середньою ланками військового командування. Однак західні партнери України розуміли, що з 2006р. вступає в силу політична реформа, яка позбавить Президента вагової частки владних повноважень. Тому не випадково в комюніке, яким закінчився візит генерального секретаря НАТО Яана де Хооп Схеффера до Києва в жовтні 2005р., був внесений пункт про можливість початку інтенсифікованого діалогу щодо підготовки України до вступу в НАТО, залежно від результату парламентських виборів у березні 2006р. Перспектива вступу в НАТО орієнтовно після 2008-2010рр. мусила визначитися на загальноукраїнському референдумі⁸⁷.

Більш оптимістично виглядала перспектива членства в ЄС. У лютому 2005р. Україна одержала розрахований на три роки статус “спеціального сусідства”. Затверджена програма співпраці передбачала інтенсифікацію діалогу в економічній, енергетичній, політичній, освітній і культурній сферах. У вересні 2005р. український Уряд скасував візовий режим для громадян ЄС. Єврооптимісти вважали, що за 10 найближчих років Україна подолає всі етапи інтеграції з Європою: митний союз, безвізовий режим, вільний рух товарів, капіталів, послуг, робочої сили, приєднання до Шенгенського простору.

В.Ющенко не відмовлявся від зобов'язань, взятих попереднім Президентом щодо Єдиного економічного простору. Він навіть поїхав до Казахстану у травні 2005р., щоб обговорити деталі євразійської інтеграції з Н.Назарбаєвим. Перебуваючи в Астані, він наголосив на недоцільності розпочинати формування СЕП зі створення наднаціональних органів, однак не виключав такої можливості “при досягненні вищих щаблів євразійської економічної інтеграції”⁸⁸. 24 червня 2005р. у Києві відбулося чергове засідання групи високого рівня з підготовки угоди про створення СЕП. Виконуючи інструкції Президента, українська сторона вилучила з підготовлених документів усі вказівки на

⁸⁷ Віднянський С., Мартинов А. Зовнішньополітичне забезпечення національних інтересів України. – У кн.: Державотворчий процес в Україні. 1991-2006, с.784-785.

⁸⁸ Голос України, 2 червня 2005.

делегування країнами ЄС певних часток економічного або політичного суверенітету наднаціональному органу⁸⁹.

Підбиваючи ризику під переговорами про утворення ЄС, Прем'єр-міністр Ю.Схануров у квітні 2006р. висловився так: “Наша позиція відома: спочатку зона вільної торгівлі, а потім ми підписуємо решту документів. Росія сьогодні від цієї теми відходить. Це означає, що ЄС – на шляху до провалу”⁹⁰.

Після парламентських виборів 2006р. утворилася “помаранчева” коаліція у складі БЮТ, НУ-НС та СПУ, яка запропонувала таку зовнішньополітичну програму:

- досягнення повноправного членства в ЄС;
- взаємовигідна співпраця з НАТО;
- ухвалення рішення про вступ до НАТО за наслідками всеукраїнського референдуму;
- збереження і зміцнення рівноправних добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами⁹¹.

Однак внаслідок протидії В.Ющенка, який не бажав бачити у кріслі Прем'єр-міністра свою суперницю Ю.Тимошенко, ця коаліція не склалася. Після переходу СПУ в табір Партії регіонів утворилася антикризова коаліція із зовнішньополітичною програмою, протилежною установкам Президента:

- створення умов для повноправного членства в ЄС;
- завершення робіт по створенню Єдиного економічного простору;
- ухвалення рішення про вступ до НАТО виключно за правовими наслідками всеукраїнського референдуму;
- розвиток рівноправних та добросусідських відносин з Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами⁹².

За поданням антикризової коаліції 4 серпня 2006р. В.Янукович став Прем'єр-міністром України – першим головою Уряду з небачено високими владними повноваженнями. Через кілька днів прес-служба Кабінету Міністрів повідомила, що Україна відкладає приєднання до Плану дій з набуття членства в НАТО до підвищення рівня інформованості населення про цю організацію⁹³.

Ще з весни 2006р. Партія регіонів розгорнула масштабну інформаційну кампанію з дискредитації НАТО, користуючись добре підготовленим заділом часів холодної війни. Виступаючи в Європарламенті у вересні 2006р., В.Янукович повторив свою заяву про неготовність України приєднатися до Плану дій щодо набуття членства в НАТО. Готуючись до поїздки, він заручився підтвердженням цієї

⁸⁹ Там само, 25 червня 2005.

⁹⁰ Там само, 18 квітня 2006.

⁹¹ Там само, 24 червня 2006.

⁹² Там само, 14 липня 2006.

⁹³ Там само, 12 серпня 2006.

заяви спеціальною Постановою Верховної Ради⁹⁴. Україна стала парламентсько-президентською республікою, і Верховна Рада мусила підтверджувати вагомість заяви такого значення.

Антикризова коаліція проіснувала недовго. В.Ющенко знову уклав союз з А.Тимошенко і домігся, як уже було сказано, розпуску Парламенту. Після вересневих виборів 2007р. була утворена демократична коаліція на чолі з Прем'єр-міністром Ю.Тимошенко і головою Парламенту А.Яценюком. У січні 2008р. В.Ющенко, Ю.Тимошенко та А.Яценюк звернулися з поданням до керівництва НАТО, в якому підтверджували, що Україна зацікавлена у приєднанні до Плану дій щодо членства в Альянсі. Однак після оприлюднення цього подання регіонали та комуністи заблокували трибуну Верховної Ради і почали вимагати, щоб А.Яценюк відклав свій підпис, тому що Парламент не уповноважував його діяти від свого імені. Робота Парламенту була заблокована на цілий місяць. Верховна Рада відновила роботу тільки після запевнення Президента, Прем'єр-міністра і спікера про те, що питання про вступ до НАТО порушуватиметься лише після його позитивного розгляду на всеукраїнському референдумі. Не дивно, що на зустрічі голів держав та урядів – членів НАТО в Бухаресті, яка відбулася 2-4 квітня 2008р., питання про кандидатський статус України було відкладене у зв'язку з відсутністю відповідного консенсусу.

Тим часом В.Путін, який після двох дозволених Конституцією РФ строків перебування на посту Президента став Прем'єр-міністром, затягував газовий зашморг на шії українського керівництва, щоб паралізувати його план інтеграції з Європою. Термін дії укладеного з Л.Кучмою в 2004р. контракту на постачання газу та його прокачку територією України до Європи завершувався у 2009р. Російська сторона розраховувала змінити умови контракту на 2009-2019рр. таким чином, щоб якомога надійніше закріпити енергетичну залежність України. “Газпром” на початку січня 2009р. запропонував Україні ціну на газ на рівні світової – \$400 за 1 000 м³. Ця пропозиція супроводжувалася припиненням подачі газу в українську газотранспортну мережу. Приурочений до холодної пори року газовий шантаж російського монополіста налякав як Україну, так і Європу. Газова криза припинилася, коли Ю.Тимошенко уклала з В.Путіним новий достроковий контракт на постачання і прокачку газу. Як того й домагався Путін, контракт був надзвичайно обтяжливим для України. У структурах влади і в суспільстві не вщухала гостра полеміка щодо корисності для України підписаного контракту, але пропозиції про його розірвання ніхто не робив.

У лютому 2010р. В.Янукович став Президентом, а в квітні зустрівся у Харкові з російським Президентом Д.Медведевим, щоб обговорити в пакеті існуючі між Україною і Росією проблеми. Спочатку була відкоригована газова угода 2009р. Зафіксована в угоді ціна на газ не мінялася, але зменшувалися на \$100 за 1 000 м³ митні платежі. Одночасно строк базування російського флоту в Криму, який закінчувався за попередньою угодою у 2017р., подовжувався на 25 років – до 2042р. 27 квітня 2010р. Верховна Рада ратифікувала цю угоду без будь-яких консультацій з громадськістю.

⁹⁴ Там само, 21 вересня 2006.

2.4. Суспільство перехідної доби: соціологічний зріз

Соціальні та економічні трансформації, що відбувалися у країнах Східної Європи наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст., були значною мірою унікальним явищем, що не має прямих історичних аналогів. Трансформаційні процеси охоплювали всі сфери життя цих країн – економічну, політичну, соціальну, сферу суспільної свідомості.

Зміни в суспільній свідомості проявляються як у змінах стереотипів свідомості, так і зміні менталітету. Зміни у стереотипах суспільної свідомості – це зміни нормативних уявлень (наприклад, про шляхи розвитку суспільства, трактування історичних подій). У “переломні” історичні періоди вони можуть відбуватися досить швидко. Так, у Радянському Союзі наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років громадська думка лише за кілька років змінилась у бік прихильності до ринкових реформ, тоді як ще на початку 1980-х років гасла “ідеалів соціалізму” (принаймні, на рівні декларування) мали загальну підтримку.

Говорячи про зміни менталітету, насамперед слід визначитися, що таке менталітет (або ментальність). Французькі історики Л.Февр та М.Блок, які запровадили цей термін, визначали його як “бачення світу” чи “спосіб думання”⁹⁵. Як пише І.Грабовська, “загальний характер світосприймання, стиль життя, мова культури, ментальність, яка притаманна певній людській спільноті, не залежить від соціальних груп чи індивідів. Вони начебто “задані” їм. Таким чином, культура утворює деяку невидиму сферу, за межі якої люди не можуть вийти. Вони не усвідомлюють і не відчувають цих обмежень, оскільки знаходяться “всередині” даної ментальності та культурної сфери. Ментальність існує на всіх рівнях свідомості і поведінки людей. В той же час ментальність не є ідеологією. Ідеологія має справу з продуманими системами мислення. А ментальність багато в чому, можливо, в головному, залишається сферою напіврефлектованого і логічно не виявленого. Ментальність – це не філософська, наукова чи естетична система, а той рівень суспільної свідомості, на якому думка не відділена від емоцій, від латентних звичок і прийомів свідомості. ...[Сфера ментальності] суперечливо і опосередковано пов'язана із світом ідей, що панують у суспільстві, але ніколи не зводиться до нього”⁹⁶.

Людина живе в певному емоційному світі, який є складовою соціальної реальності. Емоції повинні мати своє світоглядне підґрунтя, вони не можуть існувати без певної когнітивної бази. Тобто емоції виникають на основі світогляду, і відповідність чи невідповідність кожної ситуації, з якою стикається індивід, його світоглядним установкам викликає той чи інший тип реагування, ті чи інші емоції.

Отже, можемо визначити менталітет як поняття, що характеризує стереотипні для певної суспільної спільноти когнітивні (мисленні) та емоційні моделі реагування на соціальні події і процеси. В основі цих стереотипних моделей лежать певні світоглядні, ідеологічні та соціально-міфологічні концепції, поширені в суспільстві.

⁹⁵ Докладно див.: Грабовська І. І знову про поняття “ментальність”. – Філософські студії, 1995, спеціальний випуск, с.78.

⁹⁶ Там само, с.79.

Зміни в менталітеті відбуваються значно повільніше, ніж зміни стереотипів громадської свідомості, оскільки для зміни ментальності необхідна зміна світобачення, світосприйняття і світовідчуття, укорінені у глибинних пластах свідомості.

Найбільший вплив на формування менталітету здійснює соціальна міфологія суспільства. Чим соціальна міфологія відрізняється від ідеології? Ідеологія – це “система поглядів та ідей, у яких усвідомлюються та оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного, соціальні проблеми та конфлікти, а також вміщуються цілі (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення чи зміну (розвиток) цих суспільних відносин”⁹⁷. Однак система поглядів та ідей лише тоді може відігравати якусь помітну роль у житті суспільства, коли вона має вплив на реальну соціальну поведінку як великих суспільних груп, так і окремих індивідів. Тобто вона повинна виконувати не лише описово-пояснювальну, але й спонукальну соціальну функцію. Останнє можливе лише в тому випадку, якщо ідеологічні постулати отримують особистісну емоційну значущість, посідають помітне місце в системі емоційних координат, в якій відбувається самоактуалізація особи. Тобто на основі ідеології повинна сформуватися відповідна їй соціально-міфологічна концепція.

Міфотворчість – це насамперед прагнення людини впорядкувати картину світу, осмислити як призначення світу в цілому, так і своє власне призначення у світі. Для того, щоб організувати взаємодію людей між собою, особливо на рівні великих спільнот, потрібні ідеї, які б виходили за межі повсякденної необхідності, оскільки існування таких великих спільнот (наприклад, нації) поширюється на часове безмежжя, вічність – отже, виникає необхідність у колективних уявленнях, які б задавали соціальні орієнтири для них. Цю функцію і виконує соціальна міфологія.

Якщо ідеологія тяжіє до раціоналізації світобачення, то для соціальної міфології характерним є акцентування на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності, що часто призводить до посилення ірраціональної складової в ній.

Для формування менталітету етносу в тому вигляді, яким він є на цей час, мають значення не лише соціально-міфологічні концепції, найбільш поширені зараз, але й навіть більшою мірою ті, які домінували в попередні періоди національної історії. “Долею народу керують значно більшою мірою померлі покоління, ніж ті, що живуть зараз. ... Століття за століттям вони творили ідеї та почуття, а отже всі спонукальні причини нашої поведінки. Померлі покоління передають нам не лише свою фізичну організацію; вони навіюють нам також свої думки. Небіжчики є незаперечними єдиними володарями живих. Ми несемо тягар їх помилок, ми отримуємо винагороду за їх чесноти”⁹⁸. Тобто в менталітеті народу відбувається акумуляція певних рис, що формувались у його представників під впливом соціально-міфологічних та ідеологічних концепцій, характеру суспільних і міжособистісних відносин, які склалися під

⁹⁷ Келле В. Ідеологія. – Философский энциклопедический словарь, М., 1983, с.199.

Тут і далі в цьому підрозділі, якщо не вказано інше, переклад українською автора.

⁹⁸ Лебон Г. Психология толп. – М., 1998, с.24.

впливом цих концепцій. З іншого боку, вже існуючі, колись давно сформовані ментальні стереотипи визначають риси нових соціально-міфологічних концепцій, що виникають. Тобто менталітет вбирає в себе, відображає всю історію духовного розвитку цього народу.

Зробимо спробу проаналізувати соціально-міфологічні концепції та міфологеми, що домінували в українському суспільстві в недалекому минулому (у радянський та в “посткомуністичний” період).

Комуністична соціально-міфологічна концепція

Ще З.Фрейд звернув увагу на аналогії між комуністичною ідеєю та релігією. “У більшовизмі, – писав основоположник психоаналізу, – теоретичний марксизм знайшов енергію, завершеність і винятковість світогляду, але одночасно й зловісну подобу тому, проти чого він боровся. Будучи спочатку сам частиною науки... він створив, проте, заборону на мислення, таку ж невблаганну, як свого часу у релігії. ...Подібно до релігії, більшовизм повинен винагороджувати своїх вірних за страждання і поневіряння теперішнього життя обіцяною кращого потойбічного світу, в якому не залишиться жодної незадоволеної потреби. Правда, цей рай повинен бути по цей бік, повинен бути створений на землі і відкритий в осяжному майбутньому. Але згадаймо, що євреї, релігія яких нічого не знає про потойбічне життя, чекали на прихід месії на землю і ще християнське середньовіччя вірило, що наближається царство боже”⁹⁹.

Соціальна рівність та соціальна ієрархія

Одне з головних положень комуністичної ідеології проголошувало, що метою суспільного розвитку є побудова нового справедливого суспільства. Однак, ознаки цього суспільства були визначені лише в загальних рисах. Його опис вміщувався на трьох сторінках Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятої її XXII з'їздом.

Насамперед тут вказується на те, що комунізм – це “безкласовий суспільний лад ... з повною соціальною рівністю всіх членів суспільства”¹⁰⁰. Разом з тим, реальна практика побудови нового суспільства мала більше спільного з першими комуністичними концепціями, що зародилися ще за феодалізму й тому багато взяли від нього. Першою чергою це принцип станovo-статусної будови суспільства. Жорстка суспільна стратифікація підданих держави наявна вже в “Місті Сонця” Т.Кампанелли. Оскільки традиції станового поділу людей були сильними в дореволюційній Росії, то й після революції було легко відновити його на новій основі. Головна риса цього суспільства – встановлення “згори” нормативного рівня життя для представників кожної статусної групи, залежно від їх заслуг і значення для Системи. На найвищому щаблі перебувала партійна номенклатура та державне керівництво, далі йшла вища, “номенклатурна” інтелігенція (діячі культури, які виконували функцію “ідеологічного забезпечення” режиму, та наукова еліта), передовики-орденоносці з числа робітників і

⁹⁹ Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. – М., 1989, с.414, 415.

¹⁰⁰ Программа Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1976, с.62.

колгоспників, “прости” робітники та службовці. Ще нижчий щабель у суспільній ієрархії відводився колгоспному селянству – схильному до дрібнобуржуазних забобонів класу. Нарешті, на найнижчому щаблі розмістилися в’язні концтаборів, як було передбачено ще в “Утопії” Т.Мора. Оскільки в соціалістичному суспільстві розмір одержуваних представниками певної соціальної групи матеріальних благ визначався місцем цієї групи на соціально-ієрархічних сходах, яке, своєю чергою, визначалося значенням цієї групи для Системи (держави), то, відповідно, активність лідерів цих груп була спрямована на обґрунтування перед державно-партійним керівництвом значущості групи та, як наслідок, виділення більших матеріальних ресурсів. Це, наприклад, проявлялося в конкуренції різних галузей за право бути визначеними як “пріоритетні”, або в боротьбі регіонів за право розміщення саме на їх території “перспективних” виробництв.

Уявлення про “прогресивні” та “реакційні” народи

У соціалістичних країнах, незважаючи на офіційну інтернаціоналістську доктрину, реальна політика призвела до напруженості в міжетнічних відносинах (іноді прихованої, іноді очевидної та гострої). Недовіра (на державному та політичному рівні) та нетерпимість (на побутовому рівні) до національних меншин значною мірою базувалася на несумісності їх традиційної етнічної міфології з офіційною соціально-міфологічною доктриною, яка часто пристосовувалася до певних етноцентричних уявлень, сформованих у найбільшого в державі етносу.

Ще у творах К.Маркса та Ф.Енгельса постежується протиставлення націй “прогресивних” і “реакційних”. Якщо в якості перших у класиків марксизму-ленінізму виступали західноєвропейські народи, то в якості других – насамперед чергу, слов’янські, за винятком хіба що поляків. Так, ведучи мову про панславизм, Ф.Енгельс писав: “Якимось чином у кабінетах кількох слов’янських істориків-дилетантів виник цей безглуздий, антиісторичний рух, що поставив собі за мету ні багато, ні мало, як підкорити цивілізований Захід варварському Сходу, місто – селу, торгівлю, промисловість, духовну культуру – примітивному землеробству слов’ян-кріпаків... Слід, однак, зазначити, до честі поляків, що вони ніколи серйозно не попадалися на цю панславістську вудочку”¹⁰¹. Відсталість слов’ян, згідно з Ф.Енгельсом, обумовлює неможливість для західних слов’ян самостійного державного існування, а лише під державною опікою німецької нації: “Якщо вся територія на схід від Ельби та Заале дійсно колись була зайнята групою споріднених слов’янських народів, то цей факт свідчить лише про історичну тенденцію і разом з тим про фізичну та інтелектуальну здатність німецької нації до підкорення, поглинання та асиміляції своїх старовинних східних сусідів; він свідчить також про те, що ця тенденція до поглинання з боку німців завжди становила і все ще становить один з найбільш могутніх засобів, за допомогою якого цивілізація Західної Європи поширювалася на сході нашого континенту, що ця тенденція перестане діяти лише тоді, коли процес германізації досягне кордонів великих, згуртованих, не роздібнених на частини націй, здатних вести самостійне національне існування, як угорці і певною мірою поляки, і що, як

¹⁰¹ Енгельс Ф. Революция и контрреволюция в Германии. – К. Маркс и Ф.Энгельс Избранные произведения в трех томах, т.1, М., 1980, с.359.

наслідок, природна та неминуча доля цих помираючих націй полягає в тому, щоб дати завершитися цьому процесу розкладу та поглинання сильнішими сусідами¹⁰².

Цей аспект творчої спадщини класиків марксизму намагалися “не помічати” в Радянському Союзі, аж до приховування від публікації деяких їх творів (як, наприклад “Таємна дипломатична історія XVIII сторіччя”). Хоча поділ народів на “реакційні” та “прогресивні” зберігся, але, порівняно з Енгельсовою “класифікацією”, тут все помінялося місцями. І тому “реакційні” німці разом з поляками, греками, кримськими татарами, чеченцями, турками-месхетинцями, опинилися в малопристосованих для життя місцевостях, а їх оселі зайняли представники більш “прогресивних” народів. Політика боротьби з націоналізмом була продовженням великодержавної політики Російської імперії, хіба що більш жорстокими методами. Значною мірою поширення національних забобів пояснюється ескалація міжнаціональних конфліктів у соціалістичних країнах, як тільки репресивний апарат тоталітарної держав, що стримував їх, ослаб або перестав існувати.

Швидкий успіх “антикомуністичних революцій” у східноєвропейських країнах-сателітах Радянського Союзу значною мірою пояснюється саме усвідомленням залежного характеру цих країн від “старшого брата”, що до соціального невдоволення додавало ще й невдоволення національне.

Уявлення про “прогресивні” та “реакційні” народи можуть зберігатися в масовій свідомості і в посткомуністичні часи, створюючи базу для міжетнічних конфліктів. Певною мірою міфологема сучасної російської пропаганди, яка зображує українців як “мазепинців”, “петлюрівців” і “бандерівців”, є відголоском та логічним продовженням міфологеми про “прогресивні” та “реакційні” народи.

У формуванні політики російської (а пізніше радянської) влади стосовно України та українців простежується тенденція протиставлення різних частин українського етносу, одна з яких трактувалася як “лояльна”, “проросійська”, інша – сепаратистська чи націоналістична.

У тому числі як така “сепаратистська” частина українського етносу розглядалося козацтво, аж до того, що козаків могли зовсім не відносити до українців (малоросіян), а розглядати як окреме “слов'яно-татарське” плем'я. Цю позицію, зокрема, поділяв російський історик М.Ульянов, який писав: “Запорозьке козацтво давно поставлене у генетичний зв'язок з хижими печенігами, половцями та татарами... Фігура запорожця не тотожна з фігурою корінного малоросіянина, вони є представниками двох різних світів. Один – осідлий, землеробський, з культурою, побутом, навичками, традиціями, успадкованими від київських часів. Інший – гулящий, нетрудовий, що живе розбоєм, виробив зовсім інший темперамент і характер під впливом способу життя і змішання зі степовими вихідцями. Козацтво породжене не південноруською культурою, а культурою ворожою, що століттями була у стані війни з нею”¹⁰³.

¹⁰² Там само, с.385.

¹⁰³ Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996, с.23. 28.

Виникнення українського сепаратизму, на думку М.Ульянова, пов'язане з тим, що в середині XVII століття відбулося “захоплення невеликою купкою степової вольниці величезної за територією та народонаселенням країни”, “захоплення Малоросії козаками” (так цей автор назвав цілий розділ своєї роботи)¹⁰⁴. Малоросійське ж населення, селяни, на думку цього автора, завжди тяжіли до Росії, і лише станові інтереси козаків не дозволяли повною мірою реалізуватися цьому прагненню. Таке розуміння ролі козацтва (і відповідно, козацьких гетьманів), цілком узгоджується з формулюванням Катерини Другої: “коли ж у Малоросії гетьмана не буде, то слід намагатися, щоб навек і ім'я гетьманів зникло”¹⁰⁵. Лише через кілька десятиліть після ліквідації українського козацтва як самостійної політичної сили в Російській імперії його почали поступово “реабілітовувати”, зображуючи вже винятково як “антипольську” силу, що боролася за возз'єднання України з Росією.

Пізніше такою “стигматизованою” (з точки зору нелояльності до Росії) групою до інших українців стали західні українці (насамперед галичани). Той же М.Ульянов пише: “не лише за іменами, але й по крові, за вірою, за культурою Галичина та Україна менш близькі між собою, ніж Україна та Білорусія, ніж Україна та Великоросія... Мова її зовсім не та, що в Наддніпрянщині. Навіть наспіх створена “літературна мова”, оголошена загальноукраїнською, не здатна приховати існування двох мов, поєднаних лише орфографією”¹⁰⁶. Що не заважало М.Ульянову стверджувати, що ще у XIX ст. “у всіх австро-угорських володіннях, населених осколками руського племені, – в Галичині, Буковині та Угорській Русі – національне відродження розумілося як повернення до загальноросійської мови і загальноросійської культури”¹⁰⁷.

Тобто, загальна тенденція у представленні образу західних українців – вони більш “зіпсовані” іноземним впливом, але рано чи пізно все одно “повернуться” до Росії, хоча їх шлях у цьому напрямі буде важчим і довшим, ніж у інших українців.

Загалом у сучасній політичній думці Росії дедалі більше поширюється позиція, характерна для офіційної ідеології часів Російської імперії: окремих український народ (так само як і білоруський) – це вигадка радянських часів, насправді малороси і білоруси – частини одного російського народу. Як пишуть фахівці російського Інституту країн СНД (організації, одним із головних завдань якої є, як зазначено на сайті її керівника К.Затуліна, “науково-аналітичний та суспільно-політичний супровід зовнішньополітичної діяльності Російської Федерації”¹⁰⁸: “радянська історіографія провела всю підготовчу роботу, забравши російське ім'я у білорусів та українців (малоросів), залишивши його лише за великоросами. Закріплені у період радянської історіографії міф про три братні народи

¹⁰⁴ Там само, с.29.

¹⁰⁵ Собственноручное наставление Екатерины II князю Вяземскому при вступлении им в должность генерал-прокурора в феврале 1864 года. – Сборник Императорского Русского исторического общества, Т.7, Ч.1, СПб., 1871, с.348.

¹⁰⁶ Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996, с.205.

¹⁰⁷ Там само, с.209.

¹⁰⁸ Сайт Института стран СНГ, [https:// zatulin.ru/institute-stran-sng.html](https://zatulin.ru/institute-stran-sng.html).

приховував головну правду, що це один народ – російський, чия національність була замінена географічними назвами території проживання: Україна – українці, Білорусія – білоруси, Росія – росіяни”¹⁰⁹.

Цю тезу останнім часом часто любить повторювати російський Президент В.Путін у своїх публічних виступах. Наприклад, на прес-конференції 14 грудня 2017р. він сказав: “наше історичне, духовне та інше коріння дають мені право говорити, що в основі своїй ми один народ”¹¹⁰. На цій же прес-конференції В.Путін стверджував, “нічим зовсім українці від росіян не відрізнялися. Нічим зовсім. Україна ввійшла до складу Російської імперії в 1645 році трьома областями: Київ, Чернігів і сьогоднішній Житомир... У результаті перебування у складі Російської імперії навколо неї приростали територіями в результаті російсько-турецьких воєн, Другої світової війни. Але в 1922-1924 роках більшовики чомусь вирішили, що всі прилегли до історичної частини України території повинні бути занурені у заново створювану республіку. Все Причорномор'я пішло туди, західні області”¹¹¹. З усього сказаного, очевидно, за логікою В.Путіна випливає, що, по-перше, особливих підстав для існування України та Білорусі як самостійних держав немає (так само як теза про те, що австрійці та німці – один народ, слугувала для А.Гітлера обґрунтуванням “аншлюсу” Австрії та Німеччини), по-друге, що більшість територій України безпідставно до неї приєднані.

“Культ нещасної людини”

Ще Конфуцій зауважив: “За мудрих правителів соромно бути бідним і нещасним, а за поганих – багатим і щасливим”, маючи на увазі, що у справедливому суспільстві тих, хто багато досяг у житті, поважають і цінують, а в несправедливому – ненавидять. В останньому випадку в суспільній свідомості виробляється стійкий образ двох типів людей: вузького кола негідників, які побудували своє щастя на стражданнях інших, та широкого загалу нещасних, але порядних людей. Згаданий стереотип встановився протягом тисячоліть і мабуть вперше був записаний в Новому Заповіті – “скоріше верблюд пройде через вушко голки, ніж багатий увійде до Царства небесного”.

“Культ нещасної людини” – це в першу чергу представлення знедоленої частини населення як єдиного носія правди і справедливості. “Культ нещасної людини” – улюблене політтехнологічне знаряддя диктаторських і тоталітарних режимів, які проголошують своєю найпершою задачею захист інтересів найбільш знедолених верств населення, але, кидаючи їм час від часу деякі подачки, зовсім не зацікавлені в тому, щоб, значно підвищивши їх рівень життя, “ліквідувати їх як клас”.

¹⁰⁹ Языковое равноправие на Украине: проблемы и возможности. – М., 2012, с.7.

¹¹⁰ Путин: русские и украинцы – один народ. – Сетевое издание *rt.com*, 14 декабря 2017, – <https://russian.rt.com/russia/news/460092-putin-russkie-ukraincy-odin-narod>.

¹¹¹ Ничем вообще украинцы от россиян не отличались. – УНИАН, 14 декабря 2017, – www.unian.net/politics/2298341-nichem-voobsche-ukrainsyi-ot-rossiyan-ne-otlichalis-putin-opyat-zagovoril-ob-odnom-narode.html.

Знедолених представників соціальних низів легко можна нацькувати на тих, хто виступає проти режиму, вказавши на останніх як на винуватців усіх бід. До того ж, як правило, ці “бунтарі” походять із середньозабезпечених соціальних груп, що підкладає дров до багаття ненависті люмпенів. Як це не парадоксально, саме союз можновладців і люмпенізованої частини населення є гарантом стабільності тоталітарного режиму.

Але чим пояснюється така покірність найбідніших верств володарям? *По-перше*, вони відчувають, що потрібні “вождям”, *по-друге*, для покращення свого становища не сподіваються на власну активність, а лише на “подарунки”, що іноді спускаються “згори”, і нарешті, своїми найпершими ворогами вони бачать представників відносно забезпечених верств через те, що останні частіше належать до іншого соціального типу – активних людей, які покладаються насамперед на власні сили.

“Культ нещасної людини” як соціальна міфологема активно експлуатується політичними силами, що будують свою політику, спираючись на патерналістські очікування найменш заможних прошарків населення, в т.ч. і в посткомуністичних суспільствах, особливо, коли ці суспільства переживають економічну кризу.

“Живучість” будь-якої соціально-міфологічної концепції визначається її здатністю задавати емоційно-значущі орієнтири для індивіда, соціальної групи та суспільства в цілому. Сила (“всереможність”) комуністичної соціальної міфології полягала саме у здатності задати такий орієнтир (комуністичний ідеал), звернений насамперед до суспільства як суб’єкта соціальної дії. Досягнення цього ідеалу було неможливим у результаті індивідуальної чи групової діяльності, а лише суспільства в цілому, координованої керівною і направляючою силою суспільства – Комуністичною партією. У цьому сенсі фатальною (хоча й закономірною) помилкою комуністичного керівництва була точна часова детермінація досягнення цієї мети – початок 1980-х років, коли мали бути побудовані основи комуністичного суспільства. Не дивно, що нереалізованість цієї мети у визначений час і стала відправною точкою іншого процесу – кризи комуністичної ідеології та занепаду соціалізму у Східній Європі.

Соціальні міфологеми “постсоціалістичного” суспільства та їх вплив на перебіг соціально-економічних реформ

Невдачі в досягненні сформованої комуністичною соціальною міфологією загальної для всього суспільства мети зумовили не лише знецінення комуністичного ідеалу, але й зростання для членів суспільства значущості індивідуалістичних цінностей. Тобто була створена соціально-психологічна основа для сприйняття громадською думкою соціальної міфології, в основу якої були б покладені цінності, пов’язані з індивідуальним успіхом.

Криза комуністичної ідеології спочатку знайшла прояв у концепції “перебудови” – спробі дати новий поштовх розвитку соціалістичної системи через її модернізацію; в основу цієї спроби покладалася ідея конвергенції соціалізму та капіталізму. Головними гаслами перебудови стали демократизація суспільного життя, гласність, економічна реформа, припинення “холодної війни” та

демлітаризація економіки. Однак результати перебудови були протилежними задумам її ініціаторів. Гласність, розкриваючи “білі плями” радянської історії, завдала нищівного удару авторитету Комуністичної партії; демократизація вивела на політичну арену опозиційні політичні сили, а також зробила явними суперечності на національному ґрунті; розширення прав підприємств, а точніше, їх директорів, дало додатковий поштовх до “гнізації” економіки; скорочення військових замовлень призвело до падіння доходів чисельної групи працівників підприємств військово-промислового комплексу.

Загострення соціальних суперечностей вимагало рішучого вибору між двома альтернативами: або повернення до “доперебудовної” ситуації, або ж повний розрив зі спробами реформування соціалістичної системи та перехід до ринкової економіки. Саме боротьба між цими тенденціями, ускладнена проблемами між-республіканських відносин, і призвела до відомих подій 19-22 серпня 1991р., наслідком яких стало не тільки зміщення з вищих державних постів ортодоксальних комуністів, але й “реформатора соціалізму” М.Горбачова, а також зміна офіційної ідеології, в основу якої було покладено ідею побудови суспільства за зразком західних демократій, де головними ідеологічними постулатами виступали демократизація та реформування економіки на ринкових засадах.

Тут ми не погоджуємося з точкою зору відомого американського дослідника П.Бергера, який у роботі “Капіталістична революція” писав: “Капіталізм як інституціональний порядок не має потреби вдаватися до правдоподібних міфів, соціалізму як його головній альтернативі за сучасних умов була ... властива здатність створювати міфи. Ні теорія капіталізму, ні теорія соціалізму не в змозі нехтувати цією, так би мовити, міфологічною нерівністю двох систем сучасної соціоекономічної організації”¹¹². Тут, однак, П.Бергер мало чим відрізняється від своїх ідейних опонентів із “соціалістичного табору”, які стверджували, що міфологізація суспільної свідомості є характерною саме для капіталістичного суспільства, але абсолютно не властива соціалізму.

Аргументація П.Бергера побудована на тому, що в основі бізнесу, приватного підприємництва, “сукупності ділових відносин, які називаються капіталізмом”, полягає приватний інтерес, який не потребує міфологізації. “Відсутність міфів про капіталізм зумовлена, напевне, тим, що капіталізм є винятково економічною системою (на відміну від соціалізму, який являє собою всеохоплюючий погляд на людське суспільство)”¹¹³. Однак, капіталізм як суспільна організація не вичерпується “сукупністю ділових відносин”, а охоплює всі сфери суспільного життя. До того ж, згодом П.Бергер дещо пом'якшує категоричність своїх тверджень, допускаючи застосування соціально-міфологічних концепцій для легітимізації капіталізму.

Спробуємо розкрити головні риси “постсоціалістичної” чи “ринкової” соціальної міфології та ідеології і спосіб, у який вони впливають на соціальні та соціально-економічні процеси в Україні.

¹¹² Бергер П. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи. – К.: Вища школа, 1995, с.198.

¹¹³ Там само, с.207.

Теза про демократизацію суспільного життя, проголошена ще в період перебудови, була й залишається чи не найбільш популярною в українському суспільстві та не ставиться під сумнів жодною із значних соціально-політичних сил. Тут потрібно вказати на ту обставину, що ідея демократизації була тісно пов'язана з антиелітарними, “антиноменклатурними” настроями. Власне, широко розповсюджені антиноменклатурні настрої обумовили свого часу популярність гасел перебудови (згадаємо, що найбільш популярний політик того періоду Б.Єльцин здобув цю популярність саме завдяки активній боротьбі з привілеями).

Досить сильні антиноменклатурні настрої зберігались і після падіння комуністичної системи. Так, за даними опитування, проведеного в 1993р. Національним інститутом стратегічних досліджень, коли респондентам ставилося питання “Діяльність яких соціальних груп шкодить інтересам більшості людей, які живуть в Україні?”, 41% опитаних назвали колишніх працівників апарату КПРС та ВЛКСМ. За результатами опитування, проведеного фірмою “Соціс-Геллап” у 1997р., цю групу як таку, що шкодить інтересам більшості громадян України, називають вже менше (28%) опитаних. Проте, в 1997р., порівняно з 1992р., істотно зростає частка тих, хто називає керівників державних підприємств (з 11% до 23%). Також (хоч і меншою мірою) зросла частка тих, хто називає депутатів Верховної Ради України (з 30% до 36%), приватних підприємців (з 14% до 18%). Відчутною мірою це пов'язано з тим, що, згідно з громадською думкою, значне число представників колишньої номенклатури в нових умовах стали керівниками підприємств і підприємцями, так само як і депутатський корпус значною мірою формувався з представників колишньої номенклатури.

“Першість” ділків тіншової економіки у списку “ворожих” груп зрозуміла, адже ця соціальна група сприймається як ворожа в рамках і націонал-демократичної, і неоконуністичної ідеології, хоч і трактується по-своєму кожною з них. У першому випадку – як “спілка колишньої комуністичної номенклатури із злочинним світом”, у другому – як “породження демократичного суспільства”. Однак частка респондентів, яка назвала цю групу, значно скоротилась у 1997р., порівняно з 1993р.

Ці групи, які називають найчастіше, можна віднести до представників соціальної еліти, отже “антиелітарна” спрямованість української громадської думки спостерігалась як у 1993р., так і в 1997р.¹¹⁴ (діаграма “Діяльність яких груп шкодить інтересам більшості людей, що мешкають в Україні?”, с.114)

З початком економічних реформ саме поширеність антиелітарних настроїв сприяла вибору “ваучерної” (сертифікатної) приватизаційної стратегії, а також наданню переваг таким способам приватизації як викуп підприємств трудовими колективами, наданню пільг працівникам підприємств у придбанні їх акцій як найбільш “демократичним”.

Згідно із задумом авторів концепції сертифікатної приватизації, “розпорощенню” власності мали б перешкоджати довірчі товариства та інвестиційні фонди, які б акумулювали приватизаційні сертифікати населення. Однак, як

¹¹⁴ Див.: Міщенко М. Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві. – К., 1998, с.86-87.

**Діяльність яких груп шкодить інтересам більшості людей,
які мешкають в Україні?***
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

** Результати опитування НІСД та Науково-дослідного інституту проблем молоді (опитано 1 461 особу в 11 областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, репрезентативною стосовно дорослого населення України).

*** Результати опитування фірми "Соціс-Геллап" (опитано 1 200 осіб у 15 областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, репрезентативною стосовно дорослого населення України).

показав досвід України та Росії, ці організації, скуповуючи за допомогою приватизаційних сертифікатів акції підприємств, були більш зацікавлені в одержанні прибутків через перепродаж акцій за вищою ціною, ніж через участь у керівництві діяльністю цих підприємств. Не кажучи вже про те, що значна частина довірчих товариств вдалася до прямого шахрайства, привласнюючи кошти громадян, приваблених обіцянками високих дивідендів. Неефективність сертифікатної приватизації підтверджує, що сам вибір подібної стратегії здійснення приватизації був обумовлений насамперед не економічними розрахунками, а саме впливом соціальної міфології суспільства і сформованої під її впливом громадської думки, які вимагали роздрядження за “демократичним” сценарієм.

І ця стратегія, будучи малоефективною з економічної точки зору, “спрацювала” з точки зору легалізації процесів приватизації в очах громадськості. Як показують дані дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України спільно з фірмою “Соціс-Геллап” у вересні 1995р., серед 1 200 респондентів, відібраних за репрезентативною вибіркою, що відображає структуру населення України за основними соціально-демографічними показниками, не знайшлося жодного, який би не мав наміру використати свій приватизаційний сертифікат у процесі приватизації державних підприємств. Це підтверджує легітимність в очах громадян сертифікатної приватизації.

Разом з тим на кінець 1996р. сертифікати отримали далеко не всі – лише близько 85% громадян України (тобто не отримав кожен сьомий) на 1 січня 1998р., – 87,6%. Можна припустити, що вербальна поведінка більшою мірою піддається впливу громадської думки, сформованої на основі домінуючої соціальної міфології, тоді як реальна поведінка більшою мірою підпорядкована тривіальним економічним розрахункам, – адже вірогідність одержання дивідендів за акціями приватизованих підприємств, які можна придбати за сертифікати, зважаючи на складне економічне становище цих підприємств, була досить низькою. Хоча та обставина, що переважна більшість громадян усе-таки отримали свій сертифікат, свідчить про залежність і реальної поведінки також від стереотипів масової свідомості, сформованих під впливом соціальної міфології.

Слід також зазначити, що далеко не в усіх східноєвропейських країнах сертифікатна приватизація виявилася неефективною. Досвід реформ у Східній Європі показує, що застосування одних і тих самих механізмів у різних країнах дає різні результати. Так, масова приватизація в Чехії, діяльність інвестиційних фондів, які акумулювали акції громадян, стала, попри певні проблеми, однією з важливих ланок економічних реформ у цій країні. Водночас у Росії та в Україні, які намагалися копіювати чеську модель масової приватизації, успіхи на цьому шляху були досить скромними. Причину тут потрібно шукати саме у відмінностях духовної ситуації в Чехії, з одного боку, та в Україні і в Росії – з іншого. Опоненти цієї точки зору можуть сказати, що успіх чеських реформ був обумовлений економічними заходами, на які не наважилися українські та російські політики, а саме відмовою від надання переваг у приватизації інсайдерам (працівникам приватизованих підприємств). Але, з іншого боку, ці кроки стали можливими саме тому, що реформи в Чехії відбувалися в умовах більш високого рівня соціальної толерантності. Адже вимоги працівників підприємств, що

приватизуються, щодо неприпустимості (чи небажаності) передачі контролю над підприємствами до рук “сторонніх” власників ґрунтуються саме на ксенофобських настоях стосовно представників інших соціальних груп, тим більше, якщо претендентом на власність виступає іноземець.

Як свідчить економічна статистика, найбільш вживаними способами приватизації великих і середніх підприємств в Україні на початку 1990-х років було створення відкритих акціонерних товариств, у яких, як правило, контрольний пакет акцій належить трудовому колективу, а також викуп об'єктів товариствами покупців, оренда з викупом. Невеликі підприємства переважно приватизувалися шляхом викупу трудовими колективами. Ці способи приватизації також є не самими ефективними з точки зору залучення інвестицій для модернізації виробництва.

Але якщо запровадження приватизаційного сертифіката створювало ілюзію “рівності можливостей” всіх громадян, то приватизація через викуп, надання пільг у придбанні акцій підприємств їх працівникам з точки зору суспільної свідомості дозволяло реалізувати гасло “фабрики – робітникам”, висунуте, як відомо, ще більшовиками, але так і не реалізоване ними.

Процеси ринкового реформування, з одного боку, були об'єктивно-необхідними, назрілими, з іншого – мали і мають суперечливий характер внаслідок невідповідності цілей і задач, поставлених ідеологією реформ, та інтересів соціальних еліт, які нібито покликані сприяти досягненню цих цілей. Внаслідок цього ідеологія реформ часто ставала лише риторикою, що прикриває групові інтереси. Саме це мав на увазі академік-секретар Відділення економіки Російської академії наук Д.Львов, стверджуючи в доповіді “Економічна наука в новій Росії”, зробленій наприкінці 1996р.: “Ми, вчені-економісти, несемо свою частку відповідальності за те, що суспільство знову стало жертвою ідеологічних міфів”¹¹⁵.

І дійсно, як показує досвід економічних реформ в Україні (як і в Росії), стрижнем соціальних трансформацій у процесі реформування було перетворення радянської правлячої еліти з розпорядників державним майном на його юридичних власників. Цій приватизації, як вважає С.Вікторов, передувала приватизація елітою адміністративно-командної системи, тобто процес, “в якому окремі елементи системи управління, канали інформації і прийняття рішень переходять у неподільну приватну або групову власність управлінського персоналу”¹¹⁶.

Колишня комуністична еліта трансформувала статусні переваги, які вона мала в соціалістичному суспільстві, у власнісні та майнові переваги. Способом такої трансформації стало спочатку створення інституту малих підприємств, засновниками яких виступали державні підприємства, і власниками яких досить часто були люди, особисто пов'язані, в т.ч. і родинними зв'язками, з керівництвом підприємств-засновників, а згодом і приватизація державних підприємств.

¹¹⁵ Цит. за.: Гуревич А. Интеллектуальные каникулы украинских реформ. – Финансовая Украина, 24 декабря 1996, с.5.

¹¹⁶ Вікторов С. Постсоветская бюрократия: история, современность, проблемы трансформации. – Финансовая Украина, 26 ноября 1996, с.4.

Р.Фридман, К.Мерфі, А.Рапачинський наводять такі дані: “80% нових румунських мільйонерів вийшли з номенклатури. В Росії серед 100 найбільш процвітаючих бізнесменів 61 – з колишньої номенклатури. Польські економісти, які прослідкували кар’єри кількохсот функціонерів з вищої номенклатури з 1988р. до 1993р., понад половину з них виявили в керівній верхівці приватного сектору”¹¹⁷. Ці ж автори пишуть: “приватизація навіть дала той ступінь легітимності нагробованого номенклатурою, яку старий режим, що намагався узаконити його через ідеологію, а не через стародавній і шанований інститут приватної власності, не міг забезпечити”. Саме соціальна еліта, яка сформувалася за соціалізму, була тією соціальною групою, яка найбільш чітко усвідомлювала та усвідомлює свої інтереси у процесі приватизації і найбільшою мірою здатна здійснювати вплив на її проведення.

Унаслідок цього “реальними господарями перехідної економіки (інститутами, що концентрують у своїх руках більшу частину прав власності) виступають номенклатурно-капіталістичні корпорації. Останніми стають як старі, так і нові господарські структури, що є монополістами, здатними регулювати виробництво і ринок у локальних масштабах, що передбачають економічне (капіталістичне) та позаекономічне (бюрократичне) відчуження, ... організовані як закриті бюрократичні корпорації (“командні економіки в мініатюрі”)¹¹⁸. Рефлексія ж громадською думкою цих суперечностей приватизаційних процесів була і залишається підґрунтям для зростання соціальної напруженості.

У процесі соціологічного опитування, що проводилося фірмою “Соціс-Геллап” спільно з Інститутом соціології НАН України у вересні 1995р., респондентам ставилося питання “Представники яких соціальних груп матимуть найбільшу користь від приватизації?”. Відповідаючи на це питання, респонденти найчастіше вказували на керівників підприємств (їх називали 53% опитаних), ділків тіньової економіки (49%) та представників влади (47%). Підприємців назвали 34% респондентів, робітників підприємств, що приватизуються – лише 17%.

Отже, з одного боку, одним із чинників, що руйнували комуністичну міфологію і сприяли створенню ринкової соціальної міфології, були “антиноменклатурні” та “антиелітарні” настрої, з іншого, – і в “оновленому” суспільстві представників влади (значною мірою представників колишньої номенклатури, проти яких, як сказано вище, спрямований “вектор ворожості” громадської думки) називають в якості тих, хто найбільше виграє економічно від процесів приватизації. Таким чином, процеси реформування економіки та суспільства в Україні стикаються з необхідністю подолання криз і суперечностей, що мають економічну, соціальну та соціально-психологічну природу.

Можна погодитися з М.Бердяєвим, який писав: “Духовні основи праці, мотивація праці визначає господарське життя народів. Ці духовні основи праці зруйновані... Мотивація праці капіталістичних суспільств не може бути відновлена.

¹¹⁷ Див.: Фридман Р., Мерфі К., Рапачинский А. Капитализм с компартийным лицом. – Финансовая Украина, 6 февраля 1996, с.40.

¹¹⁸ Бургалин А. Закономерности переходной экономики: теория и методология. – Вопросы экономики, 1995, №2, с.46.

Народи не можна буде примусити до тієї дисципліни праці, яка панувала в капіталістичному суспільстві, в цьому напрямі сталося щось безповоротне. Соціалізм же сам собою менш за все здатен створити нову дисципліну праці, дати їй нове духовне обґрунтування. Він обожає працю, робить з неї ідола і повністю розкладає, ліквідує той робітничий клас, в ім'я якого готовий здійснити які завгодно криваві насильства. Економічне питання, як і політичне питання, в сучасному суспільстві стає духовним питанням, саме собою воно нерозв'язне. Відновлення праці передбачає духовне відродження¹¹⁹.

Тобто створення ринкового середовища, без якого неможливий успіх приватизації, передбачає створення не лише юридичної бази, але й підготовку персоналу, який міг би працювати в цьому середовищі, творення нової духовної атмосфери в суспільстві. Як писав Ф.Келлер: “Моральні сили складають продукт тривалого виховання і утворюють потім у народі основу для системи договорів, на якій будується підприємницька діяльність”¹²⁰.

Тоді як соціально-психологічна атмосфера, особливо в перші роки після розвалу соціалістичної системи, була вкрай несприятливою, насамперед через високий рівень аномії. Як зазначає Н.Паніна, “нестабільне суспільство перш за все характеризується тим, що руйнується ціннісно-нормативна система як загальна система соціальної інтеграції, такий стан суспільства називається аномією”¹²¹.

Психологічна аномія, за Р.Макайвером, – це стан свідомості, у якому почуття соціальної згуртованості руйнується чи надзвичайно послаблюється. Р.Макайвер визначає аномію як “руйнування почуття належності індивіда до суспільства”, людина не стримується своїми моральними установками, для неї немає більше жодних моральних норм, а тільки незв'язні прагнення, вона втратила почуття наслідування, обов'язку, відчуття існування інших людей. Аномійна людина стає духовно стерильною, відповідальною лише перед собою. Вона скептично ставиться до життєвих цінностей інших. Її єдиною релігією стає філософія заперечення”¹²².

Аномійні особи схильні сприймати соціальний порядок як переважно несприятливий та непередбачуваний, дотримуватися точки зору, що вони та їм подібні відкочуються назад від досягнутих цілей, схильні вважати безглуздим саме життя в такому суспільстві, відчують втрату підтримки з боку інших людей¹²³.

Н.Паніна побудувала індекс аномійної деморалізованості, який використовується в соціологічному моніторингу, що проводиться Інститутом соціології

¹¹⁹ Бердяев Н. Демократия, социализм, теократия. – Новое средневековье. М., 1991, с.80-81.

¹²⁰ Цит. за: Зомбарт В. Буржуа. – М., 1924, с.221.

¹²¹ Панина Н. Молодежь Украины: структура ценностей, социальное самочувствие и морально-психологическое состояние в условиях тотальной аномии. – Социология: теория, методы, маркетинг, 2001, №1, с.7.

¹²² Цит. за: Феофанов К. Социальная аномия: обзор подходов в американской социологии. – Социологические исследования, 1992, №5, с.89.

¹²³ Srole L. Social integration and corollaries: An exploratory study. – American sociological review, 1956, №21, p.712-713.

НАН України. Як пишуть Є.Головаха та Н.Паніна, аномійна деморалізованість є психологічною реакцією людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано¹²⁴. Цей індекс може набувати значень від 0 до 18 балів. Значення індексу від 9 до 12 балів розглядається як підвищений рівень аномійної деморалізованості, вище 12 балів – як високий рівень. За даними моніторингу Інституту соціології, в 1992р. значення цього індексу становило 13,6 бала, у 2000р. – 13,8 бала, деяке зниження відбулося лише у 2000-х роках – 12,4 бала у 2005р., 12,9 бала – у 2010р.¹²⁵

Високоаномійних людей більше серед людей похилого віку, ніж серед молодих, більше серед людей з низьким рівнем доходів, ніж серед заможних, більше серед жінок, ніж серед чоловіків. Рівень аномії знижується зі зростанням освітнього рівня, а також рівня доходів.

Аномія створює сприятливий ґрунт для руйнування соціальних зв'язків, формування в суспільстві атмосфери ворожості. Соціально-психологічний “потенціал ворожості” пов'язують з феноменом ресентименту. Ресентимент – запроваджене Ф.Ніцше поняття, яке було розроблене М.Шелером. Воно охоплює три взаємопов'язані компоненти: (1) змішане почуття ненависті, злоби та ворожості, (2) відчуття власного безсилля активно висловлювати ці почуття проти людини чи соціального устрою, що їх викликають, (3) періодично поновлюване переживання безсилої ворожості¹²⁶.

Почуття ресентименту особливо розвинуте в осіб, які живуть у тоталітарних та авторитарних суспільствах, оскільки немає можливості адекватно виражати невдоволення в поведінкових і вербальних актах. Існує також висока вірогідність наявності “потенціалу ворожості” в посттоталітарних суспільствах. Високий рівень “потенціалу ворожості” зумовлює більш гостре протікання соціальних конфліктів, набування ними деструктивного характеру.

За результатами дослідження, проведеного НІСД у травні 1993р., серед респондентів з високим рівнем аномії у 51% виявлений високий рівень “потенціалу ворожості”, а серед низькоаномійних респондентів – лише 13%. Загалом по масиву опитаних високий рівень “потенціалу ворожості” був властивий 35% опитаних, помірний – 12%, низький – 49%.

Як прояв “атмосфери ворожості” можна розцінювати відчуження широких прошарків суспільства від процесів, які в ньому відбуваються, сприйняття їх як таких, що несуть загрозу звичному плину їх життя і добробуту, що породжувало негативне ставлення до соціального устрою загалом. За даними цього ж дослідження, 48% опитаних відповіли, що негативно ставляться до соціального устрою, який складається в Україні.

¹²⁴ Головаха Є., Паніна Н. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України: методологія, методи, організація опитувань. – Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг у 2-х томах, т.2, К., 2011, с.9.

¹²⁵ Див.: Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010, с.507.

¹²⁶ Див.: Sheler M. L'homme du ressentiment, Paris, 1912.

Також за даними цього дослідження, рівень аномії впливав на ставлення до владних структур та оцінку соціально-політичної ситуації у країні в цілому. Якщо серед низькоаномійних респондентів лише 13% були згодні з судженням, що “в Україні відбувається катастрофа, розвал усього, що було створено працею кількох поколінь”, то серед високоаномійних – 38%. Вважали, що існує напруженість у взаєминах між більшістю народу та керівництвом країни 23% і 50%, відповідно.

Результати іншого дослідження, проведеного у травні 1993р. Інститутом соціології НАН України спільно з фірмою “Соціс-Геллап” (опитано 1 200 осіб за репрезентативною стосовно дорослого населення України вибіркою), також показали, що люди з різним рівнем аномії мали досить відмінні погляди на найважливіші проблеми соціального та економічного життя України. Так, підтримували курс на розвиток капіталізму, приватної власності і підприємництва 29% високоаномійних людей і 75% низькоаномійних, тоді як курс на оновлення соціалізму, удосконалення державної власності у ключових сферах виробництва підтримували 30% і 5%, відповідно.

Лише 41% високоаномійних респондентів вважали, що розширення й розвиток підприємництва допоможе вивести нашу економіку з кризи, серед низькоаномійних – 76%. Позитивно ставилися до приватизації державної власності на засоби виробництва – 35% і 73%, відповідно¹²⁷.

Як можна переконалися з наведених даних, соціальна аномія, характерна для українського суспільства того періоду, створювала значні перешкоди для розвитку підприємництва, формування нового типу відносин в економіці, в суспільстві в цілому. Значною мірою це було наслідком дезадаптації значної частини населення в умовах соціальних змін, що відбувалися на фоні економічної і соціальної кризи.

Зазначені чинники впливали на загальне ставлення громадян України до ринкових реформ, яке було суперечливим. Як свідчать результати моніторингового дослідження, проведеного Інститутом соціології України, у 1992р. 56% громадян України позитивно ставилися до передачі у приватну власність малих підприємств (негативно – 14%), 64% позитивно ставилися до приватизації землі (негативно – 14%). Проте, відповідаючи на питання про допустимість купівлі-продажу землі, лише 39% дали позитивну відповідь, а 44% негативну (в останньому випадку – дані опитування 1994р., коли таке питання в цьому моніторингу було проставлене вперше). До приватизації великих підприємств ставлення було більш настороженим – у 1992р. лише 25% ставилися до цього позитивно, а 32% – негативно, найчастіше обираючи варіант відповіді “важко сказати, негативно чи позитивно” (42%)¹²⁸.

До того ж, ставлення до приватизаційних процесів дедалі погіршувалося. Як свідчать дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України,

¹²⁷ Див.: Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету. – К., 2016, с.73-82.

¹²⁸ Див.: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – К., 2016, Випуск 3 (17), с.429.

позитивний баланс у ставленні до приватизації землі зберігався до 2004р. (тоді 42% ставилися до неї позитивно, а 31% – негативно), але вже у 2005р. співвідношення відповідей становило відповідно, 28% і 45%, а у 2012р. стало вже 22% і 53%, відповідно. Ці показники стали близькими до показників ставлення до купівлі-продажу землі – у 2012р. позитивно до неї ставилися 21%, а негативно – 61%. Певною мірою зростання негативного ставлення до приватизації землі у 2000-х роках може бути пов'язане з тим, що вона стала асоціюватися не з передачею у приватну власність земельних паїв з колишніх колгоспних земель, а саме з проблемою купівлі-продажу землі.

Більш стійким виявилось ставлення до приватизації малих підприємств, однак, у 2012р. перевага тих, хто позитивно ставився до цього, над тими, хто ставився негативно, була незначною – відповідно, 35% і 31%. Однак, слід зазначити, що до того часу неприватизованих державних малих підприємств залишилося дуже мало, тому і продовження процесу їх приватизації могло розглядатися як недоцільне.

Ставлення до приватизації великих підприємств ставало з роками дедалі більш негативним – у 2012р. позитивно ставилися до приватизації таких підприємств лише 13%, а негативно – 63%.

Разом з тим, повернення до планової економіки підтримували меншість громадян – у 2002р., коли це питання у моніторингу Інституту соціології НАН України було поставлене вперше, на користь цього висловилися лише 29%, до 2013р. ця частка практично не змінилася (27%). Найчастіше громадяни України виступали за поєднання державного управління та ринкових методів (46% у 2002р. і 41% – у 2013р.). Ще відповідно, 7% і 8% виступали за те, щоб мінімізувати участь держави у управлінні економікою¹²⁹.

Високий рівень соціальної аномії був одним із чинників, що зумовлював низький рівень довіри до органів влади та політичних інститутів. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1994р., відповідаючи на питання “Чи є серед існуючих на теперішній час політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?”, лише 14% дали ствердну відповідь, негативну – 28%, а 57% вагалися з відповіддю. За весь час проведення моніторингу лише двічі (у 2002р. та 2006р.) частка тих, хто відповідав на це питання позитивно, перевищувала частку тих, хто відповідав негативно: у 2002р. – 32% і 28% відповідно, а у 2006р. – 43% і 23%, відповідно¹³⁰.

У період 1994-2013рр. частка тих, хто довіряв Уряду, ніколи не перевищувала 20%. Що стосується довіри до президентів, то “сплески” довіри до них спостерігалися лише відразу після президентських виборів, найбільший – у 2005р., після обрання Президентом В.Ющенка – тоді йому довіряли 49% опитаних¹³¹.

Загалом можна констатувати, що суспільні настрої в Україні протягом усього періоду після проголошення незалежності характеризувалися гострим відчуттям

¹²⁹ Там само, с.430.

¹³⁰ Там само, с.435.

¹³¹ Там само, с.459-460.

нереалізованості соціальних очікувань, які сформувались у більшості українців під впливом ідеологем, що стали домінуючими в українському суспільстві після колапсу радянської соціально-політичної системи.

Порівнюючи процеси, що відбувались у 1990-х-2000-х роках в українському та російському суспільствах, український соціолог О.Куценко зазначає, що до кінця 1990-х років соціальні та економічні процеси в Україні та Росії відбувались подібним чином, “з невеликим лагом запізнення для України”¹³². Однак, на думку цієї дослідниці, після 2000р. суспільні процеси в Україні та Росії стали розвиватися з помітними відмінностями. У Росії у 2000-х роках структурна дуальність, що утверджувалась у формі олігархо-адміністративно-державного капіталізму, “стала або стає цілком прийнятною для переважної частини суспільства і функціонуючих еліт... На цій основі в Росії розгорнувся активний процес консолідації правлячих еліт і суспільства, відхід від демократії..., мобілізація національно-імперської самосвідомості. В Україні з'явилися інші соціально значимі зміни соціальної тканини суспільства. І насамперед зміни, пов'язані з соціальною і громадянською свідомістю, ідентичністю”¹³³.

О.Куценко констатує такі зміни в Україні у 2000-х роках:

- посилення української громадянської ідентичності і сприйняття України як своєї Батьківщини;
- дедалі більш настійлива маніфестація своїх інтересів підприємцями, високоосвіченими фахівцями;
- зростання невдоволення залежністю у середовищі великого бізнесу від політичної кон'юнктури, високими “податками” за лояльність з боку влади;
- зростання соціального протистояння по лініях конкуруючих еліт, класів, що формувалися в середовищах малого та середнього бізнесу, висококваліфікованих професіоналів, великого бізнесу, і з іншого боку, пануючих структур, які прагнули контролювати їх діяльність; протистояння загалом громадськості, фактично відстороненої від ресурсів впливу, і влади¹³⁴.

Хоча цитована стаття була опублікована ще у 2006р., зазначені в ній тенденції актуальні й сьогодні. Наведені вище лінії соціального протистояння стали чинниками революційних подій 2004р. і 2013-2014рр., і причини, які викликали це протистояння, не усунуті й досі.

¹³² Куценко О. Расходящиеся общества: особенности системной трансформации в России и Украине. – М., 2006, Т.ХV, №3, с.54, <https://cyberleninka.ru/article/v/rashodyaschiesya-obschestva-osobennosti-sistemnoy-transformatsii-v-rossii-i-ukraine>.

¹³³ Там само, с.56.

¹³⁴ Там само, с.58.

3. НА ШЛЯХУ ДО ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ (2014-2017рр.)

3.1. Революція Гідності

На відміну від північноамериканських і західноєвропейських революцій XVIII-XIX ст., в яких провідну роль відігравала буржуазія, в Російській революції 1917р. в центрі подій перебували ради, тобто форма самоорганізації народних “низів”, що повстали проти прогнилої самодержавної влади “верхів” на чолі з Миколою II та світової імперіалістичної війни. Сотні років перебування України у складі Російської імперії далося взнаки в тому розумінні, що після повалення самодержавства екстремістська позиція рад істотно підірвала силу національно-визвольної боротьби українського народу. Коли ради в центральній Росії були опановані більшовиками, які під привабливими, але фальшивими гаслами взялися за відновлення колишньої імперії, визвольні змагання зазнали поразки. В Україні запанував радянський лад, породжений не об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, а людською фантазією. Через це події 1988-1991рр. можна розглядати як Революцію розпаду, тобто соціально-політичний катаклізм, який залишив після себе суцільну пустку.

Як і всі інші пострадянські країни, Україна здобула шанс утвердитися на магістральних шляхах розвитку людства. Однак рух цим шляхом загальмувався. “Під зорею Радянської влади”, як тоді казали, не могли з'явитися будь-які природні форми самоорганізації економічного і громадського життя. Саме через це події 1988-1991рр. треба розглядати як Революцію розпаду компартійно-радянських структур, і не більше. Розпад цих структур зробив можливою природну самоорганізацію суспільства, але політичні сили, які стояли за ними, прагнули зберегтися, або навіть повернути собі у трансформованому вигляді попередні панівні позиції. Будучи радянізованим у трьох поколіннях, український народ не зміг перешкодити появі олігархів, хоч і зберігав суверенність, здобуту внаслідок Революції розпаду. Економічна залежність України від Росії, де взяли гору сили, пов'язані з колишніми органами державної безпеки, ще більше ускладнила ситуацію. Немало великих українських бізнесменів стали олігархами, паразитуючи на імпорті російських енергоносіїв.

Поява олігархів не змогла перешкодити процесам розвитку громадянського суспільства і становлення української політичної нації, хоч і загальмувала їх. Помаранчева революція, яка народжувалася як двобій олігархічних кланів, уперше явила *urbi et orbi*¹ обриси новопосталого громадянського суспільства. Україна, однак, ще залишалася тільки об'єктом геополітичної боротьби великих держав. Не вона, а інші держави “розулювали” політичну кризу 2004р. Але вже тоді з'явилося покоління, яке варто назвати майданним.

¹ *Urbi et Orbi* (лат.) – буквально “Місту (Риму) і світу”.

Безпосереднім, хоч і віддаленим у часі продовженням Революції розпаду і Помаранчевої революції стала Революція Гідності. В ній українське громадянське суспільство заговорило на повний голос. Пов'язані з нею події почалися з Євромайдану.

Президент В.Янукович успадкував проблему асоціації України з ЄС від попереднього Президента. Переговори тривали з 2007р. по 2012р. 30 березня 2012р. глави делегацій України та всіх країн Євросоюзу парафували відповідну угоду. Підписання її мало відбутися на Вільнюському саміті Східного партнерства в листопаді 2013р.

Асоціація з Євросоюзом (*Ukraine-European Union Association Agreement*) переводила відносини України з ЄС на новий рівень: від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції. Угода не згадувала про перспективу входження України до ЄС, але й не заперечувала такої перспективи. Для громадян України підписання Угоди про асоціацію на саміті у Вільнюсі 28-29 листопада означало лише одне: відкриття європейської перспективи, шляху до Європи.

Однак 21 листопада на сайті Кабінету Міністрів з'явилось за підписом Прем'єр-міністра М.Азарова Розпорядження №905 про призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС². Увечері того самого дня відбулася мобілізація через соціальні мережі Інтернету всіх, кого ця несподівана й сенсаційна новина прикро вразила. У 22.30 вони зібралися під Стелою незалежності на київському Майдані. Того вечора в соціальних мережах народилося нове поняття – Євромайдан.

Тоді на Майдані Незалежності зібралися з півтисячі громадян, які скандували: “Україна – це Європа!”. Під'їхали й керівні діячі опозиційних партій. Домовились увечері щодня аж до саміту у Вільнюсі зустрічатися під Стелою незалежності та розгорнути протестну кампанію в інших містах.

22 листопада протестувальники з'явилися в Донецьку, Івано-Франківську, Луцьку, Ужгороді, Львові. 24 листопада в Києві відбулася найбільша за час перебування В.Януковича при владі маніфестація, на яку вийшли до 150 тис. громадян. Мітинг на Майдані Незалежності ухвалив резолюцію з трьох пунктів: відставка прем'єра М.Азарова, проведення до 27 листопада позачергової сесії Верховної Ради з голосуванням необхідних євроінтеграційних законів, підписання В.Януковичем у Вільнюсі Угоди про асоціацію. На головній площі столиці з'явилися 15 армійських брезентових наметів. Комендантом наметового містечка став А.Парубій.

У другій половині жовтня і в першій половині листопада В.Янукович як мінімум тричі зустрічався з В.Путіним. У день, коли Кабінет Міністрів України видав Розпорядження №905, він перебував у Відні. На прохання місцевих журналістів пояснити цей документ Президент заявив: “Україна йшла і йтиме шляхом євроінтеграції”. Однак у приватній бесіді з Єврокомісаром з питань розширення ЄС Ш.Фюле він попросив (за свідченням Фюле) відкласти підписання Угоди про

² Розпорядження КМУ “Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами - членами, з іншої сторони” №905 від 21 листопада 2013р.

асоціацію на рік. Безпосередньо перед поїздкою до Відня Янукович зустрівся з Путіним у підмосковному бункері, захищеному від прослуховування. Про що говорили президенти, відомо тільки їм. Однак саме після цієї зустрічі Янукович висловив Ш.Фюле формулу: “відкласти на рік”³.

На сайті луганського губернатора Г.Москаля 2 вересня 2014р. з'явилася його розповідь, з посиланням на неназвану особу, такого змісту: “Після зустрічі з Путіним 9 листопада [2013р.] і повернення в Україну Янукович зібрав закриту нараду для найближчих осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це викличе новий Майдан і, можливо, призведе до революції, Президент відповів буквально таке: “Якось з майданом і революцією ми впорасмося. Путін сказав чітко, що після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя...”⁴.

На саміті у Вільнюсі В.Янукович заявив, що підписання Україною Угоди про асоціацію не на часі. Тоді протестувальники в Києві вирішили залишитися на Майдані Незалежності і почали вимагати від парламентської опозиції розпочати процедуру імпічменту Президента. У ніч на 30 листопада площу оточили співробітники міліції. Тоді в наметах перебували до 400 протестувальників, переважно студентів. Під час розгону жорстоких побоїв зазнали всі, хто потрапив під руку “правоохоронців”. Зафіксовані на мобільні телефони шокуючі кадри розправи обійшли весь світ.

У річницю Всеукраїнського референдуму 1 грудня на майдани та вулиці Києва вийшли до мільйона громадян. Цього дня було створено Штаб національного спротиву, який розмістився в Будинку профспілок. До Києва почали з'їжджатися тисячі протестувальників з усієї України. 8 грудня протестувальники повалили пам'ятник Леніну на Бессарабській площі. Ця подія започаткувала “ленінопад” по всій країні. Так відбувалося прощання з матеріалізованими залишками радянського комуносоціалізму.

У ніч на 11 грудня Янукович зробив нову спробу розігнати Євромайдан. Бійцям “Беркуту” вдалося наблизитися до Будинку профспілок. У Михайлівському Золотоверхому соборі вдарили у дзвони, підхоплені дзвінищами інших церков. Тисячі киян кинулися на допомогу – і міліція відступила. За кілька годин протестувальники встановили нові намети, спорудивши навколо них барикади заввишки до 2-3 метрів. На віче 14 грудня Євромайдан висунув нову вимогу: повернутися до легітимної Конституції 8 грудня 2004р., тобто перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

16 січня 2014р. пропрезидентська більшість у Верховній Раді з грубим порушенням встановлених процедур проголосувала пакет з 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян: заборону їздити колонами понад п'ять автомобілів, обмеження діяльності Інтернет-ЗМІ, запровадження арешту

³ Кошкина С. Майдан. Нерасказанная история, 2015, с.24-25.

⁴ Головкин В. Революция достоинства и сепаратистский кризис: последствия для крупного донецкого капитала. – Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць, Випуск 23, 2015, с.9.

Тут і далі, якщо не вказане інше, переклад російськомовних джерел українською мовою – автора. – Ред.

за організацію мітингу, до двох років ув'язнення за груповий протест, за носіння захисного шолому, за встановлення намету, арешт до 15 діб за благодійну допомогу протестувальникам, до шести років ув'язнення за блокування місць перебування політиків і чиновників, до трьох років ув'язнення за виготовлення та розповсюдження екстремістських матеріалів у засобах масової інформації та в Інтернеті. Янукович негайно підписав прийняті закони. Відтепер протест з приводу Угоди про асоціацію з ЄС почав переростати в Революцію гідності.

На черговому майданному віче 19 січня лідери опозиції В.Кличко, А.Яценюк і О.Тягнибок запропонували протестувальникам незгоджені навіть між собою та однаково абстрактні плани наступних дій. Тим часом десятки тисяч громадян, які користувалися своїм конституційним правом на проведення мітингів, походів і демонстрацій, раптом опинилися перед загрозою кримінального переслідування. Тому на віче протестувальники порадили лідерам трьох партій домовитися, хто з них найголовніший, а самі вирішили йти у другій половині дня до Верховної Ради, щоб змусити народних депутатів скасувати диктаторські закони.

Ішли трьома колонами – від Маріїнського парку, вулицями Інститутською та М.Грушевського. Колони відразу наштовхнулися на міліцейський кордон, вишикуваний по периметру урядового кварталу. Намагаючись прокласти шлях до Парламенту, протестувальники використовували в боротьбі з бійцями Внутрішніх військ і загонами “Беркута” виламану з покриття вулиць бруківку і палиці. Уперше на вул.Грушевського застосували пляшки з бензином – “коктейлі Молотова”. У відповідь “Беркут” використав терміново доставлені з Росії світлошумові гранати, гумові кулі і сльозогінний газ. Надвечір застосували заборонену за мінусової температури зброю – водомет. Протистояння із застосуванням цих видів зброї тривало і в наступні два дні. Хаотичний спочатку наступ став організованим. На вул.Грушевського почали формуватися сотні самооборони, з'явилися свої польові командири.

Біля входу на стадіон “Динамо” 22 січня був смертельно поранений 20-річний учень спортивного коледжу С.Нігоян. Пораненого перенесли до медпункту, обладнаного у приміщенні НАН України, де він помер. Пізніше цього дня загинули 25-річний білорус М.Жизневський, Р.Сеник, О.Бадера. У лісосмузі в Бориспільському районі знайшли тіло Ю.Вербицького зі слідами тортур, якого викрали з Олександрівської лікарні. Ці перші вбивства сталися на тлі урочистого молебня у Києво-Печерській лаврі за участю керівників держави з нагоди Дня соборності України. Після молебня Янукович звернувся по телебаченню до українських громадян з короткою промовою, в якій не знайшлося місця для згадки про ситуацію в державі.

Переговори опозиції з президентською командою тривали майже безперервно, хоча Майдан ставився до них негативно. 25 січня Янукович “дозрів” до того, щоб запропонувати А.Яценюку посаду Прем'єр-міністра. Яценюк відмовився. Після цього Президент почав готувати запровадження військового стану, щоб задіяти в боротьбі з повсталим народом армію. Пізніше він відмовився від ідеї “зачистки” Майдану танками. Можливо, побоявся, що танки можуть повернути на Банкову.

Якщо не можна було впоратися з Майданом силою, то залишалося задовольнити його вимоги. Щоправда, не ті, які були оголошені після першої крові,

а попередні. 28 січня Верховна Рада на позачерговій сесії відправила М.Азарова у відставку і скасувала “диктаторські” закони. Ситуація знову зависла в невизначеності.

Вранці 18 лютого колони протестувальників знову почали просуватися по Інститутській і Шовковичній до Верховної Ради. Офіс Партії регіонів на Липській вулиці був розгромлений. Під тиском силовиків повстанські сотні в середині дня відступили на вихідні позиції. О 16-тій годині голова Київської держадміністрації В.Макеєнко розпорядився закрити метрополітен. Сотні тисяч киян після роботи змушені були добиратися додому пішки, тому що наземний транспорт не справився з неочікуваним навантаженням. Макеєнко виконував наказ начальника Головного управління СБУ по Києву та області. О 20.00 почався штурм Майдану, який тривав усю ніч. Менш ніж за добу на Майдані загинули 36 громадян, з них дев'ять силовиків і два співробітники ДАІ.

19 лютого СБУ оголосила про початок антитерористичної операції на території України. Серйозні зіткнення відбулися в Івано-Франківську, Львові, Луцьку, Полтаві, Тернополі. Міністр оборони О.Лебедев віддав наказ передислокувати до Києва Дніпропетровську повітряно-десантну бригаду у складі 500 бійців.

“Кривавий четвер” 20 лютого на вул.Інститутській додав до жертв режиму Януковича 53 особи, з них четверо – силовики. Після 15.00 у Верховній Раді почали збиратися народні депутати – три опозиційні фракції, мажоритарники, деякі регіонали. Приходили здебільшого ті регіонали, які відчували себе винними в загибелі десятків людей, що відбувалася на їх очах, як і на очах усього цивілізованого світу: мобільні телефони негайно поширювали відеоінформацію. Телефонном з Луганська глава парламентської фракції Партії регіонів О.Єфремов істерично закликав регіоналів не реєструватися. Надійшла звістка про те, що В.Макеєнко запускає метро та виходить з Партії регіонів. Потім він сам прийшов до Верховної Ради, зареєструвався й віддав опозиціонерам свою картку для голосування.

О 22-ій годині увімкнулася електронна система “Рада”, яка показала присутність у сесійній залі 239 народних депутатів. Заступник голови Верховної Ради Кошуринський зачитав Постанову “Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України”. Документ був проголосований і схвалений. Через рік після його появи колишній комендант Майдану, секретар РНБО А.Парубій так охарактеризував його значення: “Сила Януковича базувалася не лише на каральному апараті, але й на цілковитому контролі більшості у Верховній Раді. Парламентська постанова, що засудила застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян, хоч і була запізною, але продемонструвала, що один з головних інструментів, на які спирався режим, зломлений. За припинення кровопролиття проголосувало 236 народних депутатів. У т.ч. 35 регіоналів з фракції, яка налічувала 205 членів. Після цього стало очевидним, що Янукович не всесильний. Це дуже підкосило дух каральних органів, які виконували злочинні накази під особисті гарантії президента”⁵.

⁵ Докладно див.: Галух А. Андрей Парубий: “Я предупредил луганских сепаратистов: третья сила начнет стрелять в обе стороны”. – Факты и комментарии, 20 февраля 2015, <http://fakty.ua/195792-andrej-parubij-ya-preduprezhdal-luganskikh-separatistov-tretya-sila-nachnet-strelyat-v-obe-storony>.

Після цієї історичної Постанови народні депутати прийняли ще кілька: заборони СБУ подальше проведення антитерористичної операції, зобов'язали МВС припинити блокування шляхів сполучення, наказали Міністерству оборони відкликати сили, які брали участь у конфлікті, і забезпечити їх повернення до місць постійної дислокації.

Лідери парламентської опозиції після 23-ої години перейшли до приміщення Адміністрації Президента на Банковій, де вже збиралися іноземні посередники: Міністр закордонних справ ФРН Ф.Штайнмайер, Міністр закордонних справ Польщі Р.Сікорський, керівник департаменту континентальної Європи у Міністерстві закордонних справ Франції Е.Фурнье і спеціальний представник Президента РФ В.Лукін. Було зрозуміло, що наступного дня Україна вже не буде такою, якою вона була з 2010р. Всю ніч з 20 на 21 лютого з аеропортів "Бориспіль" і "Жуляни" вилітали чартерні рейси: регіонали евакуювали сім'ї. Найбільш поінформований в ситуації Янукович почав вивозити цінні речі та доларову масу з резиденції в Межигір'ї ще раніше.

О 7.30 ранку 21 лютого 2014р. лідери опозиції покинули Адміністрацію Президента з проектом документа такого змісту:

“Стурбовані трагічними випадками втрати життів в Україні,

Прагнучи негайно припинити кровопролиття,

Рішуче налаштовані прокласти шлях до політичного врегулювання кризи,

Ми, сторони, що нижче підписалися, домовилися про таке:

1. Протягом 48 годин після підписання цієї угоди буде прийнято, підписано і оприлюднено спеціальний закон, який відновить дію Конституції України 2004р. зі змінами, внесеними до цього часу. Підписанти заявляють про намір створити коаліцію та сформувати уряд національної єдності протягом 10 днів після цього.

2. Конституційна реформа, що врівноважуватиме повноваження президента, уряду та парламенту, буде розпочата негайно і завершена у вересні 2014р.

3. Президентські вибори будуть проведені одразу після прийняття нової Конституції України, але не пізніше грудня 2014р. Буде прийнято нове виборче законодавство, а також сформовано новий склад Центральної виборчої комісії на пропорційній основі відповідно до правил ОБСЄ і Венеціанської комісії.

4. Розслідування нещодавніх актів насильства буде проведено під спільним моніторингом влади, опозиції та Ради Європи.

5. Влада не запроваджуватиме надзвичайний стан. Влада й опозиція утримаються від застосування силових заходів.

Верховна Рада України прийме третій закон про звільнення від відповідальності, який поширюватиметься на ті ж правопорушення, що й закон від 17 лютого 2014р.

Обидві сторони докладатимуть серйозні зусилля для нормалізації життя в містах і селах шляхом звільнення адміністративних та громадських будівель й розблокування вулиць, скверів і площ.

Незаконна зброя має бути здана в органи Міністерства внутрішніх справ України протягом 24 годин з моменту набрання чинності вищезгаданим спеціальним законом (п.1 цієї Угоди).

Після зазначеного періоду всі випадки незаконного носіння та зберігання зброї підпадатимуть під чинне законодавство України. Сили опозиції та влади відійдуть від позицій протистояння. Влада використовуватиме сили правопорядку винятково для фізичного захисту будинків органів влади.

6. Міністри закордонних справ Франції, Німеччини, Польщі і Спеціальний представник Президента Російської Федерації закликають до негайного припинення всіх видів насилля і протистояння⁷⁶.

Отже, Україні, яка вже вкотре стала предметом пильної уваги великих держав і сусідніх країн, рекомендували по-європейськи зважені й продумані заходи ліквідації політичної кризи. Проте через 10 років після Помаранчевої революції ситуація змінилася. Українські повстанці скинули з себе зашкарублу відособленість радянських часів, згуртувалися й довели, що їх батьківщина більше не є пішаком на світовій шахівниці. Їх ворогом виявилися люди, які не зупинялися перед пролиттям крові, охороняючи свої доларові маси, розкішні мастки, золоті унітази й батони. Спинити їх уже було неможливо.

У першій половині 21 лютого “мирний договір” між владою та опозицією обговорювався у трьох парламентських фракціях з тим, щоб опозиція вийшла з узгодженою думкою на Раду Майдану. Після тривалих дискусій члени фракцій погодилися з документом, тим самим відкривши шлях для його підписання Президентом, лідерами опозиції та іноземними посередниками. Ситуація, що виникла в Україні, була настільки неочікуваною і незрозумілою для Кремля, що В.Лукін не приїхав на Банкову для підписання угоди в анонсований час.

Одразу після опівдня з'явилася заява Януковича. Він оголосив, що ініціює “дострокові президентські вибори..., повернення до Конституції 2004р. з перерозподілом повноважень у бік парламентської республіки”. Це було проголошенням основних положень проекту угоди про врегулювання кризи. Свою заяву Президент закінчив закликком розпочати процедуру формування уряду національної довіри⁷.

Парафування угоди затрималося не тільки через її обговорення в Парламенті, але й через зустріч Р.Сікорського та Ф.Штайнмайера з Радою Майдану. Представники Євромайдану розуміли, що договороспроможність лідерів опозиції є обмеженою і потрібне підтвердження домовленостей в ширшому форматі. За свідченням О.Тягнибока, який був як лідером фракції, так і членом Ради Майдану, до угоди були висунуті додаткові умови: “відсутність у новому складі уряду в.о. міністра внутрішніх справ В.Захарченка, відсторонення від посади генпрокурора В.Пшонки, а також відкриття кримінальних проваджень щодо тих посадових осіб, у т.ч. силовиків, “причетних до вбивств, тортур, до викрадення людей”, жорсткий моніторинг розслідувань цих справ з боку опозиції й Ради

⁶ Цит. за: Фельштинский Ю., Станчев М. Третья мировая: битва за Украину, 2015, с.229-230.

⁷ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016, с.588.

Європи”. Умовляючи Раду Майдану підтримати угоду з Януковичем, Р.Сікорський сказав: “Якщо ви це не підтримаєте, у вас буде надзвичайний стан, буде армія”⁸. Ця репліка може свідчити, що в оточенні Президента навіть вранці 21 лютого розглядався сценарій подальшої ескалації подій з участю армії.

Однак керівники та командири Внутрішніх військ зробили власні висновки, вислухавши заяву Януковича. Заява фактично позбавляла сенсу перебування збройних сил у центрі Києва. Одночасно командирам вручили постанову Верховної Ради, яка позбавляла це перебування правової основи. Солдати Внутрішніх військ, які ночували в автобусах або просто на вулиці перед Верховною Радою, одержали наказ повернутися до місць постійної дислокації. Майже одночасно почалася евакуація силовиків по всьому периметру урядового кварталу. Янукович, який після церемонії підписання мирної угоди залишався в будівлі Адміністрації Президента, побачив, що бійці “Беркута” і спецпідрозділу СБУ “Альфа” раптом поклали свої шоломи та щити на землю та почали сідати в автобуси. Тоді він теж залишив Адміністрацію Президента й подався до своєї резиденції в Межигір’ї.

А.Парубій розповідав через рік після подій: “В одну мить з вулиць Києва зникли всі міліціонери. Багато керівників правоохоронних структур скаржилися мені, що Янукович їх здав і вони залишилися без захисту. Серед силовиків поширилася паніка і вони кинулися бігти. На автобусах роз’їжджалися в різних напрямках і просили у нас супровід, щоб спокійно виїхати з Києва. Ключові об’єкти, в т.ч. столичне головне управління міліції, де зберігалася велика кількість зброї, залишилися без охорони. Але ж емоції після загибелі людей на Майдані були розпалені до краю, тому бійці Самооборони Майдану в ніч з 21 на 22 лютого заступили на охорону Адміністрації Президента, Верховної Ради і всіх урядових установ”⁹.

На вечірньому засіданні Верховної Ради 21 лютого голосами 386 депутатів була прийнята постанова про нікчемність рішення Конституційного Суду від 30 вересня 2010р. і повернення до Конституції в редакції 8 грудня 2014р. Депутати прийняли також постанову про негайну амністію учасників протестних акцій, усунули від виконання обов’язків глави МВС В.Захарченка, зобов’язали Уряд надати допомогу сім’ям загиблих активістів і декриміналізувати статтю, за якою була засуджена Ю.Тимошенко.

Коли керівники об’єднаної опозиції з’явилися на Майдані і розповіли про зміст укладеної угоди з Януковичем, протестувальники відмовилися підтримати її. У них була одна вимога: усунути Президента від влади. Віче закінчилося панахидою по загиблих борцях з режимом Януковича.

Опозиціонерам не довелося ламати голову над процедурою імпичменту Президента України, яка не була прописана в законодавстві. За півтори години до півночі з’явилося повідомлення про втечу Януковича.

Уранці 22 лютого Верховна Рада продовжила роботу. Увечері попереднього дня голова Парламенту В.Рибак оголосив про вихід із фракції регіонів 28 депутатів.

⁸ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, 2016, с.588.

⁹ Докладно див.: Галух А. Андрей Парубий: “Я предупредил луганских сепаратистов: третья сила начнет стрелять в обе стороны”...

Ранкове засідання відкрив Р.Кошулинський повідомленням про відставку В.Рибака та віце-спікера І.Калетніка й вихід з фракції регіонів ще 12 депутатів. Головою Парламенту був обраний О.Турчинов. На вечірньому засіданні Парламент прийняв Постанову “Про самоусунення Президента України від виконання конституційних повноважень та призначення позачергових виборів Президента України”. Вибори призначалися на 25 травня 2014р. Відповідно до Конституції України виконувати обов’язки Президента став голова Верховної Ради О.Турчинов.

Отже, впродовж 21-22 лютого 2014р. відбувся стрімкий демонтаж будованого з 2010р. режиму В.Януковича. Тікаючи до Росії, він просив В.Путіна ввести в Україну війська, тобто завершив своє самоусунення від влади державною зрадою.

Революція Гідності, в яку переріс Євромайдан, стала можливою завдяки героїзму та самопожертві десятків тисяч українських громадян. Організовані в сотні загони Самооборони успішно протистояли озброєному до зубів клептократичному кримінальному режиму колишнього зека-рецидивіста. З-поміж них виділялася Небесна сотня – українські патріоти, які життя поклали, щоб здобути перемогу в нерівній боротьбі.

Кожній жертві Януковича було присвоєно звання Героя України. Іменем Небесної сотні названі вулиці і площі. 1 липня 2014р. засновано орден Героїв Небесної Сотні “для відзначення осіб за громадянську мужність, патріотизм, відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, активну благодійну, гуманістичну, громадську діяльність в Україні, самовіддане служіння Українському народу, виявлені під час Революції гідності (листопад 2013р. - лютий 2014р.), інших подій, пов’язаних із захистом незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України”¹⁰.

3.2. Агресія Кремля

Вище керівництво РФ уважно відстежувало події, що розгорталися на Майдані Незалежності в Києві. 20 лютого 2014р., коли стало зрозуміло, що режим Януковича агонізує, у Кремлі було ухвалене рішення про анексію Криму. Саме ця дата фігурує на російській медалі “За повернення Криму”.

Дороги, які вели до Криму з материкової України, були перекриті блокпостами. Вишколені люди у військовій формі без знаків розрізнення захоплювали аеропорти, приміщення місцевих органів влади, блокували українські військові частини, вимагали від їх командирів здати зброю і перейти на бік “кримського народу”.

На початку березня 2014р., коли операція із захоплення півострова була в розпалі, В.Путін у своїй резиденції в Ново-Огарьово під Москвою дав прес-конференцію, у процесі якої відповів на питання журналістів щодо подій в Криму.

¹⁰ Див.: Указ Президента України “Про орден Героїв Небесної Сотні” від 3 листопада 2014р., <http://www.president.gov.ua/news/30827.html>.

Відбувся такий діалог:

Питання: Люди, які здійснювали блокування частин української армії в Криму, — у формі, дуже схожій на російську військову форму, — це були російські солдати, це були російські військові?

Відповідь: А ви погляньте на пострадянський простір. Там повно форми, схожій на форму... Зайдіть у магазин у нас — і ви купите там будь-яку форму.

Питання: Це були російські солдати чи ні?

Відповідь: Це були місцеві сили самооборони.

...

Питання: Можна тоді уточнює питання: чи брали ми участь у підготовці сил самооборони Криму?

Відповідь: Ні, не брали¹¹.

Через рік, 15 березня 2015р. російське телебачення показало “документальний” фільм “Крим. Шлях повернення на батьківщину”. Крим давно був анексований, російське суспільство прийняло анексію “на ура”, засоби масової інформації домоглися величезних успіхів у розпалюванні ненависті до українського народу, який ще недавно вважався “братнім”. Стало невідгідним й надалі замовчувати власні заслуги в організації анексії. І російський Президент, який роком раніше нахабно брехав в очі журналістам, в інтерв'ю кінорежисеру А.Кондрашову вдався до відвертості. Окремі висловлювання з його інтерв'ю:

“Не можна було дозволити збройним формуванням української армії в Криму і правоохоронним органам завадити людям висловити свою волю. Їх потрібно було або роззброїти, або переконати не заважати людям висловити свою думку... Щоб заблокувати і роззброїти 20 тис. добре озброєних осіб, потрібні були фахівці. І не просто за кількістю, але й за якістю. ... Тому я дав доручення і вказівки міністерству оборони — чого приховувати — під виглядом посилення охорони наших військових об'єктів у Криму перекинути туди спецпідрозділи Головного розвідуправління і сили морської піхоти, десантників...”

Жодного, жодного, хочу підкреслити, збою не було допущено. Це проста робота, маючи на увазі її масштаб, застосування різнорідних сил і засобів. А там, повторюю, на першому етапі спецназ ГРУ, це повітряно-десантні війська, морська піхота, потім інші підрозділи...

Наша перевага була в тому, що я особисто цим займався. Не тому, що я там все правильно робив, а тому, що коли це роблять перші особи держави, виконавцям легше працювати”¹².

Кримські гарнізони зруйнованої Януковичем української армії було заблоковано, російська агентура створила альтернативні “органи влади” й організувала 16 березня т.зв. “референдум” щодо статусу Криму із заздалегідь передбачуваними результатами. За два дні у Кремлі було підписано договір про прийняття Криму й Севастополя до складу Російської Федерації. Уся операція зайняла неповний місяць.

¹¹ Путин и Украина. Пресс-конференция. Полный текст. – Московский комсомолец, 4 марта 2014, <http://www.mk.ru/politics/article/2014/03/04/993618-putin-i-ukraina-presskonferentsiya-polnyiy-tekst.html>.

¹² Цит. за: Фильм “России 1” про Крым. Самое интересное. – Телекритика, 15 марта 2015, <http://ru.telekritika.ua/daidzhest/2015-03-15/104928>.

Загадкою для багатьох залишається поведінка київської влади, яка не чинила опору російській армії. На чолі влади тоді стояв О.Турчинов. Після передачі влади новообраному Президенту він дав інтерв'ю журналістці, в якому розповів про ситуацію кінця зими і початку весни 2014р. “Тепер уже можна говорити”, – повторював він, коли розповідав.

Окремі фрагменти тривалої розповіді

“Після падіння режиму Януковича попередня влада розсипалася, нова ще не сформувалася. Саме в цей час, чудово розуміючи, в якому важкому становищі перебуває Україна, Росія вторглася у Крим. Вторглася, розраховуючи на те, що врешті проллється кров, і на цій підставі – нібито заради захисту співвітчизників – можна буде ввести війська до континентальної України... Маючи таку інформацію, ми докладали максимум зусиль для підготовки до відбиття агресії.

Російські війська були сконцентровані вздовж нашого кордону з півночі, сходу і півдня. Це були потужні угруповання з бронетанковою технікою, артилерією, авіацією і т.п. Передові підрозділи перефарбовані в кольори миротворчої місії ООН.

Що ми могли їм протиставити? Тільки в одному Криму у росіян було 46 тис. осіб, а наше Міноборони змогло зібрати по всій країні зведене угруповання, яке налічувало близько 5 000 осіб. І що було робити? Під танки їх кидати, посилати на вірну загибель? Нам треба було будь-яким шляхом виграти час, щоб відновити обороноздатність країни.

У Кремлі були переконані, що в умовах цілковитого розвалу економіки, за відсутності готової до війни армії, повної деморалізації силових структур, за самосудів і масових заворушень влада в Києві не протримається і двох тижнів. Вони сподівалися, що Україна загрузне в хаосі, і вони без особливого спротиву окупують усю країну. Для таких прогнозів справді були підстави.

З усіма командирами наших кримських частин ми постійно перебували на зв'язку. Постійно проводилися – з участю Генштабу – селекторні наради. Командирам безпосередньо доводилися накази і ставилися завдання ... Після загибелі нашого військово-вслужбовця я дав наказ застосувати зброю. Керівники Міноборони попросили продублювати його у письмовому вигляді. І я підписав цей наказ... Чому вони не стріляли? Ви ж пам'ятаєте, яка була ситуація. З одного боку, проводилися розслідування стосовно застосування зброї силовиками на Майдані, з іншого – цей мій наказ... І ось командири військових частин не те щоб боялися, скоріше побоювалися, що у випадку застосування зброї їх потім зроблять “крайніми”... І ще нюанс. Наші частини в Криму на 80% були укомплектовані контрактниками з числа місцевих. Тобто кримчанами, які жили на півострові разом із своїми сім'ями. Для них це була звичайна праця. І ось настав час, коли вони зі зброєю в руках повинні були захищати Україну. Були такі, які одразу перейшли на бік окупантів або склали зброю за першої ж небезпеки. Але були й такі, хто вистояв. Так або інакше, ... більшість кримських контрактників залишились у Криму. Чи міг я тоді говорити про це публічно? Зрозуміло, що ні. Навпаки, я як мантру повторював слова про високий бойовий дух нашої армії.

Сили противника значно переважали наші – і за озброєнням, і за чисельністю особового складу. Наші частини перебували в цілковитому оточенні на території, де більшість населення активно підтримували окупантів. Під час наших селекторних нарад командири пояснювали: у нас більше половини бійців – місцеві, вони не готові воювати. Не готові не те щоб захищати частини, але навіть робити вигляд, що захищають”¹³.

¹³ Кошкина С. Майдан. Нерасказанная история, с.348-353.

Тимчасове керівництво України так і не надіслало наказ військовим частинам про збройний опір. Як свідчить стенограма засідання Ради національної безпеки і оборони України від 28 лютого 2014р., вже було зрозуміло, що відбувається російська агресія з розрахунком на вторгнення до континентальної України на донецькому, харківському та київському напрямках, а місцеве населення Криму налаштоване переважно проросійськи. Події на півострові відбувалися з підкресленою тотожністю подіям Революції Гідності тижневої давності. В.о. першого віце-прем'єра В.Ярема сказав під час обговорення ситуації: захоплення державних установ у Криму виправдують так: “Коли у Вас у Києві можна, чому у нас у Криму не можна захоплювати?”¹⁴.

Цього дня, 28 лютого, українське керівництво зробило спробу апелювати до світового співтовариства. Верховна Рада опублікувала звернення, адресоване насамперед державам, які підписали в 1994р. Будапештський меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї¹⁵. 11 березня Верховна Рада звернулася вже безпосередньо до держав-підписантів з вимогою “вжити практичних заходів, спрямованих на забезпечення територіальної цілісності та оборони України”¹⁶. Виявилось, однак, що Будапештський меморандум не мав механізму втілення в життя. Уряди США та Великої Британії висловилися на підтримку територіальної цілісності України, але визнали, що меморандум не є де-юре угодою про надання гарантій безпеки, і вони не мають обов'язків змушувати треті держави виконувати меморандум. Так само висловився французький уряд. КНР утрималася від заяв. Росія так само відмовчалася, але на саміті з ядерної безпеки, що відбувся в Гаазі 25 березня її делегація оприлюднила таку цинічну заяву: “Ми в Будапешті не брали на себе зобов'язань примушувати частини України залишатися в її складі проти волі їх населення. Після оголошення своєї незалежності Республіка Крим провела демократичний референдум, у процесі якого майже 97% народу Криму висловилися за входження своєї країни до Російської Федерації. Таким чином, з правової точки зору посилення на Будапештський меморандум є безпредметним, а з політичної – протизаконним”¹⁷.

Окупацію та анексію Криму слід розглядати як повернення в міжнародних відносинах до столітньої давнини. У 1914р. спалахнула Перша світова війна за території в Європі і колонії в інших частинах світу. Країни, які не стали спочатку її учасниками (Італія, Румунія, Болгарія), почали вимагати за своє приєднання до воюючих коаліцій винагороди у вигляді територій – хто більше дасть. Після війни інформацію про ці торги було оприлюднено. У 1930-х роках демократичні держави Заходу не зупинили А.Гітлера, коли той поглинув спочатку

¹⁴ Стенограма вперше оприлюднена на засіданні Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони 20 лютого 2016р. Див. сайт Комітету: http://komnbo.rada.gov.ua/komnbo/control/uk//publish/article?art_id=53495.

¹⁵ Постанова ВРУ “Про Звернення Верховної Ради України до держав-гарантів відповідно до Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї” №831 від 28 лютого 2014р.

¹⁶ Постанова ВРУ “Про Звернення Верховної Ради України до держав - гарантів безпеки України” №858 від 11 березня 2014р.

¹⁷ Зовнішня політика України 2014. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети, 2015, с.32, 34.

Австрію, а потім – Чехословаччину, тому що не були готові воювати. Після вторгнення німців до Польщі вони нарешті оголосили війну агресорові, хоча ще не могли розгорнути воєнних дій. Важливою віхою у Другій світовій війні стала зустріч Ф.Рузвельта та У.Черчилля 14 серпня 1941р., під час якої було підписано Атлантичну хартію – документ, головні принципи якого лягли в основу Декларації Об'єднаних націй, а пізніше – Статуту ООН. Декларація Об'єднаних націй підписана 1 січня 1942р. представниками “Великої четвірки” – Великої Британії, СРСР, США і Китаю. 2 січня свої підписи поставили представники ще 22 країн світу, які об'єдналися в боротьбі з державами Берлінського пакту, насамперед – з гітлерівською Німеччиною¹⁸. У Декларації встановлювалися не лише принципи ведення війни проти фашизму, але й головні засади повоєнних міжнародних відносин, зокрема: відмова від застосування сили у взаєминах між державами та недоторканність їх територій.

За підсумками війни СРСР здобув деякі території, але кожен із здобутків мав під собою якщо не правове, то історичне обґрунтування. Винятком була частина Східної Пруссії з Кенігсбергом, але союзники знищували тоді цю провінцію як осередок німецького імперіалізму й компенсували нею територіальні втрати Польщі після відступу її східних кордонів до лінії Керзона. Й.Сталін вихопив, так би мовити, частину провінції перед тим, як Польща встигла її отримати.

За сім десятиліть після прийняття Атлантичної хартії утворювалися й розпадалися десятки держав, але не було випадку, коли б одна з них, користуючись військовою перевагою, відторгла в іншій частині території. Анексія Криму є першим випадком грубого порушення встановленого в результаті Другої світової війни світоустрою. Першим за 72 роки...

Завершуючи сюжет з анексією Криму, треба повернутися до інтерв'ю В.Путіна кінорежисеру А.Кондрашову у фільмі, показаному телеканалом Росія-1 15 березня 2015р. У ньому є фрази, які вимагають прискіпливого аналізу. Розповідаючи про обставини захоплення Криму, Путін заявив:

“Що стосується наших сил ядерного стримування, то ми готові були привести їх до стану цілковитої бойової готовності. Ми готові були це зробити. Адаже я розмовляв з колегами [керівниками країн Заходу] і говорив їм, що це [Крим] наша історична територія, там проживають російські люди, вони опинилися в небезпеці, ми не можемо їх покинути”¹⁹.

У дискусіях з приводу анексії Криму, які точилися у світових ЗМІ в першій половині 2014р., російські тележурналісти використовували фразу про “радіоактивний попіл”. Виявляється, що під час агресії в Криму Путін теж погрожував “радіоактивним попелом” своїм західним колегам у разі їх втручання в події. Як можна оцінити таку погрозу?

¹⁸ Берлінський пакт (або Пакт трьох держав чи Антикомінтернівський пакт) – договір, укладений у вересні 1940р. між Німеччиною, Італією і Японією (відомі як “вісь Рим–Берлін–Токіо”). Передбачав фактично розподіл світу між цими трьома державами. Пізніше до Пакту приєдналися інші держави, які брали участь у Другій світовій війні на боці названих трьох держав. Підписанти Декларації Об'єднаних націй відомі також як “антигітлерівська коаліція”, або “союзники”. – *Ред.*

¹⁹ Цит. за: Фільм “Россиа 1” про Крым. Самое интересное. – Телекритика, 15 марта 2015, <http://ru.telekritika.ua/daidzhest/2015-03-15/104928>.

Після Другої світової війни у радянських можновладців разом з ракетно-ядерною зброєю з'явилася спокуса погрожувати нею, щоб домогтися поступок з боку противника. Усім відома “кубинська криза” була яскравим прикладом ядерного шантажу. Однак суть справи не лише в шантажі. Вони були внутрішньо готові застосувати ядерну зброю і націлені на те, щоб привчити радянський народ до такої готовності. Засідання президії ЦК КПРС, як правило, не стенографувалися, але завідувач загального відділу ЦК В.Малін завжди робив стислий протокольний запис для М.Хрущова. 1 липня 1962р. у президії ЦК відбулася дискусія з берлінського питання за участю М.Хрущова, А.Мікояна, А.Громико, О.Косигіна, Л.Брежнєва, М.Суслова і Б.Пономарьова. Останнє речення у протоколі Маліна було таким: “Приучить население, что атомная война будет”²⁰. Протокол був суворо засекреченим документом, у цьому випадку не йшлося про погрози перетворити світ на “радіоактивний попіл”. Ми звикли вважати, що ракетно-ядерна зброя – це засіб стримування, не більше того. Але так було не завжди і, як виявляється, так є не всюди. У Росії й тепер є люди, світогляд яких не змінився з тих часів, коли їх привчали, що атомна війна буде... І Путін апелює до них через засоби масової інформації.

Анексія Криму аж ніяк не була кінцевою метою очільників Кремля. Анексуєючи півострів, В.Путін відмовлявся від попередньої стратегії щодо України, яка спрямовувалася на її поступове поглинення економічними засобами під заколисуючі розмови про дружбу і співробітництво братніх народів. Нова стратегія спрямовувалася на поглинення України збройним шляхом з максимальним використанням місцевої “п’ятої колони”.

Уже з кінця лютого 2014р. “п’ята колона” почала організовувати в Києві та інших містах вуличні акції з вимогами вступу України до Митного союзу і з критикою перших заходів нової влади, яку вона називала не інакше, як “київська хунта”. Такі акції збирали не більше кількох сотень учасників. Спроби захопити органи місцевої влади провокаторам не вдалися.

Більш серйозною виявилася масова акція в Донецьку 1 березня, на якій громадян закликали записуватися до “Народного ополчення Донбасу”. “Народним губернатором” був обраний П.Губарев, у минулому – голова фракції прогресивних соціалістів (партія Н.Вітренко) в Донецькій міськраді. Після арешту Губарева і кількох його активістів ситуація в місті на кілька днів стабілізувалася, але з 5 березня знову почалися спроби заволодіння приміщенням Донецької облдержадміністрації. За цим же сценарієм розгорталися події в Луганську та Харкові: штурми будівель облдержадміністрацій, підняття російських прапорів, заклики вступати до “Луганської гвардії” і харківський “Оплот”. Загалом у безневних акціях, за повідомленням в.о. першого віце-прем’єра В.Яреми, взяли участь по Україні 242 тис. осіб²¹.

Серйозні події почалися з 6 квітня, коли приміщення Донецької облдержадміністрації було атаковане двотисячним натовпом. Осмислені дії цьому натовпу

²⁰ Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы, 2004, с.569.

²¹ Головкин В., Якубов Л. Збройна агресія Росії проти України. – 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, с.641.

надавали люди, які не висувалися під телекамери. Над приміщенням ОДА підняли російський триколон, хтось зачитав резолюцію мітингу з вимогою негайного скликання позачергової сесії обласної ради з порядком денним: референдум про входження Донецької області до складу Росії. Наступного дня мітинг ухвалив розпустити раду. Тут же був обраний її новий склад, який ухвалив резолюцію про створення Донецької республіки та її входження до складу Російської Федерації.

12 квітня у Слов'янську з'явилися “зелені чоловічки” з Криму. Російська диверсійна група на чолі з підполковником ФСБ І.Гіркиним, яка перебувала в місті з березня, взяла на себе координацію дій місцевих “активістів”, у т.ч. звільнених із в'язниць членів кримінальних груп, нейтралізувала міліцію, яка не особливо пручалась, і виставила на в'їздах до міста блок-пости з автоматниками. Подібні дії російська агентура розгорнула і в інших містах Донецького регіону.

Наводимо одну з перших інструкцій для “активістів”, написаних агентурою ФСБ мовою, максимально наближеною до можливостей розуміння тими соціальними покійками, з яких формувалися основні сили сепаратистів²²:

“1. Занятое здание не оставляют, а укрепляют. На ночь должны быть не менее 1 000 человек в каждом здании – лагере, укрепленные и вооруженные. Мужчины в отрядах, женщины обеспечивают продовольствием и медикаментами. Организовывать круглосуточную караульную службу, создать вооруженные группы быстрого реагирования.

2. По областям – “отрубать” местные СБУ, занимать здания, выключать связь, лишать дееспособности. У СБУ в Киеве должна пропасть опора на местах. СБУ – противник №1 и его нужно вырубить любым способом и высветить агентуру.

3. Занимать региональные телестудии и начинать свое вещание. Главное – сохранить технический выход на телесеть, а если журналисты разбегутся – можно делать, что угодно, показывать ролики с *Youtube*, зачитывать новости. Главное – давать свою информацию.

4. Не требовать референдумы, а проводить их. Создавать избиркомы, требовать у официальных избиркомов списки избирателей, договариваться с типографиями и печатать бюллетени. Официальные власти в Донецке, которые тоже были за референдум, пусть помогают, но инициативу им не отдавать.

5. Идти на шахты и вести агитацию. Пока что это революция молодежи и стариков. Остальные вкалывают, пьют пиво. Шахты должны перейти в режим забастовок до полной определенности ситуации. В случае воссоединения с Россией простой [в работе] будет полностью компенсирован.

6. Связаться с “легитимным” [Янукович]. Пусть сделает хоть что-то полезное – назначит народных представителей губерами [губернаторами] Донецкой и Луганской областей.

7. Среди милиции вести пропаганду невмешательства и неисполнения приказов “на защиту” подчиняющихся хунте [киевской власти] органов власти. Даже пассивную защиту им запретить. Нечего елозить.

²² Фельштинский Ю., Станчев М. Третья мировая: битва за Украину, с.270-271.

8. Части ВВ [Внутренних войск] блокировать. Призывников, взятых по мобилизации, – агитировать организованно перейти на сторону народа.

9. Разблокировать границу с РФ хотя бы на нескольких участках. На западных границах Юго-Востока Украины, наоборот, установит заставы и никого из Западной Украины не впускать”.

В.о. президента О.Турчинов 13 квітня заявив, що РНБО починає масштабну антитерористичну операцію. Виявилось, однак, що покладатися на місцевих міліціонерів і гарнізони внутрішніх військ практично неможливо. Секретар РНБО А.Парубій згодом розповідав: “Траплялися ситуації, коли ми просто не знали, на які підрозділи силовиків можна розраховувати. Ключовою проблемою на початковому етапі [АТО] стало саботування наказів. Пам’ятаю, командир одного з підрозділів Внутрішніх військ у Луганську рапортував: “Не можемо взяти участь в антитерористичній операції, оскільки наша частина повністю заблокована”. З’ясовуємо, що біля входу стоять семеро бабусь, яких, не виключаю, самі начальники й запросили. Кожного разу, коли планували наступ, який-небудь підрозділ знаходив формальну причину в ньому не брати участь”²³.

Верховна Рада України 14 квітня 2014р. прийняла Закон “Про боротьбу з тероризмом”, і антитерористична операція (АТО) проводилася на його підставі. До неї були залучені сили СБУ, МВС, Міноборони, прикордонників, добровольчі батальйони. Перші результати АТО виявилися невтішними, оскільки на допомогу терористам з Росії постійно прибувало важке озброєння – танки, бронемашини, артилерія, системи протиповітряної оборони тощо, а також військовослужбовці “відпускники”, здатні керувати цією технікою.

У квітні в Донецькій і Луганській областях виникли самопроголошені “народні республіки”. 11 травня бойовики інсценізували референдуми, які повинні були підтвердити доцільність і необхідність утворення цих “республік”. В окупованих містах створювалися поодинокі дільниці для голосування, біля яких безплатно видавалися продукти харчування, щоб створити черги. Так формувалася телевізійна картинка для журналістів з Росії, які транслювали її, переконуючи світову громадськість у масовій підтримці сепаратистів місцевим населенням. Згодом керівники “ДНР” і “ЛНР” підписали угоду про союз обох “народних республік” під назвою “Новоросія”. Передбачалося, що до цього союзу приєднаються інші області Сходу та Півдня України. 17 квітня В.Путін під час щорічної “прямої лінії” телевізійного спілкування з країною заявив:

“Питання в тому, щоб забезпечити законні права та інтереси росіян і російськомовних громадян південного сходу України – нагадаю, користуючись термінологією ще царських часів, це Новоросія: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України за царських часів, це все території, передані в Україну у 1920-ті роки радянським урядом. Навіщо вони це зробили, Бог їх знає”²⁴.

Однак на російського Президента очікувало розчарування. Його “п’ята колона” вкупі із “зеленими чоловічками” в усіх областях, крім Донецької та Луганської,

²³ Докладно див.: Галух А. Андрей Парубий: “Я предупреждал луганских сепаратистов: третья сила начнет стрелять в обе стороны”...

²⁴ Прямая линия с В.Путиным. – Официальный сайт Президента РФ, 17 апреля 2014г., <http://www.kremlin.ru/transcripts/20796>.

не виконали доручене завдання. Перші відчутні успіхи сил АТО були досягнуті в Харкові. Харківську ОДА звільнили після штурму, кілька десятків сепаратистів були заарештовані, і місто заспокоїлося.

На початку травня проросійські сепаратисти напали з автоматами та пістолетами на мітинг, організований в Одесі на захист територіальної цілісності України. Кілька учасників мітингу були вбиті. Однак нападники дістали гідну відсіч і сховалися в Будинку профспілок. Біля входу в будівлю почалася бійка із застосуванням підручної зброї і “коктейлів Молотова”. У Будинку профспілок спалахнула пожежа. За офіційними даними, під час пожежі загинули 42 особи²⁵.

Через кілька днів, під час святкування Дня перемоги бойовики захопили в Маріуполі міський відділ міліції. Українські військовослужбовці звільнили відділ від добре озброєних нападників. У цьому бою з обох сторін були вбиті кілька десятків осіб. Спроби захоплення адміністративних будівель відбувалися також у Запорізькій, Полтавській і Дніпропетровській областях, але вони виявилися безуспішними.

17 квітня відбулися перші міжнародні переговори щодо Донбасу. У Женеві зібралися представники США (державний секретар Дж. Керрі), Росії (міністр закордонних справ С. Лавров), Євросоюзу (керівник європейської дипломатії К. Ештон) та України (в.о. міністра закордонних справ А. Дециця). Женевська угода передбачала роззброєння незаконних збройних формувань, звільнення захоплених адміністративних будівель та амністію учасників протестів. Проте незабаром виявилось, що кожна сторона інтерпретує угоду по-своєму. МЗС РФ підкреслило, що роззброєння стосується першою чергою бойовиків “Правого сектору” та інших угруповань, які брали участь у “лютневому перевороті” в Києві. Керівництво “ДНР” вимагало від України припинення АТО і звільнення заарештованих “активістів”. Росії вдалося “винести за дужки” питання анексії Криму і свою участь у конфлікті на Донбасі. Російські дипломати намагалися отримати гарантії позаблокового статусу України, чим продемонстрували головну мету своєї донбаської авантюри. 2 травня представник Президента РФ Д. Песков заявив про зрив Києвом Женевської угоди через початок військової операції у Слов’янську.

Бої під Слов’янськом тривали з 24 квітня. 2 травня сили АТО здійснили штурм міста і захопили телевежу на горі Карачун. У ніч на 5 липня терористи організовано залишили Слов’янськ і передислокувалися до Горлівки та Донецька. Відхід угруповання Гірка дозволив встановити контроль над Краматорськом, Артемівськом, Дружківкою, Костянтинівкою.

Російські дипломати не втомлювалися повторювати, що в Україні воюють лише добровольці та відпускники. Москва не визнала “незалежності” псевдореспублік і заявила, що постачає на Донеччину та Луганщину суто гуманітарну допомогу, а не озброєння та боєприпаси для бойовиків. Кремлівське керівництво наполягало, що воно підтримує припинення вогню, але українська влада повинна сісти за стіл переговорів безпосередньо з сепаратистами.

²⁵ Головка В., Якубова Л. Збройна агресія Росії проти України. – 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави, с.649.

Заяви В.Путіна про те, що в Україні триває “громадянська війна”, до якої Росія не причетна, не мали на меті переконати в цьому лідерів західних держав. Він знав, що вони прекрасно розуміють ціну таких заперечень, але продовжував брехати співрозмовникам. Співрозмовники, завдяки чудово поставленій розвідці, були більш поінформовані, ніж український Уряд про плани і конкретні дії російського генералітету на Сході України, але погожувалися робити вигляд, що вірять запевненням про “громадянську війну”, тому що не могли дозволити собі втратити контакт з державою, яка володіє другим у світі ракетно-ядерним потенціалом. Путіну теж потрібен був контакт з країнами Заходу, від яких Росія залежала економічно. Отже, обидві сторони мусили зберігати межі пристойності. Вистачало й того, що на ескалацію воєнних дій в неоголошеній війні з Україною лідери країн Заходу відповідали ескалацією економічних санкцій, які ставали дошкульними для Кремля.

У серпні українська армія розгорнула наступ по всьому фронту. Спроба відсікти захоплені сепаратистами території від українсько-російського кордону не вдалася. Російська сторона відповідала через кордон масованими обстрілами артилерії і систем залпового вогню. Однак, окупована територія постійно скорочувалася на середину серпня та зменшилася втричі. До повного звільнення Сходу України від проросійських бойовиків залишалися лічені тижні.

18 серпня частини батальйону “Донбас” увірвалися в Іловайськ. Під цим містом зосередилися шість батальйонів МВС (“Донбас”, “Дніпро”, “Світязь”, “Миротворець”, “Херсон”, “Івано-Франківськ”) і 14 підрозділів ВСУ загальною чисельністю до 1 000 бійців. Звільнення Іловайська забезпечувало блокаду Донецька, але операція зупинилася, тому що добровольчі батальйони не мали важкого озброєння.

У ніч на 25 серпня Росія ввела на територію України вісім батальйонно-тактичних груп чисельністю до 4 000 військовослужбовців. Стратегічна ситуація одразу змінилася. Підрозділи ВСУ та добровольчі батальйони опинилися в оточенні під Іловайськом. Виникла загроза оточення сил АТО на південь від Луганська, прориву до району Дебальцева і взяття у кільце Маріуполя. 20 серпня внаслідок безвідповідальності керівництва Генерального штабу, яке не знало, як реагувати на вторгнення регулярних сил російської армії, сталася трагедія під Іловайськом. Сили АТО зазнали найбільших втрат за всю війну.

5 вересня в Мінську було підписано першу угоду про припинення вогню на Донбасі. Але бойові зіткнення різної інтенсивності на лінії розмежування не припинялись ані на день.

3.3. Суспільно-політичні процеси під час перезавантаження влади

Після втечі В.Януковича Україна залишилася без глави держави. Верховна Рада ухвалила дату проведення президентських виборів – 25 травня 2014р. Виборча кампанія мусила укластися у три місяці. Переможцем уже в першому турі став П.Порошенко, за якого висловилися 54,7% тих, хто прийшов на виборчі ділянки. Громадяни відчували, що голосувати треба консолідовано. В умовах війни країна не могла залишатися обезголовленою, багато важив кожен день.

На зустрічі Президента П.Порошенка, Голови Верховної Ради О.Турчинова і Прем'єр-міністра А.Яценюка з головами депутатських фракцій і груп були

обговорені умови проведення парламентських виборів. Була досягнута домовленість про запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками кандидатів у депутати, але в Парламенті не знайшлося голосів, щоб підтримати цю реформу.

Позачергові вибори відбулися 26 жовтня 2014р. Після них партійний склад Парламенту істотно оновився. У ньому з'явилися три нові політичні сили – “Народний фронт”, “Самопоміч” і Радикальна партія О.Ляшка, сукупною чисельністю 137 мандатів, натомість зникли “Свобода” та КПУ чисельністю в 64 мандати. “Батьківщина” скоротила чисельність своїх мандатів з 93 до 19, а Опозиційний блок – із 157 (Партія регіонів) до 29. Блок Петра Порошенка (БПП) збільшив чисельність мандатів з 92 (партія В.Кличка “УДАР”) до 132. Найчисельнішу фракцію за рахунок найбільшого числа мажоритарників створив БПП – 146 мандатів (голова фракції Ю.Луценко). Далі йшли “Народний фронт” (83 депутати, голова фракції О.Турчинов), Опозиційний блок (40 депутатів, Ю.Бойко), “Самопоміч” (32, О.Березюк), Радикальна партія (22, О.Ляшко), “Батьківщина” (19, Ю.Тимошенко). Були також створені депутатські групи В.Хомутинника та І.Сремєєва²⁶.

Коаліція у складі п'яти політичних сил (за винятком Опозиційного блоку) лише наприкінці листопада узгодила програму спільних дій на 2015р. і наступні роки. Програма передбачала здійснення глибоких перетворень у всіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Головою Уряду став А.Яценюк, Головою Верховної Ради – В.Гройсман.

Коли ЦВК оприлюднив результати голосування, стало можливим визначити електоральні успіхи “проєвропейських” і “проросійських” партій. До “проєвропейських” слід віднести дев'ять політичних сил: партії парламентської коаліції, а також ті партії, які не подолали 5% бар'єр: “Свободу”, “Громадянську позицію”, “Правий сектор”, Конгрес українських націоналістів. У їх програмах підтримувався унітарний устрій України та асоціація з ЄС²⁷. За них проголосувало 12 247,1 тис. громадян. До “проросійських” належать чотири політичні сили: “Опозиційний блок”, КПУ, “Сильна Україна”, Блок лівих сил. У їх програмах підтримувалась ідея федералізації України, вступ до Митного союзу та надання російській мові статусу другої державної. Ці партії набрали в сумі 2 601,9 тис. голосів. Програми 16 інших партій, які брали участь у виборах, настільки розмиті, що визначити їх геополітичну спрямованість неможливо. Але вони набрали в сумі 903 тис. голосів. Загалом по Україні за партії європейської орієнтації проголосували 77,66% виборців, а за партії проросійської орієнтації – 16,42%.

У червні 2014р. відбувся перший контакт новообраного Президента П.Порошенка з Президентом Росії В.Путіним. Обидва зустрілися біля входу в замок Бенувіль у Нормандії. Там зібралися на ланч глави держав, які прибули до Франції на церемонію відзначення 70-ої річниці висадки військ учасників антигітлерівської коаліції на континентальну Європу. Кількахвилинна зустріч була

²⁶ Голос України, 27 листопада 2014.

²⁷ Певним винятком у частині асоціації з ЄС є партія “Правий сектор”. У її програмі йдеться: “Пріоритетним простором реалізації української геополітичної стратегії має стати Середньо-Східна Європа за діагоналю Балтика – Закавказзя ...” Див.: Програма політичної партії “Правий сектор”. – Сайт ЦВК, <http://www.cvk.gov.ua>.

організована канцлером ФРН А.Меркель і Президентом Франції Ф.Олландом, але не принесла жодного результату, крім назви наступних зустрічей глав ФРН, Франції, Росії і України – “нормандська четвірка”.

Перший реальний крок у врегулюванні ситуації був зроблений тільки через чотири місяці, 5 вересня у Мінську. Мирна угода передбачала обмін військово-полоненими, забезпечення гуманітарної допомоги та моніторинг режиму припинення вогню. Представники самопроголошених республік О.Захарченко (“ДНР”) та І.Плотницький (“ЛНР”) підписували протокол як приватні особи. У протоколі згадувалися зобов'язання України законодавчим шляхом забезпечити “особливий статус” окремих районів Донецької і Луганської областей. Але це поняття було розмитим. Моніторинг режиму припинення вогню теж не конкретизувався.

Частини ЗСУ, які брали участь в АТО, повинні були змусити бойовиків капітулювати або прорватися за кордон. Цілком неочікувано вони опинилися перед необхідністю протистояти регулярній російській армії, яка прийшла на допомогу бойовикам. Стало зрозумілим, що поставлене перед силами АТО завдання виконати неможливо. Однак повноцінна війна з Росією була б програшною від початку. Нове керівництво України мало у своєму розпорядженні зруйновані попередніми президентами Збройні Сили, не спроможні воювати з мільйонною російською армією. Та й психологічно країна була не готова до такої війни. Ситуація диктувала необхідність не відмовлятися від попередньої термінології (анти-терористична операція) і протистояти ворогу на лінії розмежування сил, використовуючи небажання росіян відкрито воювати з Україною, оскільки відкритість загрожувала їм цілковитою економічною і фінансовою ізоляцією. Керівники країн Заходу не збиралися воювати замість України, але були готові нарощувати економічні санкції для стримування агресора.

Перемир'я на Сході поступово зійшло нанівець. На початку лютого 2015р. А.Меркель і Ф.Олланд провели переговори в Києві з П.Порошенком, після чого відвідали Москву. У ніч на 10 лютого в Берліні зустрілися міністри закордонних справ країн “нормандської четвірки”, щоб обговорити деталі нової мирної угоди. 11 лютого в Мінську була досягнута домовленість про негайне припинення вогню. Угода Мінськ-2 зобов'язувала сторони відвести важке озброєння на рівну відстань з метою створення зони безпеки, а також погодитися з моніторингом і верифікацією ОБСЄ режиму припинення вогню та відведення важкого озброєння.

Відносний мир, який триває з того часу на Сході України, не можна назвати “замороженим” конфліктом на кшталт Придністровського. Бійці АТО зазнають щоденних втрат від обстрілів, у т.ч. з використанням артилерії великих калібрів. Зазнає втрат місцеве населення, оскільки фронт перерізає густонаселений регіон. Противника можна скільки завгодно звинувачувати в порушенні перемир'я, він не реагує хоча б тому, що його не визнають стороною конфлікту ні Україна, ні країни Заходу. На адресовані Росії звинувачення відповідь одна: ми не підписували Мінських угод, ми не відповідаємо за дії тих, хто воює з українськими військами, сідайте за стіл переговорів і домовляйтеся з ними.

У ситуації “ні миру, ні війни”, а точніше – в умовах “гібридної” війни, яку Росія розгорнула проти України, необхідно було також здійснювати реформи, “виповзаючи” з радянського минулого. Після Революції Гідності комуністи втратили

представництво в Парламенті. Дедалі більше українських громадян починають розуміти, що комуністична ідеологія не тільки оманлива, але й небезпечна для суспільства внаслідок фундаментальної різниці між формою і змістом. Однак між регіонами України все ще існує величезна різниця у ставленні до ідеології, заснованої на популізмі та патерналізмі. У листопаді 2016р. соціологічна група “Рейтинг” опитала 2 000 громадян віком від 18 років. Виявилось, що майже половина (48%) опитаних підтримують ідею заборони комуністичної ідеології, проти – 36%, не визначилися – 16%. Більшість (78%) жителів Заходу, половина Центру і третина Півдня підтримують заборону комуністичної ідеології, але на Сході таких лише 18%²⁸.

У квітні 2015р. Верховна Рада заборонила пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного режимів. Ініційований Інститутом національної пам'яті Закон заборонив публічне заперечення злочинного характеру цих тоталітарних режимів і публічне використання та пропаганду їх символіки. У країні розгорнулася масштабна декомунізація. До кінця 2016р. з карти України зникло понад 50 тис. попередніх назв вулиць і населених пунктів. Дніпропетровськ став Дніпром, а Кіровоград – Кропивницьким. Найбільше топонімів перейменовано у Вінницькій (4 882), Дніпропетровській (4 122) і Харківській (4 116) областях, найменше – в Галичині²⁹. Майже всі назви, нав'язані окупаційною адміністрацією в областях Галичини, зникли ще під час існування Радянського Союзу, коли після перших вільних виборів в органах місцевого самоврядування утвердилися антикомуністичні позиції.

Після Революції Гідності точилося немало розмов про запровадження партійно-пропорційної системи виборів до Верховної Ради з відкритими списками кандидатів у депутати. Проте головні політичні гравці не наважилися на таке, побоюючись втратити контроль над законодавчим органом. Відповідаючи на рекомендації ЄС й узгоджуючи виборче законодавство із стандартами Ради Європи, Кабінет Міністрів навесні 2015р. запропонував Парламенту законопроект “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо фінансування діяльності політичних партій”. Майже одночасно група народних депутатів підготувала ідентичний законопроект, який розроблявся за участю міжнародних експертів та представників громадянського суспільства. Розглянувши обидва законопроекти, Міністерство юстиції зупинилося на останньому. У жовтні 2015р. Верховна Рада прийняла відповідний Закон. Він передбачав право партій на бюджетне фінансування, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів вони набрали не менше 2% голосів виборців. Рішення про надання партії державного фінансування мало приймати Національне агентство з питань запобігання корупції.

Закон про фінансування політичних партій відповідає європейським стандартам, але чи може він вплинути на демократизацію виборчої системи виборів

²⁸ Докладно див.: Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні. – Дослідження соціологічної групи “Рейтинг”, 17 листопада, 2016р., http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnyim_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizacii_v_ukraine.html.

²⁹ Сьогодні (Київ). – 29 декабра 2016.

із закритими списками кандидатів у депутати? Питання риторичне... Саме тому громадськість наполягає на зміні виборчої системи й передусім – на відкритих списках кандидатів, які висуваються політичними силами.

Дерадянізація українського суспільства відбувається уповільнено й болісно. Але після Революції Гідності дорослішання українського електорату прискорилося. Путінська агресія почала рвати матеріальні і духовні “скрепи”, що з'єднували Україну з імперською Росією. Сталося диво дивне: цілком залежна від кланово-олігархічної системи Верховна Рада все-таки перетворилася з російської на проєвропейську.

Політичний режим, який склався після Революції Гідності, істотно відрізняється від попередніх. Україна повернулася до парламентсько-президентської моделі влади, коли повноваження глави держави обмежуються національною безпекою, зовнішньою політикою й балансуєчими функціями щодо інших органів влади. Без підтримки парламентської більшості Президент не може призначити навіть міністрів оборони і закордонних справ, які діють у сфері його конституційної відповідальності. Так само оголошення надзвичайного або воєнного стану вимагає підтвердження Парламентом. Коли Президент відмовляється підписувати прийняті закони, Парламент має можливість подолати вето конституційною більшістю голосів.

Блок Петра Порошенка був “різношерстим” угрупованням, в якому переважали досить самостійні у своїх діях мажоритарники. Число мажоритарників у “Народному фронті” було відносно невеликим, і тому А.Яценюк міг більш ефективно керувати своєю фракцією. Однак боротьба за лідерство між ним і П.Порошенком була ніби запрограмована конституційним розподілом повноважень. Підтримка міноритаріїв (“Самопоміч”, Радикальна партія і “Батьківщина”) була мінімальною. Лідери цих партій мали власні амбіції, а також зобов'язання перед тими, хто надавав їм фінансову допомогу.

П.Порошенко зосередився на зовнішньополітичній діяльності, яку добре знав і де в нього не було суперників. Тим більше, що Україні в умовах “гібридної” війни з Росією потрібна була консолідована допомога з боку цивілізованого світу. Натомість А.Яценюк мусив зосередитися на внутрішньополітичній діяльності, яка не могла принести йому лаврів за визначенням.

За 777 днів перебування на посаді Прем'єра А.Яценюк зробив немало корисного. Була відновлена боєздатність Збройних Сил, створена Національна гвардія, частково реформована поліція. Реструктуризація зовнішнього боргу зупинила загрозу дефолту. Уперше почалося зростання промислового виробництва. Україна вперше пройшла зиму 2015-2016рр. без поставок газу російським супермонополістом “Газпромом”. Незважаючи на протидію Росії набула чинності Угода про асоціацію з ЄС включно із зоною вільної торгівлі. Була запроваджена система електронних закупівель *ProZorro*. З енергетичного ринку були усунуті тіньові посередники. В системі державних органів постали Національне антикорупційне бюро (НАБУ) та Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК). Однак усі ці досягнення знецінювалися різким падінням добробуту населення.

Прем'єр-міністр швидко розгубив свій рейтинг і втратив суспільну підтримку. Почала зникати підтримка його політичної сили іншими партіями урядової коаліції. Коли А.Яценюк втратив імунітет, Парламент здобув можливість розглянути результати діяльності Кабінету Міністрів і право відправити його у відставку. Спочатку з коаліції вийшла Радикальна партія, а потім і “Батьківщина”. П.Порошенко довів, що його вплив на Парламент істотно перевищував межі, визначені конституційними повноваженнями Президента. Скориставшись небажанням іти на дострокові вибори з боку переважної більшості парламентарів, особливо депутатів фракції “Народного фронту”, рейтинг якого став нульовим, Президент збільшив свою фракцію за рахунок позапартійних мажоритарників і переконав А.Яценюка “не чіплятися за владу”. У квітні 2016р. Прем'єр-міністром став голова Парламенту В.Гройсман, а Верховну Раду очолив А.Парубій.

Подолання корупції, яка дедалі більше роз'їдала державний апарат, вимагало заміни Генерального прокурора. Усі резонансні затримки високопосадовців, що відбувалися іноді перед камерами телевізійників, закінчувалися нічим. Західні партнери П.Порошенка врешті порушили питання про звільнення Генерального прокурора, і на початку квітня 2016р. Генеральна прокуратура залишилася без очільника.

Призначення нового Генпрокурора із самого прокурорського середовища мусило бути провальним, і Президент зробив вибір на користь голови парламентської фракції БПП Ю.Луценка. У травні Парламент затвердив цю кандидатуру на посаді.

Коли П.Порошенко дістав важелі впливу на ключові посади Прем'єр-міністра і Генерального прокурора, а також на Парламент, в якому коаліційна більшість фактично розвалилася, немало політиків і політологів почали звинувачувати його в намаганні встановити диктатуру. В аналогічній ситуації його попередник домігся перетворення форми правління з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську, після чого почав встановлювати режим особистої диктатури путінського типу. Однак Порошенко цілком залежав у ситуації “гібридної” війни від підтримки Заходу, і хоча б тому не міг собі дозволити діяти за російським зразком. Разом з тим ситуація вимагала рішучих дій, насамперед – у сфері судочинства.

У квітні 2014р. Верховна Рада ухвалила Закон “Про відновлення довіри до судової влади”. Вважалося, що судді часів Януковича були жертвами його режиму та заручниками впливу на них через голів судів, Вищу кваліфікаційну комісію суддів (ВККС) і Вищу раду юстиції (ВРЮ). Тому закон дав можливість суддівській корпорації самостійно виправити становище. Однак судді в більшості випадків залишили на посаді тих самих голів судів і заблокували формування нового складу ВККС і ВРЮ. У лютому 2015р. Парламент ухвалив Закон “Про забезпечення права на справедливий суд”, яким запроваджувалося кваліфікаційне оцінювання з наступною переатестацією суддів. Однак суддівська корпорація не погоджувалася із запропонованою методикою оцінювання, аж поки не закінчився відведений законом термін для переатестації суддів Верховного і вищих судів. Вона мала на це право, будучи цілком самостійним і ні від кого не залежним органом

влади. Судова система демонструвала кругову поруку. Її не могли подолати окремі судді, які не використовували свої величезні повноваження для несправедливого збагачення.

Адміністрація Президента врахувала ці невдалі спроби реформування судової влади та разом з народними депутатами розробила проект закону “Про судоустрій і статус суддів”. П.Порошенко використав увесь свій вплив на депутатів, і Верховна Рада 2 червня 2016р. прийняла цей Закон. Зміни в суддівській системі тепер мусили здійснюватися згори, а не знизу. Замість чотирьох касаційних судів закон передбачав створення єдиного Верховного Суду з конкурсним добром нових суддів і з можливістю призначення судьями правників з-поза суддівської корпорації. Передбачалося також, що судді, які не відповідали кваліфікаційному оцінюванню на компетентність, добросесність і дотримання етики, мусили звільнитися з посади. Так само мусили звільнитися судді, які не могли довести законність походження своїх статків. Передбачався громадський контроль за процедурами кваліфікаційного оцінювання та конкурсного добору через Громадську раду добросесності. Ця Рада мусила формуватися з числа правників і журналістів-розслідувачів. Вона мала повноваження акумулювати інформацію щодо поведінки суддів і подавати до ВККС свої висновки. Ці висновки підлягали внесенню до суддівського досьє, розміщеного в Інтернеті.

Закон “Про судоустрій і статус суддів” позбавив Президента повноважень утворення та ліквідації судів своїм указом. Повноваження Президента та Верховної Ради щодо переведення і звільнення суддів, надання згоди на їх арешт та утримання під вартою перейшли до Вищої ради правосуддя (реформованої Вищої ради юстиції). Функцію призначення суддів на посади зберіг за собою Президент України, але тільки за поданням Вищої ради правосуддя. Ці положення Закону “Про судоустрій і статус суддів” спрямовувалися на деполітизацію судової системи.

Вища рад правосуддя тепер відіграє головну роль у судовій системі. З 21 члена Ради 10 обирає з'їзд суддів, по двоє – Президент, Верховна Рада, з'їзд адвокатів, конференція прокурорів та з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів. Голова Верховного Суду належить до Вищої ради правосуддя за посадою. На відміну від скасованої Вищої ради юстиції, до цього органу не належать за посадою силовики та чиновники.

З Конституції України вилучили норму про повну суддівську недоторканність. У разі затримання судді під час або одразу після вчинення тяжкого злочину тепер не потрібна згода Верховної Ради на його арешт. Тим самим виключаються випадки, коли суддю “беруть” на великому хабарі, а він втікає з країни до наступного засідання Парламенту, як це трапилося з суддею М.Чаусом. Згоду на затримання судді дає Вища рада правосуддя.

Закон України “Про судоустрій і статус суддів” передбачав скасування низки судів та створення замість них нових, з обранням суддів за конкурсом. Функції скасованих вищих спеціалізованих судів перейшли до Верховного Суду, в якому утворюються п'ять підрозділів: Велика палата Верховного Суду, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд та Касаційний цивільний суд.

Закон передбачав низку антикорупційних механізмів. Судді щороку мусять подавати, крім декларації про доходи, ще й декларації родинних зв'язків і добросовісності. Запроваджується моніторинг способу життя суддів та рівня їх витрат. Однією з нових підстав для звільнення судді стане його відмова довести законність джерел походження майна. Нагляд за дотриманням цих норм Закону покладено на НАБУ.

Законом “Про судоустрій і статус суддів” запроваджено кваліфікаційні вимоги до кандидата на посаду судді. На цю посаду може бути призначений громадянин України, не молодший 30 і не старший 65 років, який має вищу юридичну освіту та не менш як п'ятирічний стаж професійної діяльності у сфері права, відповідає встановленим критеріям професійної компетентності та добросовісності. Судді призначаються на посаду винятково за результатами публічного конкурсу та кваліфікаційного оцінювання. Якщо раніше судді призначалися на посаду терміном на п'ять років, то новий Закон передбачив їх безстрокову діяльність.

Щоб Закон “Про судоустрій і статус суддів” від 2 червня 2016р. запрацював, у жовтні 2017р. Верховна Рада схвалила президентський проект закону “Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів”. Це був найбільший за обсягом законопроект в історії Верховної Ради: він налічував 794 сторінок. У документі передбачено поступове запровадження електронного суду. Учасникам справи буде забезпечене право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, а для свідків та експертів – у приміщенні іншого суду. Матеріали справ в електронному вигляді зберігатимуться в Єдиному державному реєстрі виконавчих документів.

Між Україною і ЄС від червня 2017р. запрацював безвізовий режим. Щоб він став здійснюваним, Україні довелося впродовж трьох років істотно реформувати своє законодавство, наближаючи його до норм ЄС. Важливим досягненням стало прийняття Верховною Радою 14 жовтня 2014р. пакета антикорупційних законів: “Про Національне антикорупційне бюро України”, “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія на 2014-2017рр.)”, “Про запобігання корупції”.

Нове законодавство покликане створити систему прийняття рішень щодо антикорупційної політики на основі аналізу достовірних даних про корупцію та чинників, які до неї призводять. Передбачено забезпечити імплементацію міжнародних стандартів співпраці влади та громадськості у прийнятті рішень у сфері антикорупційної політики. Поточне виборче законодавство характеризувалося цими законами як корупціогенне. Визнавалося, що розв'язати проблему політичної корупції можна лише поступово, через формування нового законодавства, посилення контролю за діяльністю виборчих посадовців і представників органів влади з боку відповідних державних органів, інститутів громадянського суспільства, зокрема ЗМІ³⁰.

Для правлячої верхівки найбільш болючою проблемою виявилось передбачене антикорупційним законодавством електронне декларування доходів і

³⁰ Відомості Верховної Ради України, 2014, №46, ст.2047.

статків. Вона не була зацікавлена в безвізі і, зрозуміло, не бажала розкривати обсяг своїх нагромаджень. Однак П.Порошенку вдалося протиснути цю норму як обов'язкову для надання безвізу до Закону “Про запобігання корупції”, використовуючи засоби тиску та домовленості з різними політичними силами (висловлюючись спортивною термінологією – “договорняки”).

Закон зобов'язував осіб, які мали виконувати державні функції, та осіб, які обіймали відповідальні посади в органах місцевого самоврядування, подавати е-декларації про доходи і статки на офіційному сайті НАЗК. За недостовірні відомості в поданій е-декларації передбачалась адміністративна або кримінальна відповідальність. Оцінюючи значення е-декларування, народний депутат В.Чумак писав у соцмережі: “Як людина, яка була в процесі від ідеї до продукту, скажу так:) Все, що сьогодні задеклароване, навіть якщо його реально і немає, підпадає під фінконтроль не тільки в Україні! Скористатись ним без пояснень джерел доходу за кордоном буде неможливо. Та й в країні кожний наступний правочин буде публічним. Сподіватись на масові карні справи, та на вирoki судів теж не варто, тому що сьогодні це просто лінія відліку. А ось для розслідувачів це фантастичний матеріал для нових викриттів. І на їх матеріалах цілком можливі реальні “посадки””³¹.

Отже, для песимізму підстав немає. Щоб боротися з корупцією, треба її бачити, і ми вже бачимо. Так само щоб подолати російську агресію, треба зрозуміти, якою є насправді “братня країна”, а вона вже показала себе в усій красі. Треба відчутти проблему, щоб навчитися розв'язувати її. Треба пережити кризовий стан хвороби, щоб видужати. А тому не варто впадати у відчай, спостерігаючи за сучасним політичним життям олігархічної України. На очах народжується нова, вже не олігархічна – європейська Україна.

Народжуються в Україні й атрибути, притаманні сучасним демократичним європейським державам – громадянське суспільство і політична нація. Їх становлення відбувається більш-менш одночасно. Відділити одне від другого практично неможливо, оскільки це виміри одного суб'єкта – нації-держави.

Аналізуючи специфіку формування української політичної нації, треба насамперед вказати, що цей процес міг розпочатися лише після зникнення радянської влади. Разом з тим слід врахувати, що населення України впродовж трьох поколінь (у Галичині, Закарпатті, Буковині – двох) перебувало в умовах комуносоціалізму і не могло одразу позбутися прищеплених цим ладом рис вдачі та норм поведінки, які політологи іменують “совковістю”. Тема формування української політичної нації вимагає аналізу впливів радянської дійсності на українську етнічну націю. Не менша увага в такому дослідженні має бути надана впливу зовнішнього чинника на формування української політичної нації. Адже українська етнічна спільнота перебувала в Російській імперії / Радянському Союзі впродовж 337 років (щонайменше 10 поколінь!).

Самоорганізація населення України, яка дала поштовх утворенню громадянського суспільства, почалася тільки з кінця 1980-х років. Тоді стали виникати

³¹ Див.: Капсамун І. “Е-декларовані “революціонери”. – День, 1 листопада 2016, <https://day.kyiv.ua/uk/article/tema-dnya-podrobysci-e-deklarovani-revolucionery>.

т.зв. “неформальні”, тобто утворювані без санкції КДБ і парткомів КПРС громадські організації й осередки. Найголовнішим з них став “Народний рух України за перебудову”, який відіграв велику роль у державотворчому процесі. Викликана низкою обставин трагічна доля Руху вкрай негативно позначилася на темпах і якості формування громадянського суспільства, а відтак, й політичної нації. Так само труднощі інтегрування росіян і російськомовних громадян в український державотворчий процес негативно позначилися на темпах і якості формування політичної нації, отже, й громадянського суспільства.

Коли Радянський Союз розпадався, громадяни України навіть не замислювалися про можливість й закономірності появи в їх республіці громадянського суспільства та політичної нації. Однак слід зазначити, що чисельність тих, хто вимагав суверенізації республіки під гаслом “Україна – для українців!”, теж була мізерною. Народні депутати, які 16 липня 1990р. прийняли Декларацію про державний суверенітет, трічі використали в преамбулі цього документа суто радянське поняття: “Народ України”³².

Визначення “Український народ – громадяни України всіх національностей” з’явилося тільки в Конституції 1996р. У преамбулі Основного Закону підкреслювалося, що Верховна Рада приймає Конституцію України, “спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення”³³. Це означало, що законодавці вже зрозуміли, що громадяни України утворюють у своїй сукупності Український народ (з великої літери!), тобто політичну націю, в усьому подібну до національних спільнот інших самостійних і незалежних держав-націй – членів Організації Об’єднаних Націй. Одночасно в цьому визначенні фігурувала українська нація, під якою розумілася етнічна нація. Таке розуміння було цілком природним, адже становлення української політичної нації починалося з нуля. Надійде час, коли під українською нацією буде розумітися українська політична нація, тобто громадяни України всіх національностей. Це неблизький час.

Формування у незалежній Україні громадянського суспільства і політичної нації являє собою об’єктивний процес. Проте він постійно натрапляє на перешкоди – як унаслідок важкої спадщини, що дісталася українській етнічній спільноті від дореволюційних і радянських часів, так і через втручання з боку панівних кіл тісно пов’язаної з Україною Російської Федерації.

У формуванні політичної нації визначальним чинником є здатність етнічних українців відчутти себе титульною нацією в європейському розумінні цього терміну. Вони мають об’єктивні підстави бути лідерами в утворенні політичної нації в кордонах України й надати їй власне ім’я, оскільки становлять переважну більшість населення. Однак проблема в тому, що для цього замало тільки кількісного переважання українців у складі населення. Щоб бути лідерами, їм треба відповідати щонайменше трьом умовам. *По-перше*, подолати в собі породжене віками бездержавності почуття меншовартості. Йдеться про те, що образно можна назвати “виповзанням з Росії”. *По-друге*, подолати відчуття зверхності щодо співгромадян іншої національності, яке породжене, судячи з усього, теж відчуттям

³² Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність. 2006, с.188.

³³ Там само, с.215.

меншовартості і є його дзеркальним відбитком. *По-третє*, позбавитися будь-яких форм залежності від Росії, які загрожують політичній незалежності України.

Хоч формування української політичної нації є об'єктивним процесом, його результативність і якість залежать від колективних зусиль громадян України всіх національностей. Важко сумніватися в тому, що найбільші зусилля мають докласти українці. Мабуть, процес визрівання політичної нації буде цілком успішним, якщо вони відмовляться вважати росіян в Україні національною меншиною.

Проблема не лише в тому, що переважна більшість українських росіян – це колишні радянські люди, які не були національною меншиною в будь-якій республіці Радянського Союзу і не відчують себе у такій якості в незалежній Україні. Поза сумнівом, росіян можна віднести до національної меншини, тому що громадяни цієї національності становлять більшість населення в сусідній країні. Однак це не просто “сусідня країна”, а країна, більшість населення якої мертвою хваткою тримається за росіян і російськомовних українців в Україні, тому що не мислить собі Росії без України – її населення, території, історії.

Суть проблеми в тому, що вагома частка українських росіян у кордонах сучасної України належать до аборигенного населення, яке не можна назвати національною меншиною. Придивимося до поняття аборигенного, тобто автохтонного населення.

Автохтонним населенням України на території, яка була батьківщиною для незчисленної кількості поколінь, є українці. Чи можна назвати українців автохтонним населенням на колонізованій території, яка є суміжною з їх етнічним ареалом і була до колонізації вільною від населення або мала нестале населення – кочовиків? Очевидно, можна, оскільки поняття “прийшли” існує тільки в парі з поняттям “місцеві”, “тутешні”. На території Причорномор'я, Приазов'я і Прикубання впродовж віків стало місцевого населення не існувало. Це були землі кочовиків, починаючи від половців і печенігів часів Київської Русі і закінчуючи ногайськими татарами. Коли царський уряд вигнав звідси кочовиків, “Дикий степ” почав інтенсивно заселятися за рахунок як народної, так і урядової колонізації. Першопоселенців треба розглядати як автохтонне населення. Серед них були українці, були й росіяни – в різних пропорціях: у західній смузі народної колонізації, від Буджаку (Південної Бессарабії) до Кубані й частини Ставропілля – переважали українці, а в східній, аж до Волги – росіяни.

Хто вони, ці, росіяни, які є нашими співвітчизниками впродовж багатьох поколінь? Чи схожі вони на росіян, які живуть у Росії? Якому громадянству вони надають перевагу – українському чи російському?

Розглядаючи це питання, треба насамперед усвідомити, що росіяни в Росії були державотворчою етнічною спільнотою – спочатку народністю, а потім – нацією. Їх треба вважати імперською нацією, оскільки вони самі себе вважають такою, як свідчать численні соціологічні опитування. Впливаючи на інші національності, які живуть поряд з нею у великій кількості, імперська нація завжди зазнає й зворотного впливу. В імперіях традиційного типу, а до таких належала Російська імперія, і в Радянському Союзі, який був імперією тоталітарного типу,

ця закономірність теж проявлялася. Унаслідок цього регіональні відмінності між росіянами в Росії дуже великі, хоча тон задають саме ті, хто усвідомлює себе імперською нацією.

Політика Кремля завжди спрямовувалася на створення в кожному національному регіоні багатонаціональної країни консолідуючої громади з росіян або російськомовних громадян, тобто національностей, відмінних від основної маси місцевого населення. Найбільш виразно і в дореволюційні, і в радянські часи така політика проявлялася у Прибалтиці та Україні. Тому певна частка російськомовного населення сучасної України не відділяє себе від імперської нації. Ця частка не дуже велика і складається переважно з представників інтелігенції. Проте, за кілька сотень років у сучасних кордонах України сформувалася вагома російськомовна спільнота з росіян і поглинутих ними в мовному сенсі українців і представників інших народів, яка чітко відрізняє себе і від України, і від Росії. Зосереджена переважно на Донбасі, вона має регіональну свідомість і не піддається впливам суто української або суто російської культури. Обриси цієї специфічної спільноти нечіткі, на її поведінку впливають не стільки національні, скільки соціально-економічні чинники.

Лідери незалежної України не надавали особливого значення проблемам взаємозв'язку новонародженої держави та її громадян різних національностей. Вони терпимо ставилися до наступальної політики Кремля, який показово турбувався про громадян України російської національності і називав усіх російськомовних “співвітчизниками”. Цілі регіони, передусім Крим і Донбас, були передані в розпорядження місцевій кремлівській агентурі.

Зі свого боку, національно-патріотичні сили не вважали за потрібне рахуватися зі специфічними умовами України. Вони навіть не усвідомлювали, що існує поняття політичної нації, яка мусить народитися в Україні, щоб протистояти зазіханням Кремля. У перші роки після здобуття незалежності попередження про хибний напрям у здійсненні національної політики пролунало тільки з вуст людини, яка виховувалася у справді демократичному суспільстві. Українець з американської діаспори, професор Гарвардського університету Р.Шпорлюк опублікував в американському науковому журналі статтю “Роздуми про Україну після 1994р.: дилеми націєтворення”, в якій підкреслив: “Для українців надзвичайно важливо відстоювати принцип, згідно з яким українська нація насправді є багатоетнічною політичною, а не етнічно-мовною спільнотою”. І далі він зробив висновок, який в наші дні звучить особливо актуально:

“Відповідаючи на заклики до єдності країни, побудовані на етнічних аргументах, прибічникам української державності варто подбати про те, аби самим уникнути національної пастки. Їм варто пам'ятати, що новітня українська історія дає багато прикладів активної участі російськомовних українських патріотів у культурній та політичній діяльності. Сьогодні дає набагато більше таких прикладів. Загальновідомо, що особи російського походження обіймають найважливіші посади в українському уряді, академічних установах і засобах масової інформації. Той, хто зустрічався з дослідниками та студентами України, які перебувають в американських університетах за програмами обмінів, знає, що етнічних

українців серед них небагато, – але від цього вони не стають менш українцями. Отже, в усьому цьому немає нічого надзвичайного, та й не варто було б говорити про це, якби не постійні спроби спрямувати цю цілком нормальну ситуацію на югославський шлях³⁴.

Югославський шлях – так була визначена можлива перспектива для України. У ті часи українські політики постійно і з великим задоволенням повторювали, що Україна щасливо оминула міжнаціональні ускладнення після розвалу СРСР на зразок придністровського або вірмено-азербайджанського конфліктів. У 1994р., коли Р.Шпорлюк публікував свою статтю, і навіть у 2000-і роки, коли вона увійшла до його книги, опубліковану українською мовою у Києві, міжнаціональні суперечності в українському суспільстві у відкритій формі майже не проявлялися. Зрозуміло, що їх не могло не існувати. Немало постраждалих від радянської влади українців ставилися з підвищеною агресивністю до росіян у сусідній країні, екстраполюючи свою антипатію з держави на суспільство. Немало українських росіян не могли позбутися комплексу загальносоюзної титульної нації, яка не вважала себе національною меншиною в будь-якій республіці, а тому гостро протестувала проти дійсного або уявного порушення її національних прав. Домагаючись гарантованого здобуття депутатського мандата, немало українських політиків спрямовували невдоволення своїх виборців соціальною політикою держави у напрямі розпалювання національного протистояння. Такі політики цинічно нацьковували одних українських громадян проти інших у питаннях мови, державної символіки, історичної пам'яті тощо. Під час президентських виборів 2004р. країна вперше поділилася на Захід і Центр проти Сходу і Півдня. Цей же поділ зберігся й під час президентських виборів 2010р. Отже, не політикам, які дбають передусім про власні інтереси, як свідчить чвертьвікова історія незалежної України, а широким верствам українського народу треба усвідомити, що такий поділ ослаблює національну державність.

3.4. Соціально-економічні процеси

Стан національної економіки на час Революції Гідності та надалі, у процесі перезавантаження влади й відновлення курсу на лібералізацію економіки можна охарактеризувати через різні індекси і статистичні показники, які стосуються соціально-економічної сфери. Зокрема, через *Індекс економічної свободи*, який інтегрує основні показники, що свідчать про умови економічної діяльності (підприємництва) у країнах світу, вибудовуючи їх певний рейтинг, і слугує для оцінки рівня лібералізації взаємодії держави та бізнесу³⁵.

³⁴ Шпорлюк Р. Імперії та нації. – К., 2000, с.313-314.

³⁵ Індекс щорічно оброблюється американським дослідницьким центром *The Heritage Foundation* спільно з *The Wall Street Journal* на підставі 10 факторів, згрупованих в чотири категорії: верховенство права (захист прав власності, свобода від корупції); обмеження уряду (фіскальна свобода, державні витрати); регуляторна ефективність (свобода бізнесу, свобода ринку праці, монетарна свобода); відкритість ринків (свобода торгівлі, свобода інвестицій, фінансова свобода). Індекс комбінує кількісні та якісні показники і розраховується як середнє арифметичне згаданих 10 факторів (економічних свобод). Індекс має значення від 0 (найгірше значення) до 100 (найкраще). За сумою балів країни поділяються на п'ять груп: вільні (80-100 балів); переважно вільні (70-79,9 бала); помірно вільні (60-69,9); переважно невільні (50-59,9); невільні, депресивні (до 49,9 бала). Докладно див., наприклад: Українське товариство економічних свобод, <http://www.ueff.org/content/індекс-економічної-свободи-heritage-foundation>

У 2013р. Україна за Індексом економічної свободи посідала 161 місце (46,3 бала) серед 177 країн. Після Євромайдану, який викликав величезні політичні зрушення, індекс економічної свободи не покращився. Кількість балів зросла у 2017р. до 48,1, але Україна опустилася на 166 місце серед 180 країн. Характеризуючи економіку країни, розробники індексу вказали, що втрати у виробництві та експорті зі значним відпливом капіталу збільшили тиск на валюту та золотовалютні резерви, що суттєво підірвало грошову стабільність. Розробники Індексу зазначають: “Верховенство закону залишається крихким і додатково підірваним судовою неефективністю. Сильна прихильність структурним реформам для зниження рівня корупції та подальшого відкриття економіки для західних інвесторів і фінансових установ матиме вирішальне значення, щоб допомогти стабілізувати економіку. Уряд розпочав усеосяжний комплекс реформ для відновлення зростання, але прогрес поки що є неочевидним”³⁶.

За Індексом економічної свободи перші позиції у 2017р. посідали економіки Гонконга, Сінгапура, Нової Зеландії, Швейцарії та Австралії. Показники пост-радянських країн Східної Європи кращі, ніж українські: Білорусь посідає 104 місце, Молдова – 110, Росія – 114 місце.

Після Революції Гідності державні службовці та їх шефи у структурах влади помінялися, але самі структури, так само як економічний базис, на якому вони виникли, залишилися переважно незмінними. Дерадянізація економічного базису вимагала колосальних капіталовкладень у створення виробництв, які за своїм технічним рівнем відповідали б вимогам ХХІ ст. Проте місцеві олігархи не поспішали, за деякими винятками, здійснювати технічну реконструкцію своїх підприємств, а прибутки ховали в офшорах. Іноземний капітал не знаходив для себе сприятливих умов і теж не поспішав з інвестиціями. Навпаки, іноземці, які зайшли в Україну раніше, часто обмежували свою діяльність або й зовсім згортали її.

У 2015р. колишній голова Національного банку України (2000-2002рр., 2004-2010рр.) В.Стельмах, який завжди тримався на відстані від політичної боротьби, дав одне з нечисленних своїх інтерв'ю кореспонденту газети “День” Н.Білоусовій. Він констатував такий прикрий факт: “За 24 роки незалежності в Україні провели тільки одну структурну реформу – грошово-кредитну. Вона ключова. Ми сподівалися, що разом із появою гривні розпочнуться структурні реформи в інших галузях. Не вийшло”. Коли Білоусова попросила цього компетентного фінансиста оцінити широко висвітлювані в ЗМІ реформаторські зусилля А.Яценюка, той відповів: “Я скажу відверто: те, що каже Яценюк, я розумію і поділяю, але де воно губиться, чому воно не реалізується? Коли слухаю його під час виступів у КМУ, в парламенті чи на нарадах, то звучать всі правильні і потрібні для відродження економіки речі. Але де вони втрачаються?”³⁷.

Якщо замислитися над тим, чому Україна залишається на останньому місці в Європі за Індексом економічної свободи, то неминуче впливає невтішний

³⁶ Україна в Індексі економічної свободи-2017 додала 1,3 бала, але опустилася на 166-те місце. – Інтерфакс-Україна, 16 лютого 2017, <http://ua.interfax.com.ua/news/general/403745.html>.

³⁷ Див.: Білоусова Н. Про економічні “маневри”. Володимир Стельмах: курс гривні сьогодні – в руках уряду. – День, 20 серпня 2015, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/pro-ekonomichni-manevry>.

висновок: обрані народом конституційні органи державного управління не мають у своїх руках належної влади. За ними стоять олігархи, які контролюють економіку, впливають через власні ЗМІ на виборців, формують більшу частину законодавчого корпусу і змушують Президента та Парламент зважати насамперед на свої, а не на суспільні інтереси.

Крах радянського комуносоціалізму не супроводжувався в пострадянських країнах виникненням ринкової економіки західного типу. В.Лановий, який у 1990-х роках працював Міністром економіки і бачив, як купка підприємливих людей заволодіває власністю, що формально перейшла в розпорядження суспільства, розповідав журналістам газети “День”: “Олігархічна-квазіприватна форма власності – це володіння масою підприємств... Саме тому олігархи досягають результату і прибутковості не за рахунок інновацій і конкуренції – вони, навпаки, придушують конкуренцію, прямують до монополій. Потім ці 4-5 чоловік керують всією економікою. В результаті вони впливають на міністерства, даючи їм вказівки. Просування економічних процесів відбувається не об'єктивно від ринків, самих виробників чи національних інтересів, коли міністри виробляють стратегії, пріоритети та цілі, а від вказівок олігархів. Вони за рахунок впливу на владу отримують додаткові субвенції, кредити, пільги в оподаткуванні, відстрочки боргів, тарифи і т.д., перетягуючи прибутки економіки на свої підприємства. Але вони не інвестують їх у ці підприємства, а виводять за кордон. У них інший тип діяльності: через приватизацію чи банкрутство взяти якомога дешевше те, що створено іншими, витиснути з цього всі соки, вивести їх за кордон...”³⁸.

Поневолення української економіки олігархами пояснює, чому вона посідає останнє місце в Європі за Індексом економічної свободи. Нібито парадокс: політичне життя в Україні досить вільне, тоді як у Білорусі і Росії держава все тримає під контролем, а економіка в цих країнах більш вільна, ніж в Україні. Але це пояснюється тільки тим, що олігархічний капітал у них перебуває в цілковитій залежності від президентів, влада яких наближається до диктаторської. Вони мають змогу обмежити апетити та амбіції олігархів, створюючи лібералізовані умови для розвитку малого і середнього бізнесу, що вигідно державі. Натомість в Україні олігархи воліють відстоювати свої інтереси, заганняючи середній клас мало не в підпілля внаслідок слабкості державної влади. Демократизм політичного життя тільки тоді створює сприятливі умови для розвитку країни, коли держава настільки сильна, щоб змусити всіх громадян незалежно від їх статусу однаковою мірою користися законам.

Олігархам треба віддати належне: після колапсу планово-директивної економіки вони спромоглися відновити якоюсь мірою економічний потенціал країни та забезпечити робочі місця мільйонам громадян. Власне, у процесі дерадянзації управління економікою вони й перетворилися на олігархів. Однак панування олігархічного капіталу несумісне з розвитком соціальних груп, які економічно незалежні від влади і становлять економічну основу громадянського суспільства. Олігархічна Україна нездатна вийти до європейських структур і покінчити

³⁸ Див.: Дубовик-Рохова А. “Ми повинні визнати Донбас окупованою територією” Володимир Лановий у відвертій розмові з журналістами... – День, 21 квітня 2016, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/my-povynni-vyznati-donbas-okupovanoju-terytoriyeyu>.

з бідністю переважної більшості населення. Громадянське суспільство, яке розвивається і зростає всупереч олігархам, повинне домагатися повної перебудови макроекономіки, прозорості бюджетних, податкових, антимонопольних і приватизаційних процедур, які перекривають олігархам можливості збагачення за рахунок суспільства.

Протистояння олігархів і громадянського суспільства на перших порах було неефективним через те, що олігархічний капітал формувалася швидше, ніж середній клас. Однак у країні поступово визрівала найбільш активна частина суспільства, основу якої складало вільне від “совковості” молоде покоління. Політичні конфлікти, викликані зіткненням інтересів кланово-олігархічних груп, спочатку були малопомітними, тому що суспільство не відгукувалося на них з шаленою активністю. Лише тоді, коли воно згуртувалося на ґрунті усвідомлення власних інтересів, політичні конфлікти набули здатності перетворюватися на суспільно-політичні катаклізми – спочатку Помаранчеву революцію, а потім – Революцію Гідності.

Однак в умовах “гібридної” війни з Росією суспільство усвідомлює небезпеку катаклізмів, які ослаблюють управління державою і загрожують втратою незалежності. Суперечності між олігархічною державою і громадянським суспільством у цих умовах потрібно розв'язувати не революціями, а реформами. Громадяни, які подолали в собі психологічну залежність від державного патерналізму, здатні говорити з правлячими колами на повний голос.

В умовах війни різко загострилася небезпека антидержавної діяльності широко представленого в українській економіці російського капіталу. Цілком підконтрольні власному уряду, російські олігархи не можуть не підтримувати політичну експансію Кремля. Ситуація ускладнюється й тим, що українська економіка, будучи депресивною, не викликає інтересу у західних інвесторів. Не сподіваючись на поліпшення становища в найближчому майбутньому, багато західних бізнесменів прагнуть збути свої активи російським структурам. А присутність російського капіталу в українській економіці й тим більше – його руйнівна діяльність не є на поверхні. Капітал російських структур нерідко працює під прикриттям компаній, зареєстрованих у ЄС, ще частіше – в офшорах. Істотна, хоч важко визначувана частка вітчизняного капіталу фактично інтегрована з російськими ФПГ, як приватними, так і державними.

Особливо показовою є залежність вітчизняної економіки від російського банківського капіталу. Дочірні структури *ВТБ*, *ВЭБ*, “*Сбербанк России*” та ін. банків володіють 10% активів платоспроможних українських банків. *ВЭБ* є фактичним власником металургійної корпорації: пакет її акцій був придбаний у 2009р. за його кредитні кошти. Солідними пакетами акцій хімічних підприємств Д.Фірташа володіє *Газпромбанк*. Істотні позиції в українській економіці має потужна російська ФПГ “*Альфа-Груп*”. Після обміну активами між українською дочкою Альфа-Банку та італійською *Unicredit Group* під контроль цієї ФПГ перейшов один з найбільших українських банків – Укрсоцбанк. Маючи активи до 100 млрд. грн., Альфа-Банк з Укрсоцбанком вийшли на четверте місце в українській банківській системі після ПриватБанку, Ощадбанку та Укрексімбанку³⁹.

³⁹ Крамар О. Малопомітний спрут. Російський бізнес як загроза. – Український тиждень, 9 червня 2016, №23, с.23.

Російські олігархи В.Алекперов, В.Вексельберг, О.Дерипаска, О.Катунін та ін. володіють багатьма ключовими українськими підприємствами. Ще більші активи належать тісно пов'язаним з російським бізнес-середовищем українським олігархам Р.Ахметову, О.Єфремову, Ю.Іванющенку, Б.Колеснікову, С.Курченку, В.Новинському, Д.Фірташу, О.Ярославському та ін. Нерідко у пресі можна зустріти судження про доцільність націоналізації власності, яка загрожує державній безпеці. І.Білоус, який донедавна був головою Фонду державного майна, з цього приводу висловився так: “Повинні бути об'єктивні причини, щоб направити компанію в реприватизацію або націоналізацію. Лише коли є безперечні докази, певні рішення судів, можна робити різкі рухи... Потрібно бути дуже обережним у своїх закликах, бо вони є надто негативним фактором для інвестиційного іміджу нашої країни. Сьогодні забрали у росіян, а завтра – в інших іноземців. А післязавтра в Україну вже ніхто не захоче інвестувати”⁴⁰.

Агресія Росії істотно вплинула на економічне становище України. Середньорічна чисельність населення на контрольованій українським урядом території зменшилася з 45 482,7 тис. осіб у 2013р. до 42 668,4 тис. у 2016р. Зміни ВВП за цей час наведені в *Таблиці 1*⁴¹.

Таблиця 1

Показники	2013р.	2014р.	2015р.	2016р.
ВВП в \$ млн.	183 310	131 805	90 615	93 270
Приріст/зменшення ВВП в \$ млн.	+ 7 529	-51 505	-41 190	+2655
Приріст/зменшення ВВП у %	+4,3	-28,1	-31,3	+2,9
ВВП на душу населення в \$	4030,3	3014,6	2115,4	2185,9

Зміни валового зовнішнього боргу (ВЗБ), який охоплює державний борг (Національного банку України та уряду) і борги недержавних банків, національних та акціонерних компаній – у *Таблиці 2*⁴².

Таблиця 2

Показники*	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.
ВЗБ в \$ млн.	142 079	126 308	118 729	113 518
Приріст/зменшення ВЗБ в \$ млн.	+7014	-15771	-7579	-5211
Приріст/зменшення ВЗБ у %	+5,2	-11,1	-6,0	-4,4
ВЗБ на душу населення у \$	3123,8	2888,9	2771,7	2660,5
Приріст/зменшення ВЗБ на душу населення в \$	+160,3	-234,9	-117,2	-111,2
Приріст/зменшення ВЗБ на душу населення у %	+5,4	-7,5	-4,1	-4,0

* На січень кожного року.

⁴⁰ Докладно див.: Омельченко Т. Ігор Білоус: “Іноземних інвесторів насторожують макронеустабільність і політична турбулентність в Україні”. – Український тиждень, 29 квітня 2016, №17-18, с.16, <http://tyzhden.ua/Economics/164011>.

⁴¹ Джерело: Валовий внутрішній продукт. – Мінфін, www.index.minfin.com.ua/index/gdp.

⁴² Джерело: www.index.minfin.com.ua/index/dept/gov.

На початку 2014р. ВЗБ досяг критичної позначки. За роки правління Януковича керівництво економікою здійснювалося в ручному режимі, що не було дивиною: під час світової фінансової кризи 2008-2009рр., яка боліче вдарила по експортозалежній українській економіці, уряд теж покладався на ручне управління. Дивиною було те, що галузі економічної діяльності потрапили до рук “смотрящих” на посадах міністрів і глав відомств, які збирали мзду у твердій валюті. Потім валюта осідала в закордонних банках на рахунках т.зв. “Сім’ї” або у вигляді доларової готівки в резиденціях Президента та його найближчого оточення.

Під час фінансової кризи 2008-2009рр., як розповідав керівник НБУ (до грудня 2010р.) В.Стельмах у згаданому вище інтерв’ю газеті “День”, в Україну зайшли валютні спекулянти, щоб заробити на курсовій різниці: економіка тоді була стабільною, а долар стояв на позначці 5 грн. Щоб протистояти валютному тиску, НБУ підняв курс долара до 8 грн. Для подолання фінансової кризи було використано \$20 млрд. з наявних 37 млрд. золотовалютних резервів. А з 2011р. НБУ встановив фіксований курс на позначці 7,995 грн. за долар та одночасно обмежив рефінансування, щоб стримати інфляцію. Якщо її стримують за фіксованого курсу гривні, то втрачаються резерви валютної ліквідності НБУ. Мінфін почав випускати державні облигації, які викупували державні банки – Ощадбанк або Укресімбанк, а потім – НБУ. Тобто Нацбанк став покривати втрату інфляційних доходів бюджету, внаслідок чого “спалювалися” його золотовалютні резерви⁴³.

Кому було вигідне стримування інфляції за рахунок “проїдання” золотовалютних резервів Національного банку? В.Стельмах відповідає: “...Стимування інфляції пояснювалося в т.ч. й необхідністю скорочення бюджетних витрат на індексацію соціальних стандартів (заробітна плата, стипендії, інше)”. В тому числі... Отже, були й інші причини, яких лояльний до всіх політичних сил В.Стельмах розкрити не наважився. Екс-міністр економіки, найбільш продуктивний автор податкових, валютних і страхових законопроектів С.Тербохін був сміливішим і назвав причину нестачі коштів у доходній частині бюджету, яка змушувала Міністерство фінансів випускати державні облигації для покриття бюджетних витрат. Основну, мабуть, причину...

“З дев’яти великих українських банків лише банк “Аваль” був проданий без використання офшорних компаній. У результаті купівлі “Аваля” австрійським *Raiffeisen Bank* бюджет України одержав близько 190 млн. грн. податку. На жаль, наступний продаж Правекс-Банку, “ТАС”-банку, “Укрсоцбанку” і подібних здійснювалася шляхом обміну їх акцій на акції офшорних компаній. Зрозуміло, що такі офшорні компанії потім продавалися кінцевому покупцеві, бенефіціару, а податки від продажу не надходили до українського бюджету. П’ять років тому СКМ Ахметова поміняв свої акції на акції офшорної компанії. У результаті фінансовий рахунок платіжного балансу України впав на \$5 млрд. Зрозуміло, що ліквідність державних запозичень також впала... Тоді, щоб підтримати стабільність курсу, за рік з валютного резерву на ринок було викинуто близько \$6 млрд. А потім чиновники скупили за безцінь держоблігації на вторинному ринку і пред’явили їх до сплати за 100% вартості”⁴⁴. Отже, союз вищих державних

⁴³ Білоусова Н. Про економічні “маневри”. Володимир Стельмах: курс гривні сьогодні – в руках уряду...

⁴⁴ Докладно див.: Рубрика “Особое мнение”. Екс-министр экономики Украины, народный депутат шести созывов Сергей Терехин: “Термин “Деофшоризация” идиотский, с экономической точки зрения – бессмысленный”. – Бульвар Гордона, июнь 2016, №25, с.5.

чиновників з олігархами активно виснажував золотовалютні нагромадження НБУ. Падіння валютного курсу гривні негайно позначилося на її купівельній спроможності, тобто на заробітній платі, пенсіях та інших соціальних виплатах.

Коли Янукович з КАМАЗами доларової маси полишив країну, в Державному казначействі майже не залишилося коштів на покриття витратної частини бюджету. На допомогу прийшов Міжнародний валютний фонд. Запозичення валюти з його ресурсів допомогло відновити загальні золотовалютні резерви (ЗЗР) на рівні, який забезпечував відносну стабільність гривні та усував постійно нависаючу над країною загрозу державного банкрутства – дефолту (див. *Таблицю 3*)⁴⁵.

Таблиця 3

Показники	01.01.2014р.	01.01.2015р.	01.01.2016р.	01.01.2017р.	01.10.2017р.
ЗЗР в \$ млн.	20 416	7 533	13 300	15 539	18 638
Приріст/зменшення ЗЗР в \$ млн.	-4 131	-12 882	+5 767	+2 239	+3 098
Приріст/зменшення ЗЗР у %	-16,8	-63,1	+76,5	+16,8	+19,9

Позики МВФ оцінюються суспільством здебільшого негативно. Такі оцінки генеруються у Верховній Раді як первинною опозицією, тобто уламками Партії регіонів, яка в часи Януковича висмоктувала державний бюджет, так і вторинною опозицією, яка складається з популістських політичних сил. Однак негативне ставлення суспільства до програм економії коштів, що розробляються співробітниками МВФ разом з українськими урядами з метою зменшення розриву між дохідною і витратною частинами бюджету, має більш глибокі причини. Суть проблеми в тому, що політично залежні від олігархів уряди А.Яценюка і В.Гройсмана намагалися й намагаються розв'язати важко розв'язувані економічні проблеми за рахунок суспільства, яке дедалі більше зuboжіє.

С.Терьохін популярно пояснив суть проблеми у згадуваному вище інтерв'ю на прикладі ставлення А.Яценюка до офшорів. Коли Президентом був В.Янукович, Уряд М.Азарова уклав з Кіпром (країною, в якій українські та російські олігархи мали звичку приховувати свої капітали) договір про уникнення подвійного оподаткування. Договір допускав виведення грошей з України на Кіпр за нульовою ставкою оподаткування. У 2015р. Уряд А.Яценюка запровадив ставку податку на репатріацію капіталів у розмірі від 2% до 5%. Що з цього вийшло, С.Терьохін розповів: “Якщо ви викопаете яму в Україні за легальні гроші, то ваша брутто-зарплата [виплачувана підприємцем] обкладається єдиним соціальним внеском, а нетто-зарплата [одержувана працівником] – податком на доходи фізичних осіб плюс військовий податок. Тому з кожної заробленої тисячі гривень ви повинні віддати мінімум 410 грн. податків і, відповідно, одержите на руки максимум 590 грн. Але якщо ви офшор – то заплатите максимум 5% й одержите на руки 950 грн. за кордоном”⁴⁶. Цим прикладом Терьохін переконливо

⁴⁵ Джерело: Золотовалютные резервы (ЗВР) Украины. – Минфин, www.index.minfin.com.ua/index/debt/gov; www.index.minfin.com.ua/index/assets.

⁴⁶ Див.: Рубрика “Особое мнение”. Экс-министр экономики Украины, народный депутат шести созывов Сергей Терехин: “Термин “Деофшоризация” идиотский, с экономической точки зрения – бессмысленный”.

продемонстрував різне ставлення Яценюка до працівників, які одержували зарплату, і до роботодавців, які мали, крім зарплати, дивіденди на капітал: “У нас тепер мінімальний податок на зарплату – 17%, а на дивіденди – 5%. Яценюк був категорично проти підвищення податків на дивіденди. Підтримувала його Ярецько [міністр фінансів в Уряді Яценюка]. Чому? Візьміть декларацію Яценюка за минулий рік, як і будь-якого іншого чиновника – і подивіться. У них зарплата маленька, а в позиції “дивіденди, відсотки, роялті” стоять десятки мільйонів. Краще 2-5% платити, ніж 17% або, не дай Боже, якщо в прогресії, і до 25% доходить”⁴⁷.

Фінансове благополуччя держави, купівельна спроможність її валюти і добробут населення істотно мірою визначаються станом зовнішньої торгівлі, а точніше – співвідношенням між обсягами експорту та імпорту товарів і послуг. Майже половина, а в деякі роки – дещо більше половини вироблених у країні товарів і послуг експортуються. Частка імпорту у структурі ВВП доходять до 53-55%. Стале перевищення імпорту над експортом змушує країну шукати джерела для покриття дефіциту, а їх можна знайти лише через зовнішні запозичення. Показники зовнішньоторговельного обігу останніх років наведені в таблиці 4 (млн. грн.)⁴⁸.

Таблиця 4

Роки	Експорт товарів і послуг	Імпорт товарів і послуг	Сальдо
2013р.	681 899	805 662	-123 763
2014р.	770 121	834 133	-64 012
2015р.	1 044 541	1 084 016	-39 475
2016р.	1 174 625	1 323 127	-148 502

Істотна частка імпорту припадає на закупівлю енергоносіїв. Отже, залежність української економіки від зарубіжних енергоносіїв змушує країну жити в борг, перекладаючи розрахунки із заборгованості на плечі майбутніх поколінь. Однак, доречно зауважити, що питома вага Росії в українському зовнішньоторговельному обігу постійно знижується (у % до сукупного обсягу експорту/імпорту), про що свідчать показники, наведені в Таблиці 5⁴⁹.

Таблиця 5

Роки	Експорт	Імпорт
2010р.	26,1	33,7
2013р.	23,8	30,5
2014р.	18,2	21,4
2015р.	12,7	17,3

У 2016р. експорт скоротився до 9,9%, а за результатами трьох кварталів 2017р. – до 9,4%. Проте за деякими товарами залежність від російського ринку

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Джерело: Сайт Мінфіну – www.index.com.ua/index/gdp/eximp.

⁴⁹ Джерело: Зовнішня торгівля України з окремими країнами. – Державна фіскальна служба України, www.sfs.gov.ua/ms/f1.

залишається високою. Так, на Росію припадає у 2017р. близько 90% експорту тракторів. За вісім місяців 2017р. з РФ було ввезено до України 89% антрациту, 63% коксівного вугілля і до 50% коксу⁵⁰.

“Гібридна” війна радикально змінила зовнішньоторгівельну статистику. Висока залежність української економіки від Росії зникла навіть у частині енергоносіїв. Питома вага основних партнерів України в зовнішній торгівлі наведена в *Таблиці 6* (у % до сукупного обсягу експорту та імпорту)⁵¹:

Таблиця 6

Країни	Експорт*	Імпорт*
ЄС (28 країн)	41,4	44,5
Російська Федерація	8,2	11,8
Китай	7,6	11,9
Туреччина	5,7	3,2
Індія	5,1	1,2
Білорусь	1,9	6,6
Інші країни	30,1	20,8

* За результатами першого кварталу 2016р.

Щоб мінімізувати негативний вплив російсько-української війни на економіку України, ЄС в односторонньому порядку у квітні 2014р., до моменту набуття чинності Угодою про асоціацію в частині зони вільної торгівлі, скасував ввізні мита для низки українських товарів. Проте, наданими преференціями скористалися лише третина українських експортерів⁵². Українська економіка демонструвала невідповідність стандартам ЄС. Отже, дефіцит торгівлі України з ЄС зберігався і зберігається досі (обсяги експорту з України до країн ЄС все ще є вищими за обсяги її імпорту). Ситуація кардинально покращиться лише тоді, коли вітчизняна економіка зможе запропонувати партнерам переважно готову продукцію, а не сировинні товари. Для цього потрібні іноземні інвестиції, а розраховувати на них можна тільки за радикального оновлення економічного законодавства. Ідеться насамперед про ефективний захист приватної власності.

Яскравим прикладом незахищеності приватної власності в українському законодавстві є колосальні масштаби рейдерства. За оцінками Антирейдерського союзу, за останні півтора десятиліття в Україні сталося понад 30 тис. випадків незаконного перерозподілу власності на загальну суму понад \$20 млрд. У 2014р., як розповідав журналісту газети “День” голова Антирейдерського союзу А.Семидідько, зафіксовано понад 2 000 таких випадків, причому йшлося здебільшого про перерозподіл власності представників колишньої влади. У 2015р. кількість таких випадків зросла до 3 000. Найчастіше вони відбувалися на фоні оголошення банків неплатоспроможними й мали форму вилучення закладеного

⁵⁰ Український тиждень, 2 листопада 2017, №44.

⁵¹ Джерело: Сайт економічного дискусійного клубу – www.edclub.com.ua/analitica.

⁵² Лише третина українських експортерів скористалися преференціями ЄС – дослідження. – Європейська правда, 30 липня 2015р., <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/07/30/7036453/>.

майна. При цьому особливу активність виявили працівники правоохоронної системи й податкових органів, які прагнули одержати контроль над підприємствами. Через відкриття реєстру прав власності для приватних нотаріусів і реєстраторів наразі не важко дізнатися, кому конкретно належить підприємство. “Причому ці чиновники, – підкреслював А.Семидідько, – тепер не зобов’язані перевіряти законність і правильність переоформлення, вони не несуть ні адміністративної, ні кримінальної відповідальності за неправомірні, незаконні дії”⁵³.

Не знаходячи підтримки з боку законодавців, підприємці ховаються від держави. За офіційними даними, питома вага тіньової економіки коливалась останнім часом у межах, наведених у *Таблиці 7*⁵⁴.

Отже, щонайменше третина всієї економіки перебуває в тіні і не сплачує податків. Це означає, що дефіцит бюджету, який покривається позиками МВФ, насправді відбиває дефіцит довіри бізнесу до влади.

Війна на Сході, де розташовані підприємства основних галузей важкої промисловості (вуглевидобуток, чорна металургія, хімічна індустрія) істотно позначилася на структурі вітчизняної економіки. У 2015р. вартість виробленої в сільському господарстві продукції (236 млрд. грн) у структурі ВВП вперше майже зрівнялася з вартістю продукції обробної промисловості (239 млрд. грн). Оскільки харчова промисловість дає близько третини продукції обробної промисловості за вартістю, можна стверджувати, що у структурі ВВП продовольчий сектор вийшов на перше місце. На другому місці залишилася торгівля (288 млрд. грн). Майже половина громадян тепер працевлаштовані або в торгівлі, або в аграрно-промислового комплексу. Роль машинобудування, видобутку палива та гірничо-металургійного комплексу у валовому виробництві товарів і послуг істотно знизилася⁵⁵.

Завершуючи аналіз соціально-економічних проблем останніх років, треба вказати на глибинну причину мало не злиденного становища т.зв. “бюджетників” – науковців, викладачів загальноосвітньої і вищої шкіл, працівників охорони здоров’я, пенсіонерів. Ця причина – майже цілковита відсутність державної сфери життя, в яких задіяні мільйони трудівників.

Крах комуносоціалізму перетворив “загальнонародну” власність компартійно-радянських вождів на нічийну. Радянські громадяни, що сліпо поклалися на патерналізм всюдисущої держави, раптом опинилися в руках купки олігархів, які приватизували їх робочі місця. На відміну від вождів, які розпоряджались централізованою планово-директивною економікою як своєю приватною власністю, а тому змушені були підтримувати її стабільність, олігархи розглядали різко зменшений в масштабах державний бюджет як джерело особистого збагачення. Для “бюджетників” настали тяжкі часи.

⁵³ Докладно див.: Княжанський В. Рейдеру досить тижня..., щоб розбагатіти. – День, 11 серпня 2016, <https://day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/reyderu-dosyt-tyzhnya-shchob-rozbagatiti>.

⁵⁴ Джерело: В Україні уровень теневой экономики снизился до 37% ВВП. – Минфин, 21 сентября 2017, <https://www.minfin.com.ua/2017/09/21/30067361/>.

⁵⁵ Крамар О. Дозрівання надії. – Український тиждень, 13 травня 2016, №19, с.22.

Таблиця 7

Роки	Відсотки, %
2010р.	38
2011р.	34
2012р.	34
2013р.	35
2014р.	43
2015р.	40
2016р.	35
2017р.	37

Особливо тяжкою була ситуація з фінансуванням освіти та охорони здоров'я, а також з пенсійним забезпеченням. Суть проблеми полягала в конституційному проголошенні безплатності послуг у цих сферах життя. Демонструючи реальність переходу в недалекому майбутньому до комуністичного принципу “від кожного – за працю, кожному – за потребами”, більшовицькі вожді встановили безплатність розподілу житла і надання освітніх та оздоровчих послуг населенню. Через скорочення фонду заробітної плати вони утворили фонди суспільного споживання, за рахунок яких забезпечувалася показова “безплатність”. У новій, вже пострадянській конституції безплатність послуг держави у сфері освіти та охорони здоров'я збереглася. Однак суспільних фондів споживання більше немає, а бюджет країни з вільною ринковою економікою не йде в будь-яке порівняння з бюджетом тоталітарної держави, яка контролює всі без винятку сфери соціально-економічного життя. У недалекій перспективі країні загрожувало знищення державної освіти та охорони здоров'я. Громадяни мали постати перед перспективою користування тільки дорогою приватною медициною та освітою. Саме цим загрожувала відстоювана лівими партіями впродовж усіх років незалежності вимога зберегти в Конституції в непорушному вигляді статті про безплатність цих послуг.

Після тривалих дебатів Верховна Рада 19 жовтня 2017р. дала старт медичній реформі ухваленням Закону “Про державні фінансові гарантії надання медичних послуг та лікарських засобів”. Майже одночасно була розв'язана більш складна проблема пенсійного забезпечення громадян.

Ситуацію з пенсійним забезпеченням відверто описав в інтерв'ю газети “Сьогодні” Міністр соціальної політики А.Рева. Він вказав, що у 2016р. країна мала 12,5 млн. пенсіонерів і лише 10 млн. працівників, які сплачували встановлені соціальні внески до Пенсійного фонду. 40% працівників офіційно одержували мінімальну заробітну плату з виплатою різниці в конвертах, щоб роботодавці не сплачували обтяжливого Єдиного соціального внеску (ЄСВ). Цей податок став обтяжливим для підприємців через те, що держава робила спроби наповнити грошима Пенсійний фонд у ситуації, коли число працівників постійно скорочувалося, а питома вага населення пенсійного віку зростала. Дефіцит коштів у Пенсійному фонді, який покривався з державного бюджету, у 2015р. був на рівні 80 млрд. грн., а у 2016р. підвищився до 145 млрд. “Ми змушені з бюджету брати гроші, щоб утримувати пенсіонерів на злиденному рівні” – зробив висновок міністр⁵⁶.

Коли журналіст запитав у А.Рева, чи розробляється в Міністерстві пенсійна реформа, то почув таку “обнадійливу” відповідь: “Ви маєте на увазі перехід до накопичувальної системи? Перше: накопичувати можна тоді, коли у Вас є надлишок. Надлишку немає. Друге. Що це таке: пенсійне накопичення? Це не банк, це – інвестиційний фонд. Тобто він не може ганятися за максимальним прибутком, ризикуючи вашими грошима. Він повинен одержувати прибуток менший, але гарантовано впродовж 20 років. У нас минулого року рівень інфляції був 49%. Яку дохідність папери повинні були мати минулого року, щоб ви не втратили 100 гривень, які вклали в позаминулому? Ви можете назвати структури в Україні,

⁵⁶ Андрей Рева: Говорить о повышении пенсий – нагло врать. – Сегодня, 8 июля 2016.

здатні 20 років давати хоча б 2% над рівнем інфляції сьогодні? Нема куди вкладати! Навіть якщо гроші ми з вами гіпотетично знайшли, то вкладати їх у країні нема куди”⁵⁷.

Ці аргументи вселяють довіру, але одночасно демонструють, що залишена від радянських часів організація пенсійного забезпечення на солідарній основі веде у безвихідь: ту, що відбита у заголовку цього інтерв'ю. Адже система соціального захисту руйнується, якщо рівень державної допомоги тим, хто досяг пенсійного віку, але раніше не платив жодних внесків або задовольнявся зарплатою в конверті, не надто відрізняється від їх власних виплат та виплат їх роботодавців упродовж їх трудової діяльності.

Щоб усвідомити труднощі, які стояли перед розробниками пенсійної реформи, і нікчемність критики, що лунала на адресу МВФ з боку популістів, треба дослухатися до аргументації С.Терьохіна, опублікованої одночасно з наведеними аргументами А.Рєви. Терьохін розповів, як А.Яценюк працював з фахівцями МВФ, які вимагали збалансування дохідної і витратної частин державного бюджету. Пенсійний фонд був і залишається одним з важливих чинників утворення бюджетного дефіциту. Отже, витяг з інтерв'ю з С.Терьохіним:

“...Пенсійний фонд, його дефіцит — третина. Що будемо робити? Ну як — що? Треба зменшити чисельність пенсіонерів. Фізично не можемо — не зрозуміють. А яким чином?

Журналіст: Підвищити пенсійний вік.

— Добре! А може, все-таки йти іншим шляхом? Скажімо, вкладні рахунки зробити і сказати: це ваші гроші, а не віртуальні, як тепер. Наразі за солідарної системи у вас грошей немає. Коли мені кажуть про напрацьовану пенсію, у мене напад сміху. Немає напрацьованої пенсії! Принцип солідарної системи — коли ви доживете, дасть Бог, до пенсійного віку, вам платять якісь працівники. Подають як на паперті.

МВФ пропонує: “А може, зробити напрацьовану пенсію? Як депозит пенсійний, плюс нарахування інфляції від уряду?”

— Ні, це складно, — говорить українська сторона, — ми вже сім років ніяк не можемо розібратись у цьому, давайте пенсійний вік підвищимо. А потім ще обкладемо податком великі пенсії — понад п'ять мінімумів”

Журналіст: Усі ці підказки робив Яценюк?

А як же! А як же! Ось так пишеться меморандум. Написали меморандум, підрахували, скільки це дасть. Окей! Вдарили по руках, документ везуть на раду директорів у Вашингтон. Вони говорять: окей, зрозуміло! Підпис Валютного фонду не ставиться під меморандумом. Там два підписи: Нацбанк і Кабмін. Це наш меморандум! Вони просто потім дають кредити, а в кредитній угоді посилаються на нього. Те, що написано в цьому меморандумі — 100% фантазії Уряду Яценюка”⁵⁸.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Джерело: Холоденко О. Времена не выбирают. Часть II. — Бульвар Гордона, июнь 2016, №26, с.15.

Після наведених висловлювань А.Рєви і С.Тєрьохіна минуло понад рік, і на початку жовтня 2017р. Верховна Рада прийняла Закон “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій”. Підвищення пенсійного віку, яке загрожувало багатьом громадянам чоловічої статі зовсім не дожити до пенсії, в ньому не передбачалося. Але Закон санкціонував осучаснення пенсій (тобто врахування в них інфляції останніх років) для громадян, які давно вийшли на пенсію, одночасно збільшуючи питому вагу відрахувань до Пенсійного фонду для громадян, які наразі працюють. Замість підвищення віку виходу на пенсію зростає страховий стаж, тобто період, коли роботодавець сплачував за свого працівника внески до Пенсійного фонду. Мінімальний страховий стаж, потрібний для виходу на пенсію, мусить щороку підвищуватися на 12 місяців – до 35 років у 2028р. Громадянам дозволялося купити кілька років страхового стажу, якщо його не вистачало для виходу на пенсію. Ті, хто не мав 15 років страхового стажу, після досягнення 65 років мусили одержувати адресну соціальну допомогу з урахуванням сукупного доходу сім'ї.

Отже, системні реформи, які допоможуть суспільству вийти з тіні радянського комуносоціалізму, вже почалися, але ще не приносять бажаного ефекту. Попередніми десятиліттями ці реформи проводилися лише частково. Суспільство не було готове до них. Воно не було готове тиснути на державу, відстоюючи свої інтереси. Воно не було готове навіть усвідомити, в чому полягають його інтереси.

Тепер суспільство вже згуртувалося і може тиснути на державу. Зарубіжні спонсори України підтримують тиск, відмовляючи їй у кредитах, якщо реформи відкладаються. Разом з тим завдання реформаторів ускладнюється тим, що Україна перебуває у стані розв'язаної Росією “гібридної” війни. Відстоюючи свою незалежність, наша країна гостро потребує допомоги не тільки з боку ЄС, але й із боку НАТО.

3.5. Відповідь на російський виклик

Крах СРСР викликав на Заході ейфорію: Росія демократизується! Проте західні лідери не відмовилися від системи колективної безпеки, яка добре себе зарекомендувала. До того, Північноатлантичний альянс почав розширюватися за рахунок країн т.зв. ялтинської Європи і навіть узяв під свою парасольку три колишні радянські республіки – країни Балтії. Тим часом демократичні перетворення в Росії зайшли до глухого кута. До влади прийшли імперіалісти, які поставили за мету відновити в тій або іншій формі імперію у складі колишніх радянських республік і країн Центрально-Східної Європи. Погрожуючи ракетно-ядерною зброєю і розраховуючи на процедурний параліч Альянсу, в якому рішення приймаються консенсусом, вони думають, що поставлена мета є здійсненою. Чи розуміють на Заході загрозу, яка походить зі Сходу?

Таке питання журналіст газети “День” Д.Кривцун поставив у штаб-квартирі НАТО у Брюсселі перед військовим оглядачем російської “*Новой газети*” П.Фельгенгауером напередодні Варшавського саміту Альянсу (8-9 липня 2016р.) і дістав таку відповідь: “...Західні лідери й експерти говорять, що вони не розуміють РФ, що вона непередбачувана і т.ін. Хоча Росія доволі передбачувана і зрозуміла, у російських дій дуже чітка логіка, і рішення приймаються відповідно до неї. Якщо вони не розуміють цієї логіки, це не означає, що її немає... А Росія хоче

“Ялти-2” – можна навіть у тому самому місті провести конференцію, сісти за стіл, покласти карту Європи і провести лінії. Можна торгуватися – кому який шматок відійде. Безумовно, за їх логікою, Україна – “наша”, а Кишинів можна обміняти на Вільнюс. Тобто Росія готова домовитися з Заходом – як Молотов із Ріббентропом, але такий імперіалістичний поділ світу сьогодні неможливий. Якщо на Заході якісь лідери й хотіли б, вони не в змозі це реалізувати, тому що формально таке підписати і ратифікувати в парламенті не вийде”⁵⁹.

Російський експерт зіштовхує дві реальності: пов’язану з Другою світовою війною і сучасну. Висновок однозначний: Ялта-2 в нинішніх умовах неможлива, та й неможливий імперіалістичний поділ світу, тому що очільники держав і парламенти перебувають під контролем громадянського суспільства. Чи має рацію експерт?

Якщо пригадати те, що трапилось одразу після укладення пакту Ріббентропа-Молотова в рамках тривіального договору про ненапад, то слід підкреслити: демократичні держави Європи виконали взяті на себе зобов’язання перед Польщею. Не будучи готовими до війни, вони оголосили війну Німеччині на третій день після її нападу на Польщу. Якщо пригадати укладені в Ялті домовленості між главами трьох держав антигітлерівської коаліції про політичний устрій повоєнної Європи, то лідери США і Великої Британії діяли у власних національних інтересах, дозволяючи Й.Сталіну встановити контроль над Центрально-Східною Європою в обмін на забезпечення вирішального вкладу Радянського Союзу в розгром ворога на європейському театрі воєнних дій.

Чи можлива угода з агресором (Ялта-2) за сучасних умов? Такому питанню в інтересах точної відповіді слід надати іншу форму: чи спрацює система колективної безпеки, яка нині охоплює 28 країн Європи та Північної Америки? Чи нададуть члени НАТО військову допомогу кожній країні-члену, якщо остання стане жертвою агресора?

Фронтірні держави Північноатлантичного альянсу висловлювали сумніви у спроможності або бажанні Альянсу захищати їх у випадку агресії з боку Росії⁶⁰. Однак глави держав-членів НАТО розвіяли сумніви в липні 2016р. на історичному саміті у столиці країни, з якою колись асоціювався Варшавський пакт. На саміті були прийняті рішення про формування додаткових сил швидкого реагування та розміщення невеликих військових контингентів у Польщі і країнах Балтії. Американські військовослужбовці опиняться в них як заручники – у випадку агресії їх присутність дозволить негайно ввести в дію ст.5 Статуту НАТО про колективну оборону. В шести столицях країн-членів НАТО будуть розміщені командні пункти, які оперативно реагуватимуть на кризову ситуацію.

Варшавський саміт підкреслив: “Ми продовжуємо сподіватися на конструктивний діалог з Росією, якщо дії Росії зроблять це можливим”. Проте є очевидним, що у відносинах з Росією НАТО переходить від співробітництва до

⁵⁹ Докладно див.: Кривцун Д. “Кремль хоче Ялту-2”. Російський військовий оглядач Павло Фельгенгауер – про передбачувану логіку Путіна, яку не усвідомлюють на Заході. – День, 15 червня 2016, <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/kreml-hoche-yaltu-2>.

⁶⁰ Фронтірні держави – в цьому випадку, держави-члени НАТО, що мають спільний кордон з Росією. – Ред.

стримування. Задекларований діалог показує, що країни Заходу не бажають розгортати нову холодну війну. Важко прогнозувати, оскільки далі події визначатимуться обома сторонами, але діалог, скоріш за все, обмежуватиметься заходами уникнення надмірної конфронтації, зокрема, інцидентів з кораблями у відкритому морі або літаками.

Зміна політики Альянсу щодо Росії, яка стала остаточно зрозумілою після Варшавського саміту, мала своєю причиною анексію Криму та події на Сході України. У комюніке саміту, тобто концептуальному документі, який охоплює всі напрями діяльності НАТО на найближчі роки, підкреслюється, що в питанні Криму не може бути жодних компромісів. Тут акцентується також відповідальність Росії за виконання Мінських угод. Країни НАТО заявили, що поділяють позицію України: спочатку припинення вогню, досягнення необхідного рівня безпеки в регіоні, а потім – організація виборів.

Разом з тим про саму Україну на саміті говорили мало, адже вона не є членом Альянсу. Підбиваючи підсумки зустрічі голів держав-членів НАТО, політичний оглядач німецького медіа-порталу *Deutsche Welle* написав: “На тлі розмов про військову міць, стримування Росії і клятв “один за всіх і всі за одного” здавалося, що в Європі остаточно опускається нова залізна завіса. По один її бік – НАТО, який посилює захист своїх членів, а по інший – Україна, яка не встигла сховатися під натівську парасольку”⁶¹.

Газета *The New York Times* відгукнулася на тему про саміт і Україну такими роздумами: “В ході дводенного Варшавського саміту НАТО прийняв рішення про посилення свого східного флангу у відповідь на анексію Криму Росією в 2014-му і подальшу підтримку Москвою повстанців, що борються проти київських військ на сході України. Але після більш ніж двох років західних санкцій проти Росії дехто в НАТО і Європейському Союзі наполягає на більш м’якій позиції щодо Москви. Нетерпіння зростає, адже вони бачать повільний прогрес у модернізації економіки і боротьбі з корупцією в Україні”⁶².

Суть справи полягає не в модернізації або корупції. Неоднозначність рішень Варшавського саміту щодо України пояснюється більш глибокими чинниками. Про них за рік з гаком до саміту, ще у квітні 2015р. говорила в інтерв’ю з Д.Пашинським Л.Шевцова. Відповідаючи на питання, чому багато європейських лідерів шукають примирення з Путіним, вона назвала чотири чинники: “По-перше, Європі надто складно подолати майже 20-річний *post cold war period*, своєрідний період постмодернізму. Це час “кінця ідеології”, коли Європа втратила вектор розвитку і забула про власні цінності. Навіщо про них думати, коли шлунок повний! За висловом безжалісного Бжезінського, Європа перетворилася на “будинок людей похилого віку”⁶³. Сьогодні перед європейцями постало багато проблем – що робити з мігрантами і демографією, як розв’язати проблему

⁶¹ Див.: Світ про Україну: в тіні Росії на саміті НАТО. – Тиждень.ua, 11 липня 2016, <http://tyzhden.ua/Politics/169299>.

⁶² Там само.

⁶³ Докладно див.: Пашинский Д. Лилия Шевцова: “Своим возрождением Запад будет обязан Путину”. – COLTA, 14 апреля 2015, <https://www.colta.ru/articles/society/7002>.

справедливості і знайти ключ до економічного пожвавлення. ЄС мучиться над тим, розширюватися чи поглиблюватися. Своєю чергою, Америка не може впоратися з дисфункціональністю своєї системи та вирішити, чи потрібен їй навколишній світ, чи ні. Якщо стисло, нинішня модель ліберальної демократії опинилася у кризі. Ліберальна спільнота виявилася не готовою ні передбачити події, ні реагувати на нову реальність, яку створив Путін. Кремль своїм “придбанням” Криму скинув зі столу шахову дошку, зруйнувавши систему взаємних зобов’язань і гарантій, починаючи з Гельсинського процесу і Паризької хартії.

Другий чинник – це тісні економічні зв’язки між Європою і Росією. Європейські країни все ще залежать від поставок російського газу. Своєю чергою, європейський бізнес зацікавлений в тому, щоб працювати в Росії. Словом, існує взаємозалежність між Європою і Росією. Хоча і дуже дивна: Росія фактично перебуває у напівколоніальній залежності від Заходу, оскільки слугує йому бензоколонкою, але робить вигляд, що є європейським партнером.

По-третє, Росія – член Ради Безпеки та єдина ядерна держава, здатна знищити США. Ніхто не хоче дратувати нас, тим більше у стані агресивного афекту.

І, нарешті, четвертий чинник полягає в тому, що Європа звикла до пост-модернізму та пацифізму, вирішивши, що назавжди покінчила з ХХ ст. і воєнними конфліктами. Європа звикла йти на компроміси і використовувати економічний тиск, та й той досить делікатний. Тим часом Кремль повернув Європу до стереотипів і прийомів ХХ, а в чомусь ХІХ століття. Кремль продемонстрував іншу ментальність: “Захід хоче компромісів? Отже, слабкий, і ми будемо тиснути!”. У зіткненні західної розслабленості та віри в компроміси з жорстокістю й загрозою скидання фігур зі столу Захід виявився стороною, захопленою зненацька та розгубленою”⁶⁴.

Перелік конкретних дій РФ підводить до незаперечного висновку про те, що очільники Кремля серйозно сподіваються за умов балансування на грані війни змусити західних лідерів задовольнити їх домагання та погодитися на Ялту-2. Проаналізуємо їх дії, безпосередньо пов’язані з Україною.

У липні 2016р. Міністр оборони РФ С.Шойгу заявив, що “у зв’язку зі зростаючою загрозою з боку НАТО та України” на кордоні України концентруються піхотні військові підрозділи чисельністю 200 тис. військовослужбовців і ракетні та повітряні сили. Зокрема, йшлося про розміщення ракет класу “Іскандер”. Більш конкретно висловився московський військовий експерт Р.Пухов в інтерв’ю російському тижневику “Ведомости”. За його словами, поблизу північного кордону України розміщується 1 танкова армія (створена у 2015р.), а на південно-східному кордоні – 20 армія. У планах найближчого часу передбачено створити ще одну армію. Експерт пояснив: “Сенс усіх цих заходів очевидний: на кордоні з Україною (де ще три роки тому не було жодних військ) російською стороною створюються три серйозні угруповання здатні у випадку необхідності на півночі завдати стрімкого удару в напрямку Києва (до якого від російського кордону через

⁶⁴ Докладно див.: Пашинский Д. Лилия Шевцова: “Своим возрождением Запад будет обязан Путину”. – COLTA, 14 апреля 2015, <https://www.colta.ru/articles/society/7002>.

Чернігів 270 км), а південніше – створити дві потужні “клешні” для охоплення і стратегічного оточення основного угруповання української армії на Лівобережній Україні...”⁶⁵.

Отже, на відміну від С.Шойгу, який торочив про “зростаючу загрозу з боку НАТО та України”, цей експерт із солдатською прямою сформулював завдання, поставлені перед розміщуваними підрозділами Збройних сил РФ.

В інтерв'ю журналістам газети “День” адмірал, экс-заступник Міністра оборони України І.Кабаненко підкреслив: “Росія продовжує накопичення наступальних угруповань, які створюються для того, щоб вирішувати конкретні завдання – рано чи пізно вони будуть застосовані. Саме під цим кутом треба розглядати цю ситуацію. Хтось говорить, що широкомасштабна війна малоімовірна, але водночас треба думати про краще, але готуватися до гіршого. Україна розглядається РФ як “зона російських інтересів”, тому можливі будь-які сценарії. У військовому мистецтві не буває такого, щоб війська розгорталися просто для того, аби зосередити їх в якихось районах чи використати гроші. На загрозу потрібно реагувати відповідним чином – заходами стримування і створенням відповідних угруповань, які зможуть нейтралізувати цю загрозу в разі активізації будь-яких сценаріїв – на суходолі, на морі чи в повітрі”⁶⁶.

З лінії розмежування збройних сил на Донбасі надходять тривожні повідомлення. Дедалі частіше з'являється інформація про можливість істотної ескалації воєнних дій із застосуванням великих підрозділів армії РФ. Представник України в робочій групі з питань безпеки Тристоронньої контактної групи Є.Марчук 3 липня 2016р. записав на своїй сторінці у *Facebook*: “Сьогодні були дуже важкі переговори в Мінську. Російська сторона, як завжди, категорично заперечує свою участь в цій війні і заперечує навіть очевидні факти своєї присутності на тимчасово окупованих територіях Донбасу. У зв'язку з цим сьогодні на засіданні робочої групи з питань безпеки, яке проводив глава Місії ОБСЄ в Україні пан Е.Апакан, я зачитав інформацію з сайту т.зв. ДНР. На зазначеному інтернет-ресурсі бойовиків, зокрема, йдеться: “Завдяки підтримці Російської Федерації збройні сили ДНР істотно наростили озброєння, в т.ч. посилені танкові та артилерійські бригади, а російські добровольці, які прибули, навчені кращими інструкторами Росії для ураження противника”⁶⁷.

Питання про те, чи агресор балансуватиме на межі війни, чи перейде за межу, найвірогідніше – у випадку з Україною, – залишається відкритим. Між путінською Росією і Радянським Союзом – величезна різниця. Радянський Союз від часів індустріалізації 1930-х років ставив за мету досягнення техніко-економічної незалежності від світового ринку і спромігся перетворитися на самодостатню державу, яка пропонувала людству власні зразки розвитку: хибні чи не хибні – то вже інша справа. У будь-якому разі, політичні режими, які контролювали третину

⁶⁵ Наша карта Африки. Военный эксперт Руслан Пухов о том, каковы реальные цели российского военного планирования. – Ведомости, 15 июля 2016г., <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2016/07/15/649326-nasha-karta-afriki>. Переклад – Ред.

⁶⁶ Див.: Капсамун І. Що задумав агресор? – День, 4 серпня 2016, <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci-shcho-zadumav-agressor>.

⁶⁷ Там само.

населення планети, підпали під вплив лєнінсько-сталінського комуносоціалізму. Натомість сучасна Росія – це клептократична й відстала в техніко-економічному аспекті держава, яка викликає побоювання тільки через те, що вона успадкувала від Радянського Союзу ракетно-ядерний потенціал. Диктаторська влада російського Президента спирається на вузьку соціальну базу, тоді як у Радянському Союзі політико-економічна диктатура партійних верхів була тісно пов'язана з радянською номенклатурою, яка формувалася шляхом імітації виборчого процесу та цементувала штучно створювану єдність між державою і суспільством. Можновладці, на яких спирається путінський режим, не бажають відгороджуватися від світового ринку та воліють тримати свої гроші і нерухомість у країнах Заходу.

Вторгнення всіма зосереджуваними біля кордонів України силами не призведе до втручання НАТО. Проте В.Путін розуміє й те, що анексія України означатиме відновлення холодної війни з усіма її наслідками: припиненням економічних зв'язків і заморожуванням російських активів у країнах Заходу. Можливо, Путіна це не зупинило б, награбовані мільярди доларів він давно не тримає в західних банках. Однак ізоляція російського рубля від світового грошового ринку викличе дефолт, а підтримка Президента російським істеблїшментом негайно зникне. Чи зважиться Росія з військовим бюджетом у \$87,6 млрд. протистояти країнам НАТО із сукупним військовим бюджетом \$1 023 млрд.⁶⁸

З викладеного вище українському суспільству слід звернути увагу лише на одне: у випадку повномасштабного нападу Росії НАТО не втручатиметься. У 2014р. Альянс залишився осторонь, коли відбувалася анексія Криму. Щоб забезпечити його нейтралїтет, як ми вже бачили, В.Путін навіть пригрозив своїм “західним колегам”, як він висловився, ядерною зброєю.

Україна мала технічні можливості ізолювати “зелених чоловічків” у Криму, але не могла протистояти воєнному втручання Росії, тому що в часи Януковича армія була зруйнована. Протистояння з Росією у формі “гібридної” війни триває. Триває й загроза переростання такої війни у вторгнення по всьому периметру кордонів. Тому розбудова армії та оборонної промисловості – це першорядне завдання для українського Уряду.

Збройні Сили України не спроможні сам-на-сам протистояти російській армії. Розуміючи це, секретар Ради національної безпеки і оборони Є.Марчук у 2003р. домігся прийняття Закону “Про основи національної безпеки України”, який передбачав можливість приєднання до військово-політичних блоків, зокрема, до Північноатлантичного альянсу. Відповідно до цього Закону була затверджена Воєнна доктрина, яка передбачала таку можливість. З приходом В.Ющенка ця формула була повернута. Однак наступного року після зустрічі з В.Путїним Л.Кучма розпорядився вилучити з документа формулу про співпрацю з НАТО. Коли В.Янукович прийшов до влади, він домігся від Парламенту вилучення цієї формули з Закону “Про основи національної безпеки України” та запровадження позаблокового статусу України.

⁶⁸ Див., зокрема: Шевцова Л. Россия доигралась! – Обозреватель, 17 мая 2016, <https://www.obozrevatel.com/blogs/60834-rossiya-doigralas.htm>.

23 грудня 2014р., тобто вже після російської агресії, Верховна Рада скасувала голосами 303 народних депутатів позаблоковий статус України і встановила, що її національним інтересам відповідає інтеграція в європейський безпековий простір і поглиблення співпраці з НАТО “з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в цій організації”⁶⁹. 6 травня 2015р. РНБО схвалила Стратегію національної безпеки України. Затверджена Указом Президента від 26 травня 2015р., Стратегія національної безпеки проголошує: “...Пріоритетним завданням є досягнення повної сумісності сектору безпеки і оборони з відповідними структурами держав-членів НАТО, що має забезпечити можливість набуття у майбутньому членства України в Північноатлантичному альянсі з метою отримання дієвих гарантій державного суверенітету та територіальної цілісності України”⁷⁰.

Допомога зарубіжних країн певною мірою сприяла стабілізації становища на фронті. Водночас Україна зацікавлена в розширенні постійного військово-промислового співробітництва з провідними компаніями Заходу. Україна отримує фінансову, політичну, військово-технічну, консультативну допомогу, допомогу в підготовці особового складу та підрозділів Збройних Сил і Національної гвардії.

НАТО та держави-члени провадили кілька фондів для допомоги Україні – з логістики, командування, управління, контролю та зв'язку, кібернетики, комп'ютерної техніки, перепідготовки звільнених військовослужбовців, медичного відновлення поранених. Поступовий перехід ЗСУ на стандарти НАТО сприятиме технічному переоснащенню та повноцінній участі підприємств ВПК у проєктах НАТО зі створення, виробництва, модернізації та утилізації військової техніки.

Військова сфера, як і всі інші, вимагає системного реформування. Дерадянїзація системи оборони і національної безпеки набуває особливої гостроти в ситуації “гібридної” війни. Тому таке завдання було поставлене, щоправда, поки що в суто декларативній формі, в затвердженому Указом Президента України 6 червня 2016р. Стратегічному оборонному бюлетені (СОБ). СОБ – документ оборонного планування, який з 2014р. розробляється в Міністерстві оборони з метою визначення головних напрямів реалізації воєнної політики та розвитку сил оборони. Розробка нині чинного третього бюлетеня тривала півтора року і здійснювалася силами центральних органів виконавчої влади, наукових установ і громадських організацій, а також експертами Спільної робочої групи Україна-НАТО з питань воєнної реформи⁷¹. Документ розрахований на період до 2020р. і мусить відігравати роль дорожньої карти оборонної реформи, здійснюваної на принципах, якими керуються держави-члени НАТО.

У середині 2015р. позитивне ставлення до членства країни в НАТО виявляло менше половини українських громадян, а негативно висловлювалися з цього приводу понад третина громадян. Крім жертв російської пропаганди, серед остан-

⁶⁹ Євген Марчук: “Рішення парламенту щодо скасування позаблоковості і відновлення курсу на НАТО – оптимальний варіант”. – День, 24 грудня 2014.

⁷⁰ Указ Президента України “Про рішення Раді національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015р. “Про Стратегію національної безпеки України” №287 від 26 травня 2015р., п.4.7.

⁷¹ Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016р. “Про Стратегічний оборонний бюлетень України” №240 від 6 червня 2016р., www.president.gov.ua.

ніх переважали люди старшого віку, яким важко змінювати власні переконання, засвоєні з дитинства. Тому просвітницька робота серед цього контингенту мала велике значення.

У липні 2015р. ряд українських політиків та інтелектуалів утворили ініціативний комітет зі скликання референдуму з питання про входження України до Північноатлантичного альянсу. В.Василенко, І.Засць, Л.Кравчук, Є.Марчук, В.Огрызко, Д.Павличко і Ю.Щербак звернулися до П.Порошенка, В.Гройсмана та А.Яценюка з проханням державної підтримки та закликком діяти більш рішуче, щоб домогтися членства в Альянсі. У відкритому листі до українського керівництва йшлося: “Млявість української влади і нерішучість наших союзників стосовно приєднання України до НАТО заохочує кремлівський режим до посилення агресивних дій. Лише твердість позицій України і НАТО, спільна воля до спротиву і готовності дати відсіч Росії здатна змусити її відмовитися від політики експансії і агресії.

МИ – реалісти, і розуміємо, що шлях України до НАТО непростий. Проте воля народу повинна бути раз і назавжди зафіксована на референдумі “Україна-НАТО”, що покаже незмінність нашого євроатлантичного цивілізаційного вибору. Референдум не можна відкладати на потім!”⁷².

Одразу після публікації відкритого листа в регіонах розгорнулася робота з організаційного оформлення громадського руху “За Україну в НАТО”. 19 вересня делегати з усіх областей та АР Крим зібралися на установчі збори у Великому конференц-залі НАН України та обрали головою нової громадської організації Л.Кравчука.

Члени ініціативної групи у відкритому листі запевняли керівників України, що вони є реалістами, а владу звинувачували у млявості. Та вони не прорахували до кінця наслідків своїх кроків у ситуації, що склалася після російської агресії у Криму та на Сході. Польща і країни Балтії сприйняли цю агресію як загрозу, яка нависла безпосередньо над ними, після чого почали вимагати від керівництва НАТО і США конкретних дій, спрямованих на їх захист згідно із статуту Альянсу. На Варшавському саміті НАТО в липні 2016р. вони одержали запевнення, що в них розміщуватимуться невеликі контингенти багатонаціональних збройних сил. Ці підрозділи не змогли б перешкодити анексії у випадку масованого вторгнення російських військ, але знищення їх починало б війну Альянсу з Росією, тобто Третю світову війну.

Нічого подібного не могло б трапитись у випадку нападу Росії на Україну всіма наявними у В.Путіна збройними силами. Захід зреагував би на такий напад новою холодною війною, але обмежився б, як це зрозуміло, тільки економічними санкціями. Воювати з Росією Україні довелося б самій. А вірогідність повномасштабної війни із незахищеною парасолькою Альянсу Україною багатократно перевищує вірогідність нападу Росії на країни ялтинської Європи або колишні радянські республіки Балтії. Позитивне рішення про вступ до НАТО на Всеукраїнському

⁷² Кравчук, Марчук, Огрызко и другие: Приглашение Украины к членству в НАТО будет исторической компенсацией за ядерное разоружение. – Гордон, 14 июля 2015, <http://gordonua.com/publications/kravchuk-marchuk-ogryzko-i-drugie-priglasenie-ukrainy-k-chlenstvu-v-nato-budet-istoricheskoy-kompensaciyey-za-yadernoe-razoruzhenie--89499.html>.

референдумі не означало б вступу до Альянсу. Воно могло б лише заохотити керівників РФ одним ударом розрубати гордіїв вузол “українського питання”. Російське суспільство, треба гадати, не висловило б заперечень.

Один з ініціаторів організації референдуму Ю.Щербак зрозумів це раніше за інших і в ефірі Радіо “Свобода” у січні 2016р. заявив: “НАТО зараз займає досить обережну позицію, розуміючи, що має справу з ядерною країною, з непередбачуваним керівником”⁷³.

Через півроку він же в інтерв'ю газеті “День”, відповідаючи на питання, чи успішно працює громадський рух “За Україну в НАТО”, запевнив, що рух виконав свої завдання і додав: “Не слід акцентувати увагу на членстві в НАТО, яке, за результатами Варшавського саміту, є сумнівним, а зосередитися на набутті Україною статусу головного союзника США – не члена НАТО”⁷⁴.

8 червня 2017р. Верховна Рада прийняла Закон, який передбачав поглиблене співробітництво з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття в перспективі членства в цій організації. Внесені відповідні зміни до законів “Про основи внутрішньої та зовнішньої політики” і “Про основи національної безпеки України”. У липні 2017р. в Києві відбулося засідання комісії Україна-НАТО за участю Генерального секретаря Альянсу Й.Столтенберга, присвячене 20-річчю підписання Хартії Україна-НАТО. Започатковані переговори про надання Україні Плану дій з набуття членства (ПДЧ), реалізація якого зробить можливим членство нашої країни в цій організації колективної безпеки.

Україна насправді не готова до негайного членства в Альянсі за технічними характеристиками своїх Збройних Сил. Дорожня карта подолання нинішніх відмінностей визначена у “Стратегії національної безпеки” (2015р.) і “Стратегічному оборонному бюлетені” (2016р.). Україна не готова стати врівень з країнами ЄС, поки не позбавиться “метастазів” триваючого три покоління комуносоціалізму. Однак на Заході є розуміння того, що українське суспільство та очільники держави однакостайні в бажанні ввійти до європейського економічного та безпекового простору. Це довели чотири роки воєнного протистояння з Росією, державою, де взяли гору метастази триколіорового царського імперіалізму навпіл з метастазами червоного лєнінсько-сталінського комуносоціалізму.

3.6. Ментальний розрив із “російським світом”

У підрозділі 3.3. згадувалось про, образно кажучи, “виповзання з Росії” як про подолання “породженого віками бездержавності почуття меншовартості”. Говорячи більш загально, відхід від Росії, або “російського світу” можна пов'язувати загалом із процесами змін у громадській свідомості та ментальності українців, які полягають у подоланні ментальних стереотипів, сформованих у період перебування України у складі як Радянського Союзу, так і Російської імперії.

Ідеться насамперед про стереотипи свідомості, які породжені авторитарним (у Російській імперії) та тоталітарним (у Радянському Союзі) режимами, і які стали результатом пристосування до існування в авторитарному та тоталітарному суспільствах. У цьому контексті можна також говорити і про

⁷³ Волчек Д. За дії проти України на Росію чекає кара Божа – Щербак. – Радіо “Свобода”, 11 січня 2016р., www.radiosvoboda.org/g/27481595.html/2016/01/11.

⁷⁴ День – 20 липня 2016р.

резистентність України до ментальних стереотипів, які підтримуються та підсилюються пропагандою і масовою культурою сучасної Росії, що є прямою спадкоємицею авторитарних і тоталітарних традицій Російської імперії та СРСР.

Процес відходу від “російського світу” почався в 1980-х роках, ще до остаточного розвалу СРСР, з часів розчарування радянськими реаліями та в офіційній радянській комуністичній ідеології, і був пов’язаний із зміною бачення українцями бажаних шляхів розвитку країни та пошуками “ідейної альтернативи”. 1990-і роки – це період адаптації українців до нових історичних реалій – ринкової економіки, життя в новій незалежній державі, яка, однак, вимушена була існувати, якщо використовувати поширену на той час ідеологему, “в єдиному економічному, культурному, інформаційному просторі СНД”. Що стосується “єдиного інформаційного простору”, то це фактично евфемізм, який приховував практику односторонньої трансляції Росією громадянам інших країн СНД власних “матриць світосприйняття”, що, по суті, не відрізнялося від ситуації СРСР.

Ці “матриці” впливали в тому числі й на формування стереотипів свідомості, зокрема, також автостереотипів (тобто сприйняття українцями самих себе як етносу), а також взаємного сприйняття жителів різних регіонів, стереотипів побудови відносин між Україною та Росією. Як результат, стереотипи російської пропаганди в перші роки незалежності мали надзвичайно сильний вплив на формування суспільної свідомості в Україні.

З іншого боку, і Росія на початку 1990-х років сприймалася (не лише в Україні) як лідер реформ на пострадянському просторі, а інші колишні радянські республіки, згідно з цією точкою зору, мали її копіювати – що в Україні значною мірою і відбувалося (наприклад, під час вибору шляхів приватизації).

Однак, період “демократичної ейфорії” в Росії досить швидко добіг кінця. Росія стала на шлях побудови “державно-олігархічного капіталізму”, а гасло “беріть стільки суверенітету, скільки зможете”, що домінувало у сфері відносин з національними автономіями в Російській Федерації, змінилося на прагнення повернення до жорсткої владної вертикалі та централізації влади.

Посилення авторитарних тенденцій в Росії стимулювало аналогічні процеси в Україні (значною мірою під впливом логіки “копіювання” російських соціально-політичних процесів). Водночас, за таких умов боротьба в українському суспільстві за його демократизацію неминуче призводила до актуалізації гасла “Геть від Москви”, тобто вибір між демократією та авторитаризмом вкотре в українській історії ототожнювався з геополітичним вибором між зближенням із західними демократіями (насамперед із Європейським Союзом), з одного боку, та зміцненням контактів із Росією – з іншого. Хоча, слід сказати, що зв’язок оновлення України з її орієнтацією на Захід можна знайти ще у Тараса Шевченка: “Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом?”⁷⁵.

⁷⁵ До речі, і в самій Росії вибір між демократією та авторитаризмом у східноєвропейських країнах ототожнюють із геополітичним вибором між Європою і Росією. Так, конфлікт між польським урядом і Європейським Союзом у 2017р., який виник після того, як ЄС розкритикував керівництво Польщі за відхід від норм демократії, так був прокоментований директором російського Інституту стратегічних оцінок С.Ознобищевим – на його думку: “процеси, що спостерігаються останнім часом у Польщі та низці інших східноєвропейських країн, дають надію на покращення їх відносин з Росією на тлі розчарування в “чисто західному” шляху. У демократичних ідеалах Єдиної Європи в Польщі якщо не розчарувалися повністю, то поставили їх під сумнів. Буде певний відкат, і можна сподіватися, що Росія скористається цим, щоб налагоджувати відносини з Варшавою – щось подібне вже відбувалося з Угорщиною і Чехією, мабуть, тепер на черзі Польща”. Цит. за: Суслова Е. Шанс для России: Польша устала от Европы. – Газета.ru, 9 декабря 2017г., https://www.gazeta.ru/politics/2017/12/08_a_11281364.shtml

Запит українського суспільства на інтеграцію до Європи після проголошення незалежності тією чи іншою мірою завжди враховувався українською владою у процесі формування зовнішньої політики (навіть за часів президентства В.Януковича). Курс на європейську інтеграцію впродовж останніх десятиліть був основою офіційної зовнішньополітичної доктрини Української держави. Однак, його реалізації заважала не лише протидія з боку Росії, але насамперед небажання української влади здійснювати докорінні зміни, спрямовані на демократизацію суспільного життя, боротьбу з корупцією та обмеження впливу олігархів, без чого інтеграція до Європи є неможливою.

Багатовекторність (а точніше – двовекторність) української зовнішньої політики значною мірою була спричинена тим, що в українському суспільстві як соціальний взірць частіше сприймалися західні демократії, однак укорінені стереотипи соціальної поведінки та масової свідомості тяжіли радше до “російського світу” (в якому, власне, ці стереотипи і сформувалися). Отже, без подолання цих стереотипів є неможливими як реалізація євроінтеграційного курсу України, так і втілення в українському суспільстві цінностей західної демократії (тих, що їх називають “європейськими цінностями”) – забезпечення прав і свобод особистості, плюралізму, толерантності, відкритості і прозорості політичних процесів.

Офіційна ідеологія Російської держави протягом останніх років будувалася на принципах так званої “суверенної демократії”, що на практиці означає обмеження демократичних свобод і побудову авторитарної держави. Хоча симптоматичним є те, що й сам термін “суверенна демократія” в російській політичній риторичі вживається дедалі рідше, оскільки термін “демократія” (хай навіть “суверенна”) вже не відповідає мейнстриму офіційної російської ідеології.

Ставлення до Росії, її керівництва і громадян

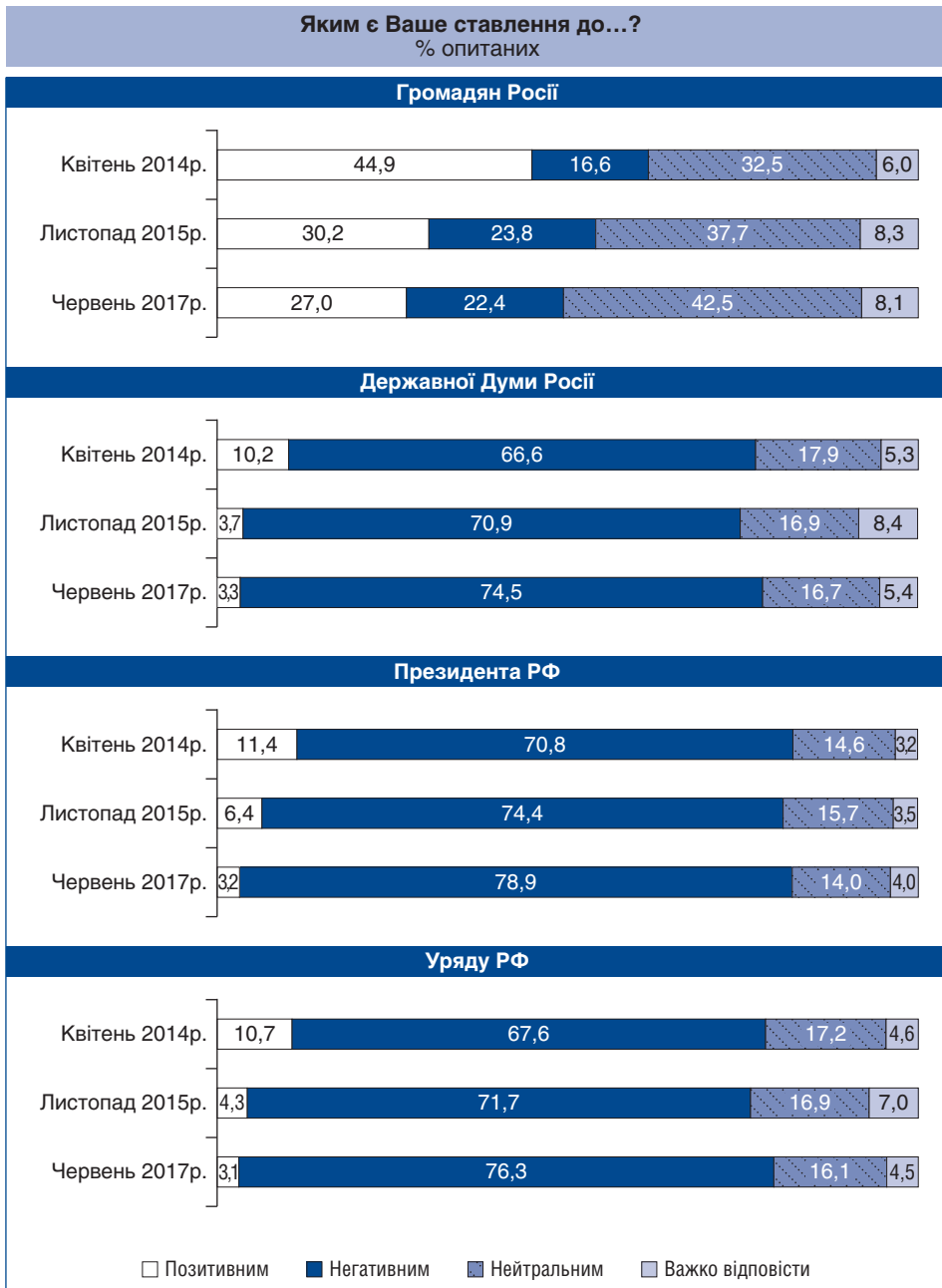
Процеси “витіснення” стереотипів, так чи інакше пов’язаних із “російським світом, із масової свідомості в Україні впродовж 1990-х і 2000-х років мали досить “тихоплинний” характер. Події 2013-2014рр. істотно їх прискорили. Розпочавши “гібридну війну” проти України, Росія власними зусиллями підірвала свій імідж не лише в Україні, але й у світі загалом. Насамперед це торкнулось іміджу державного керівництва Росії.

Як видно з *Діаграми 1*, за даними опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у квітні 2014р., тобто невдовзі після початку Росією “гібридної війни”, частка респондентів, які висловили негативне ставлення до Президента Росії, склала 71%; за даними опитування в листопаді 2015р., ця частка зросла до 74%, а за результатами опитування в червні 2017р. – до 79%⁷⁶. Ставлення до Уряду і Державної Думи Росії істотно не відрізнялося від ставлення до її Президента.

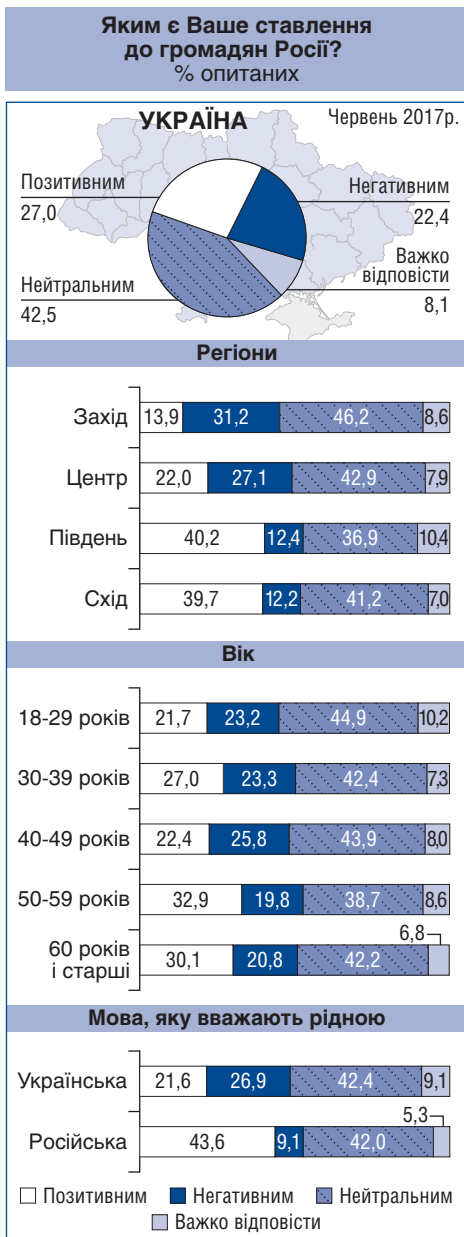
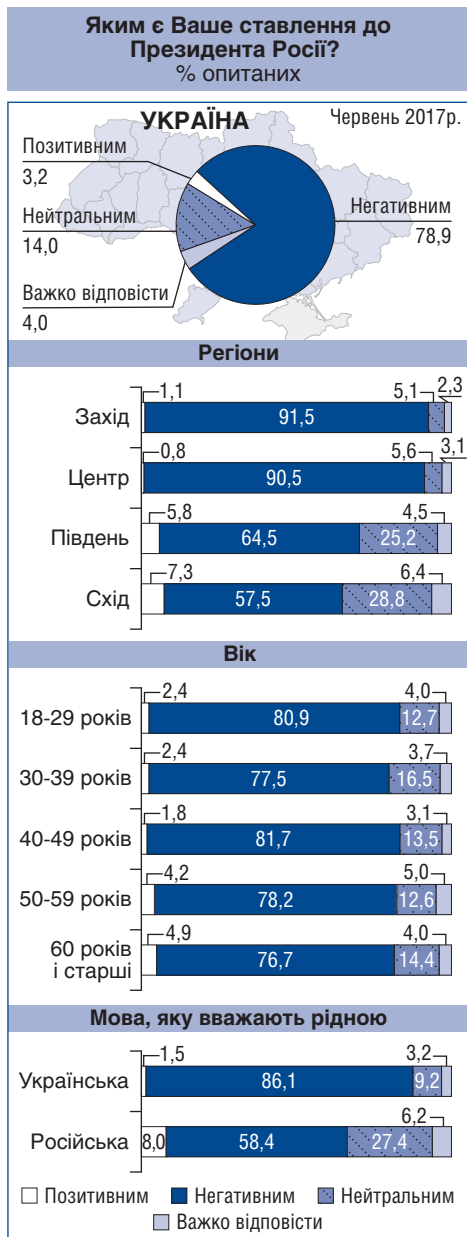
⁷⁶ Наводяться дані наступних досліджень: квітень 2014р. – проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 25 по 29 квітня в усіх регіонах України, за винятком Криму. Опитано 2 012 респондентів; листопад 2015р. – проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 6 по 12 листопада в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 008 респондентів; червень 2017р. – проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом “Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” з 9 по 13 червня в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2018 респондентів.

У всіх дослідженнях опитані респонденти віком від 18 років; теоретична похибка вибірки кожного дослідження не перевищує 2,3%.

Діаграма 1

Діаграма 1* (продовження)

* Тут і далі в діаграмах області за регіонами розподіляються таким чином: **Захід**: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр**: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м.Київ; **Південь**: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід**: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська та Харківська області.

Ставлення до громадян Росії, порівняно із ставленням до її державного керівництва, залишалося кращим. Однак, якщо у квітні 2014р. позитивне ставлення до громадян Росії засвідчили 45% опитаних, то в листопаді 2015р. – 30%, у червні 2017р. – 27%. Частка тих, хто ставиться негативно, зросла незначно – з 17% у 2014р. до 22% у 2017р.; натомість більше зросла частка тих, хто висловив нейтральне ставлення – з 33% до 43%. Отже, відносна більшість громадян України відповіла, що ставиться до громадян Росії нейтрально. Але таке ставлення (особливо на тлі традицій декларування братніх відносин між двома народами) можна розглядати як “політкоректне” дистанціювання українців від громадян Росії.

Ставлення до керівництва і громадян Росії має регіональні відмінності та залежить від віку респондентів і їх рідної мови:

- *залежно від регіону:* у червні 2017р. негативне ставлення до державного керівництва Росії переважало в усіх без винятку регіонах. Найменш виражене воно на Сході країни, але навіть там його поділяють 58% опитаних, до того ж, Східний регіон – єдиний, де порівняно з 2015р. частка тих, хто ставиться до Президента Росії В.Путіна негативно, зросла (у 2015р. вона становила 50%).

Що стосується ставлення до громадян Росії, то у Східному і Південному регіонах переважає позитивне або нейтральне ставлення (при цьому позитивне ставлення висловлюють приблизно стільки ж респондентів, що і нейтральне ставлення); в Центральному регіоні відносна більшість (43%) висловили нейтральне ставлення, а рівень негативного ставлення, дещо перевищує рівень позитивного (27% проти 22%, відповідно). Подібна ситуація спостерігається і в Західному регіоні (46%, 31% і 14%, відповідно), хоча тут перевищення рівня негативного ставлення над позитивним є значно більшим, ніж у Центральному регіоні.

Загалом, рівень негативного ставлення як до державного керівництва, так і до громадян Росії, у Західному та Центральному регіонах, станом на червень 2017р., був вищим, ніж на Півдні і Сході країни;

- *залежно від віку:* у 2014 і 2015рр. негативне ставлення до Президента Росії було дещо менш виражене у представників найстаршої вікової групи, порівняно з рештою вікових груп; у 2017р. рівень негативного ставлення став практично однаковим у всіх вікових групах;
- *залежно від рідної мови:* у червні 2017р. з-поміж респондентів, які вважають рідною українську мову, висловили негативне ставлення до Президента Росії 86%, позитивне – лише 2%; серед тих, хто вважає рідною російську – 58% і 8%, відповідно⁷⁷. Порівняно з 2014р., серед російськомовних громадян України рівень негативного ставлення до В. Путіна, зріс на 12%, а рівень позитивного – знизився на 16%.

Ставлення до громадян Росії так само різниться. Серед російськомовних громадян 44% висловили позитивне ставлення, приблизно стільки ж (42%) – нейтральне, і лише 9% – негативне, тоді як серед україномовних громадян відносна більшість (42%) засвідчили нейтральне ставлення, а рівень негативного

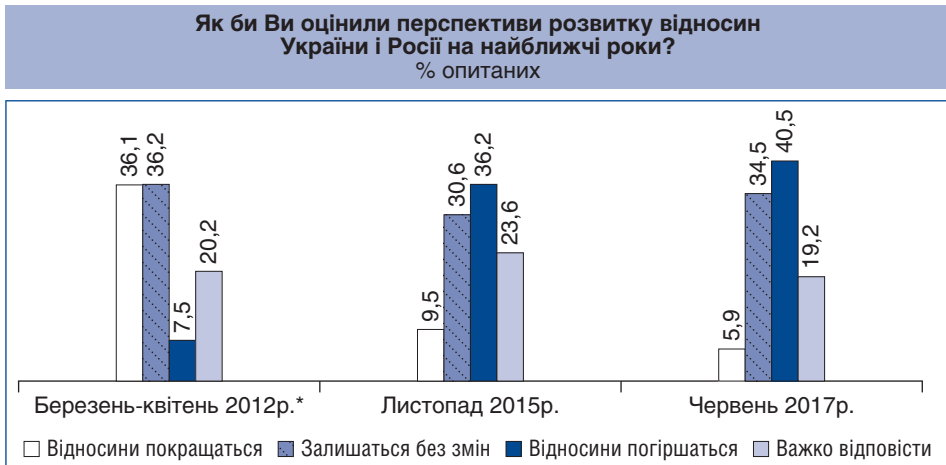
⁷⁷ Тут і далі в тексті підрозділу, якщо не вказане інше, терміни “респонденти, які вважають рідною мовою українську/ російську” і терміни “україномовні/ російськомовні респонденти” вживаються як синонімічні.

ставлення перевищив рівень ставлення позитивного (27% проти 22%, відповідно). Цілком очікувано, що серед російськомовних респондентів позитивне ставлення до громадян Росії є більш вираженим, ніж серед україномовних, але той факт, що навіть у цій групі частка тих, хто ставиться до громадян Росії позитивно, не досягла навіть половини, є досить промовистим.

Оцінки перспектив розвитку українсько-російських відносин і політики Росії стосовно України

Громадяни скептично оцінюють перспективи розвитку українсько-російських відносин. Як видно з даних, наведених у *Діаграмі 2*, після початку російсько-українського конфлікту різко зменшилася частка респондентів, які сподіваються на покращення відносин України та Росії найближчими роками, відповідно – істотно зросла частка тих, хто вважає, що вони погіршуватимуться й надалі. Так, якщо у 2012р. на покращення відносин сподівалися 36% опитаних, то у 2015р. – лише 10%, у 2017р. – 6% респондентів⁷⁸. Натомість погіршення відносин очікували 8%, 36% і 41%, відповідно.

Діаграма 2

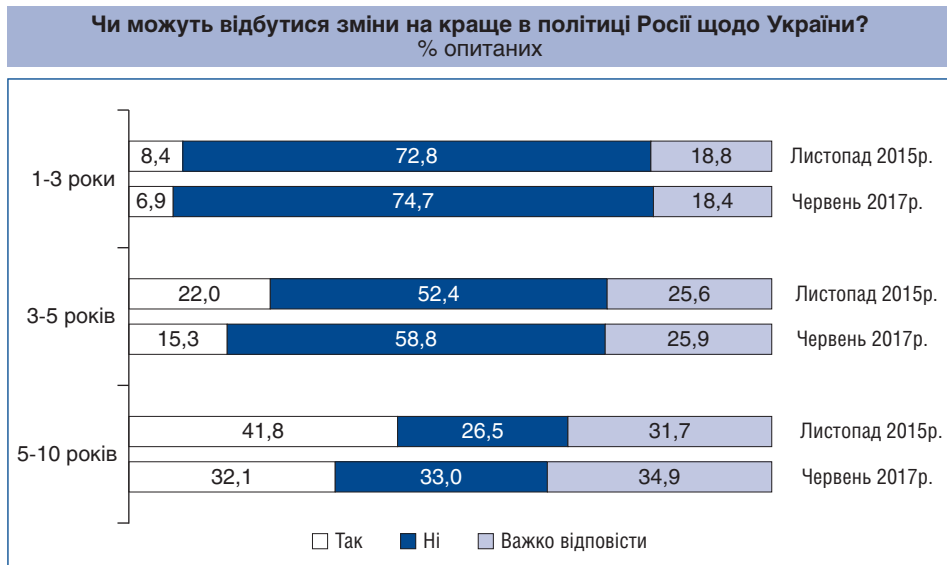
*Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова в усіх регіонах України з 30 березня по 4 квітня 2012 року. Опитано 2 009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

У листопаді 2015р., на зміни на краще в політиці Росії щодо України впродовж найближчих 1-3 років сподівалися лише 8% респондентів; на те, що це може статися впродовж найближчих 3-5 років – 22%. і помітно більше тих, хто сподівався на покращення в перспективі 5-10 років – 42% (*Діаграма 3*). У червні 2017р. оцінки громадянами перспектив двосторонніх відносин стали помітно

⁷⁸ Параметри досліджень 2015 і 2017рр. вказані в *посиланні 3*. Дослідження 2012р. проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 30 березня по 4 квітня. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

більш песимістичними: лише 7% респондентів сподівалися на зміни на краще впродовж найближчих 1-3 років, найближчих 3-5 років – 15%, і найближчих 5-10 років – 32%. Тобто перспектива покращення українсько-російських відносин дедалі частіше або відкладається на віддалене майбутнє, або в можливість такого покращення респонденти вже не вірять зовсім.

Діаграма 3

Скептицизм в оцінці перспектив розвитку українсько-російських відносин базується, вірогідно, на усвідомленні того, що Росія є країною-агресором, яка незаконно анексувала Крим і продовжує збройну агресію проти України: так вважали 76% громадян України у листопаді 2015р. і 81% – у червні 2017р.; а метою політики нинішнього російського режиму є знищення незалежності та суверенітету України – таку думку поділяли 71% респондентів у 2015р. і 75% – у 2017р.

Тому для 65% опитаних у 2015р. і 64% – у 2017р. неприйнятними були формули “стратегічного партнерства”, “братніх народів”, “добросусідства” як засади українсько-російських відносин (радіше як ідеологічні кліше, евфемізми, що приховують прагнення Росії до гегемонії над Україною).

У червні 2017р. вважали Росію агресором більшість жителів усіх регіонів України – від 96% на Заході країни до 62% – на Сході (не згодні з цим – від 1% на Заході до 22% на Сході). Вважали Росію агресором 89% україномовних громадян і 59% російськомовних (не згодні з цим – 4% і 24%, відповідно).

Переважає більшість (72% у 2015р. і 76% у 2017р.) громадян України поділяють думку, що є ряд питань, з яких компроміс з Росією є неможливим (Крим, державний устрій України, інтеграція до ЄС і НАТО). Відповідно 75% і 79% респондентів вважали, що умовами нормалізації відносин мають бути: припинення Росією агресії, повернення захоплених територій, компенсація збитків Україні, невтручання

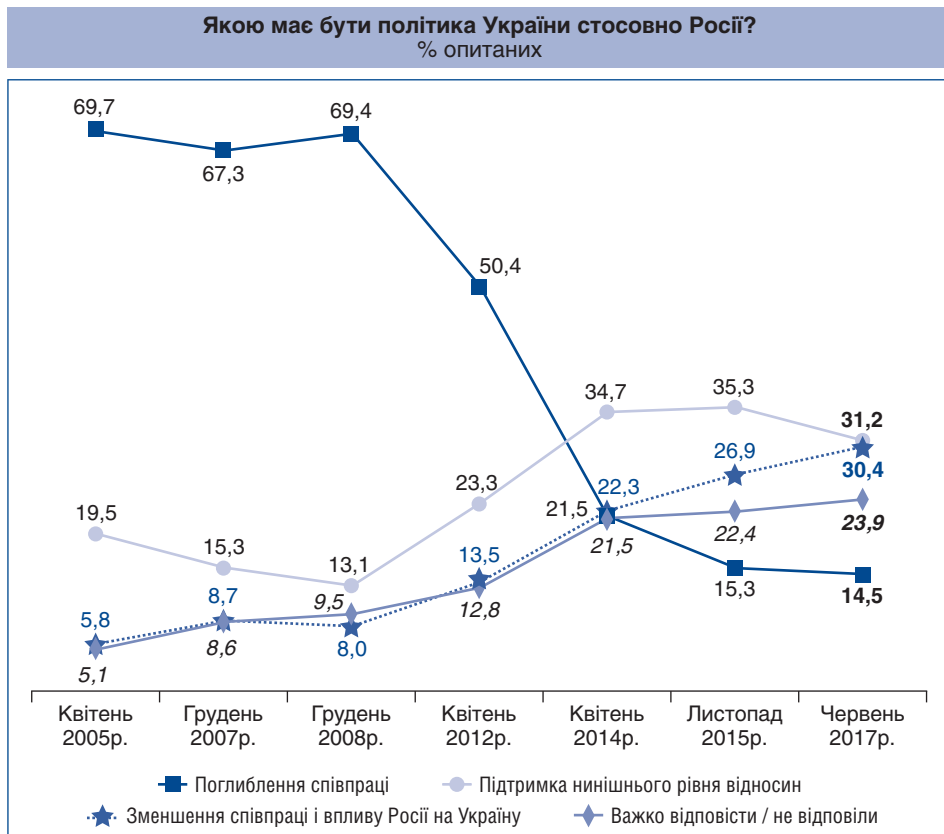
в її внутрішні справи. У червні 2017р. таку думку поділяли більшість жителів усіх регіонів (від 88% на Заході країни до 63% – на Сході), переважна більшість (85%) україномовних громадян України і більшість (64%) – російськомовних.

Імовірно, упевненість у тому, що державне керівництво Росії, очолюване В.Путіним, ніколи не пристане на ці умови, зумовлює переважне переконання переважної більшості (71% – у 2015р. і 79% – у 2017р.) опитаних у тому, що нормалізація двосторонніх відносин неможлива в період правління В. Путіна.

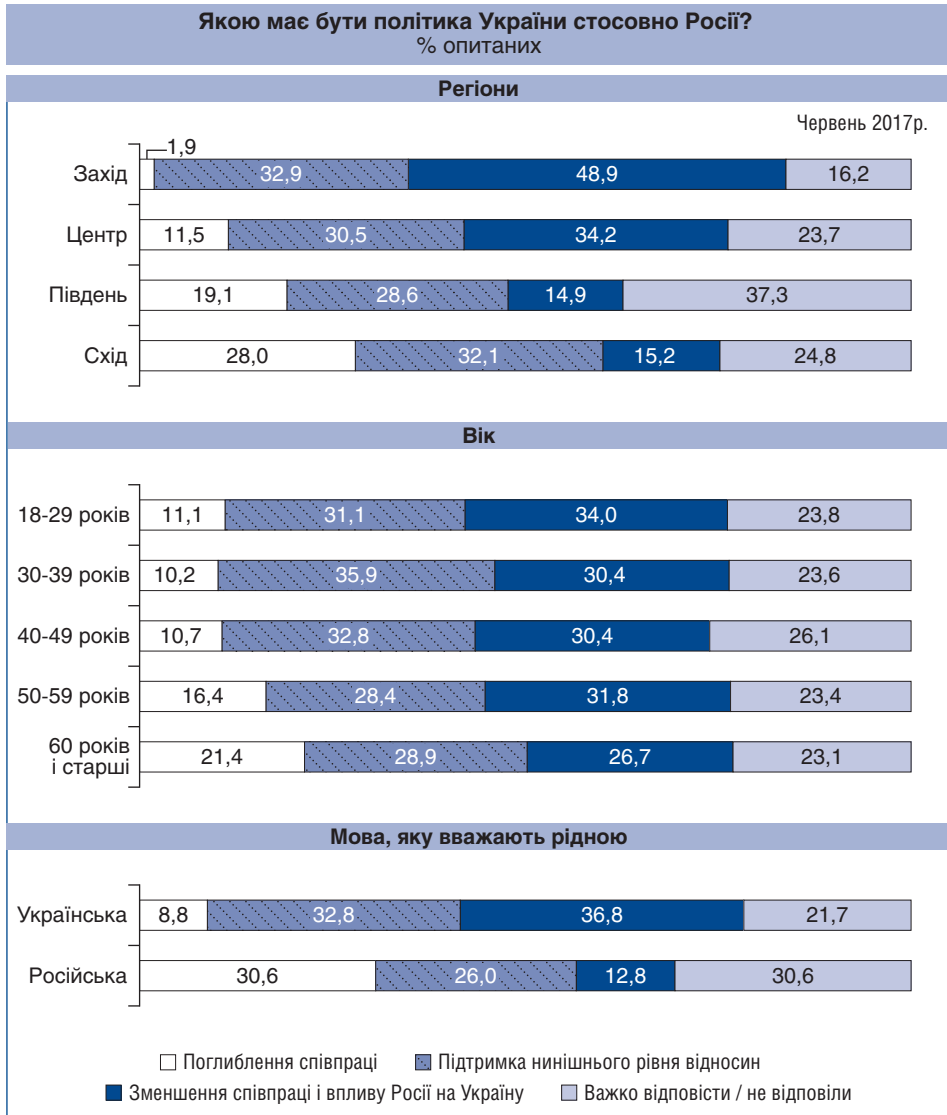
Оцінки політика України стосовно Росії

Після початку російської агресії істотно змінилися думки респондентів стосовно того, якою має бути політика України на російському напрямі. Як видно з *Діаграми 4*, до 2014р. громадяни переважно підтримували поглиблення співпраці з Росією. Однак, від того часу картина оцінок кардинально змінилась: у квітні 2014р. поглиблення співпраці підтримували лише 22%, а у листопаді 2015р. та у червні 2017р. – 15% опитаних.

Діаграма 4

Діаграма 4 (продовження)

Хоча жителі Південного та Східного регіонів в червні 2017р. частіше підтримували поглиблення співпраці з Росією, ніж жителі Заходу та Центру (19% і 28%, відповідно, проти 2% і 12%, відповідно), але й там відносна більшість виступали або за збереження відносин на нинішньому, досить низькому рівні або за згортання співробітництва з Росією (44% і 47%, відповідно).

Чим молодші респонденти, тим рідше вони виступають за посилення співпраці між Україною та Росією (лише 11% серед 18-29-річних, тоді як серед респондентів віком 60 років і більше – 21%).

Серед україномовних лише 9% підтримали б посилення співпраці між Україною та Росією, серед російськомовних такої думки дотримуються 31% опитаних, 26% – віддають перевагу збереженню нинішнього рівня відносин, а 13% – зменшенню співпраці з Росією. Майже третина (31%) російськомовних громадян не визначилися в цьому питанні.

Європейський і євразійський напрями

Громадяни загалом підтримують європейську інтеграцію України: 59% у листопаді 2015р. і 56% респондентів – у червні 2017р. погоджувалися з тим, що європейська інтеграція України є безальтернативною і незворотною (не згодні – лише 23% і 20%, відповідно). Альтернативний (євразійський) вектор зовнішньополітичної інтеграції не знаходив підтримки у більшості громадян України: 64% респондентів у 2015р. і 66% – у 2017р. вважали, що Україна не братиме участі в будь-яких інтеграційних об'єднаннях під егідою Росії на пострадянському просторі.

Імовірно, це пов'язане насамперед із тим, що, понад дві третини громадян (69% у листопаді 2015р. і 71% – у червні 2017р.) упевнені, що для України є неприйнятною російська модель суспільного розвитку, а прагнення Росії до гегемонії у Східній Європі навряд чи зникне в осяжному майбутньому: 62% респондентів у 2015р. і 65% – у 2017р. були переконані в тому, що можливе зменшення, але не повна нейтралізація негативного впливу Росії на національну безпеку України.

У червні 2017р. із судженням, що для України є неприйнятною російська модель суспільного розвитку, погодилися 76% україномовних громадян і 56% російськомовних (не згодні – 7% і 19%, відповідно). Про неприйнятність такої моделі заявили 82% жителів Західного регіону, 81% – Центрального, 54% – Східного, і 51% – Південного. Найбільше незгодних з таким твердженням – на Сході (23%), тоді як в інших регіонах – від 3% на Заході і 5% у Центрі до 11% – на Півдні. Частка тих, хто згоден із цим твердженням, перевищує 70% у всіх вікових групах, за винятком найстаршої, хоча й там вона є ненабагато меншою (64%).

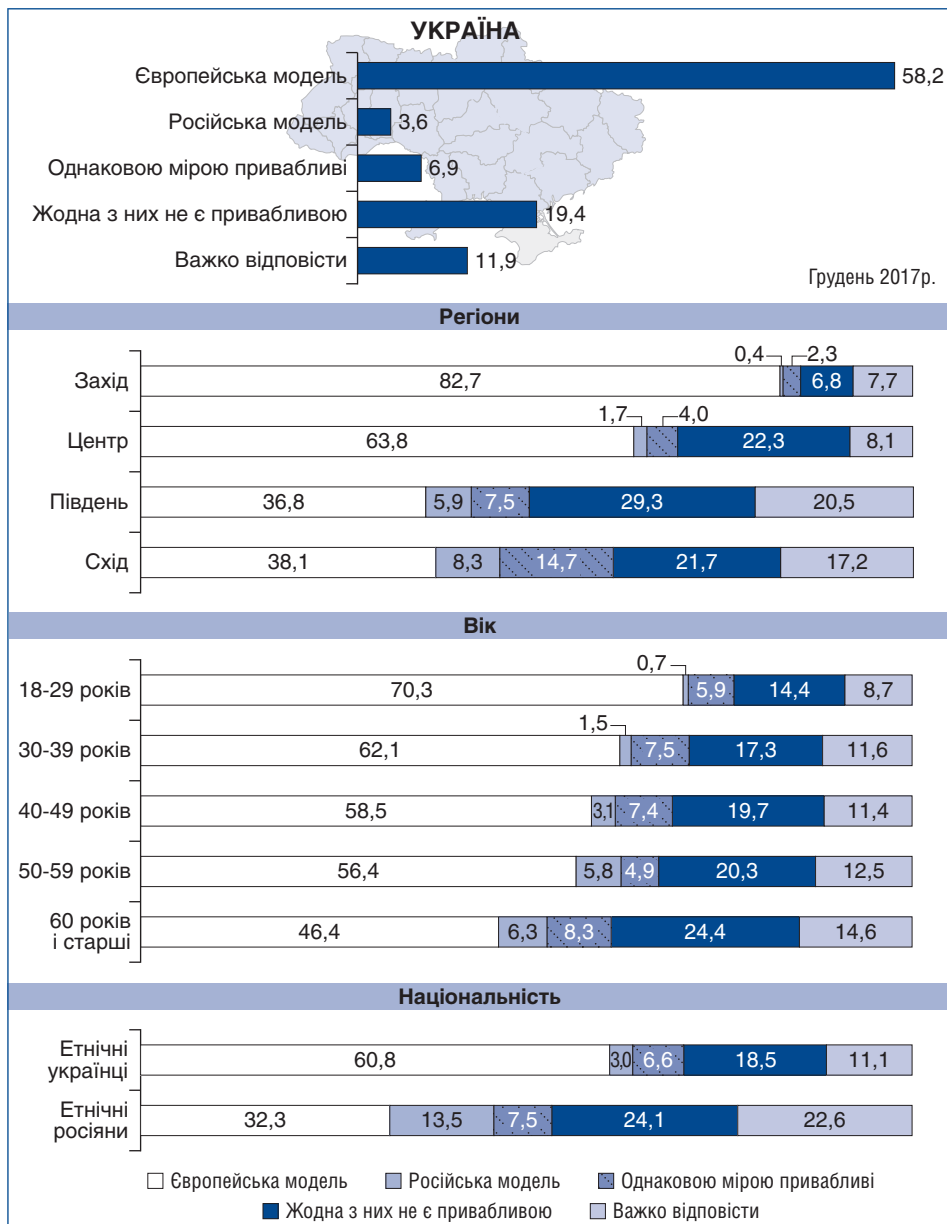
Як видно з *Діаграми 5*, у грудні 2017р.⁷⁹ 58% респондентів обрали європейську модель суспільного розвитку, лише 4% – російську, ще 7% відповіли, що обидві ці моделі є однаково привабливими, а 19% – однаково непривабливими. На привабливість європейської моделі вказують більшість жителів Західного

⁷⁹ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом "Демократичні ініціативи імені І.Кучеріва з 15 по 19 грудня 2017р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2004 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Увага: у цьому дослідженні, на відміну від попередніх, респондентів запитували не про їх рідну мову, а про їх етнічну належність; тому тут ідеться не про мовні, а про етнічні групи.

Діаграма 5

Яка модель суспільного розвитку здається Вам більш привабливою?
% опитаних

і Центрального регіонів (83% і 64%, відповідно) і відносна більшість жителів Сходу і Півдня (відповідно 38% і 37%, відповідно). На привабливість російської моделі – від 0,4% (на Заході) до 8% (на Сході).

Чим молодші респонденти, тим частіше вони вказують на більшу привабливість європейської моделі – від 46% серед найстаршої вікової групи, до 70% серед наймолодшої. Частка тих, хто вказує на привабливість російської моделі, знижується від 6% у найстаршій віковій групі до 1% – в наймолодшій. Серед етнічних українців на більшу привабливість європейської моделі вказують 61%, російської – 3%, серед етнічних росіян – 32% і 14%, відповідно.

За даними цього ж опитування, якщо 76% респондентів асоціюють ЄС більшою мірою з прогресом і розвитком, ніж із відсталістю і регресом (4%), то Росія у 51% опитаних більшою мірою асоціюється з відсталістю і регресом, і лише у 16% – з прогресом і розвитком. Асоціація ЄС з прогресом і розвитком переважає в усіх регіонах (від 88% у Західному регіоні до 63% – у Східному), у всіх вікових групах (від 85% серед молоді віком до 30 років до 68% серед найстаршої вікової групи), як серед етнічних українців, так і серед етнічних росіян – 78% і 55%, відповідно (*діаграми 6, 7*).

Що стосується Росії, то вона частіше асоціюється з відсталістю і регресом у жителів Західного і Центрального регіонів (74% і 58%, відповідно). На Півдні і Сході відносна більшість респондентів ухилилися від відповіді, обравши варіант “важко відповісти” (46% і 40%, відповідно). А частки тих, у кого Росія асоціюється з прогресом і розвитком, і тих, у кого вона асоціюється з відсталістю і регресом, у цих регіонах статистично значимо не відрізняються: на Півдні – 28% і 26%; на Сході – 30% і 30%, відповідно.

Так само ухилиються від відповіді на питання відносна більшість етнічних росіян-громадян України (43%), а частки тих росіян, у яких вона асоціюється з прогресом і розвитком, і тих, у кого вона асоціюється з відсталістю і регресом, статистично значимо не відрізняються (30% і 27%, відповідно). У більшості етнічних українців (53%) Росія асоціюється з відсталістю і регресом; з прогресом і розвитком – лише у 15% з-поміж них.

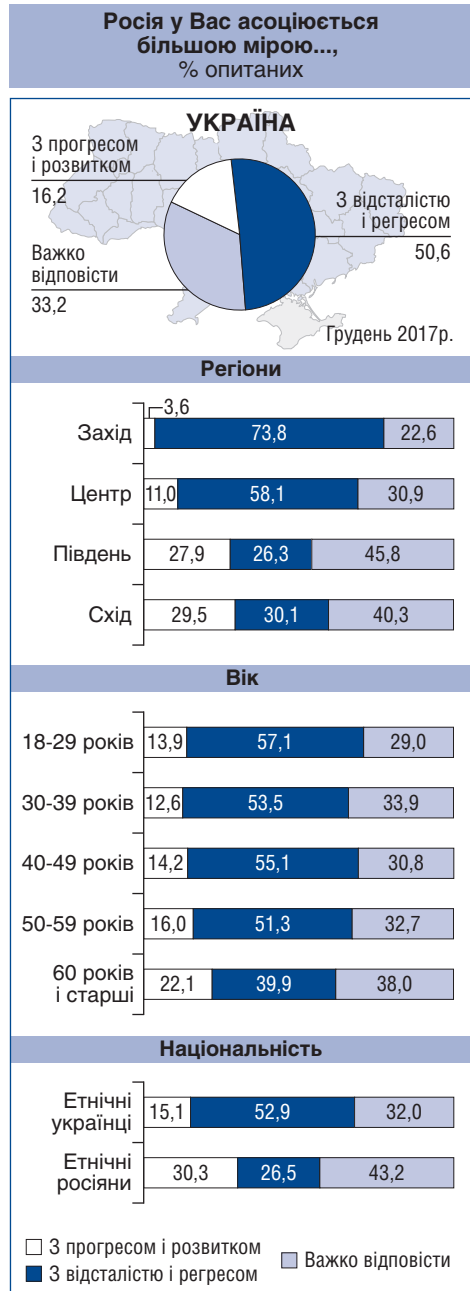
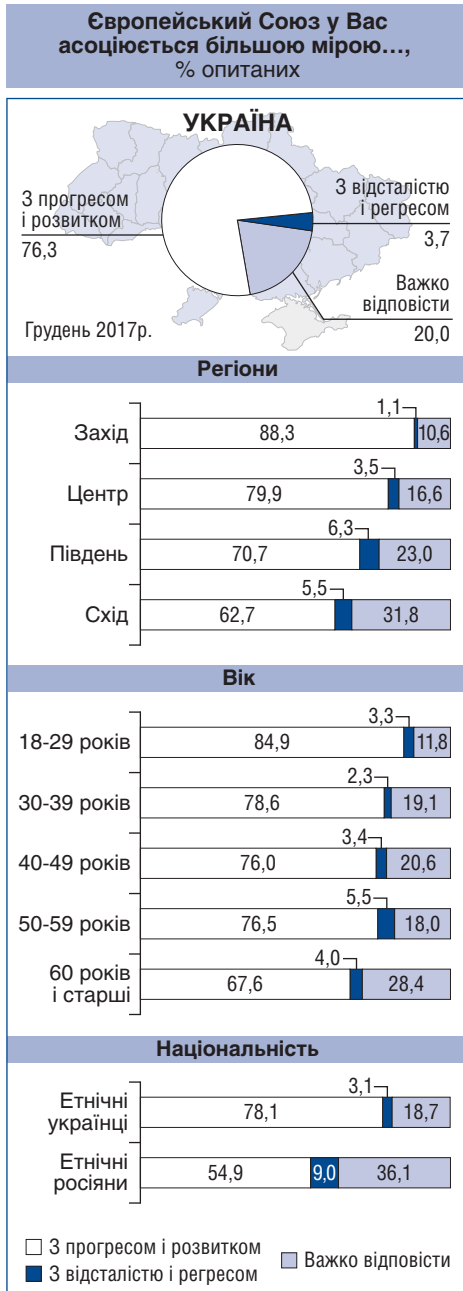
Респондентам ставилося питання: з якою країною, на їх думку, – з Україною чи Росією, – насамперед асоціюються певні поняття, що характеризують внутрішню ситуацію в цій країні (наведені в *Діаграмі 8*). З'ясувалося, що з Україною респонденти найчастіше асоціюють поняття “демократія” (42%), “свобода” (40%) і “гуманність” (36%). Хоча, поняття “гуманність” приблизно стільки ж респондентів (35%) не асоціюють ні з Україною, ні з Росією.

З Росією асоціюються насамперед поняття “агресія” (66%), “диктатура” (60%), “жорстокість” (57%). Натомість поняття “демократія” асоціюють з Росією лише 2% респондентів, “гуманність” – 3%, “свобода” – 4% (як і поняття “справедливість” і “повага до прав особистості”).

Привертає увагу та обставина, що такі поняття, як “справедливість”, “повага до прав особистості” респонденти асоціюють з Україною частіше, ніж з Росією, але

Діаграма 6

Діаграма 7

відносна більшість (47%) не асоціюють їх з жодною із двох країн. А понад половина респондентів не асоціюють ні з Україною, ні з Росією поняття “добробут” (51%) і “стабільність” (55%).

Діаграма 8

Насамперед з “агресією” Росію асоціюють більшість жителів Західного (89%) і Центрального (78%) регіонів, 50% жителів Півдня й відносна більшість (34%) жителів Східного регіону. Асоціюють це поняття з Україною лише 1% жителів Західного і Центрального регіонів і 5% жителів Півдня і Сходу.

Що стосується етнічних груп, то насамперед з Росією поняття “агресія” асоціюють 68% українців і 42% росіян (з Україною – лише 2% і 9%, відповідно); з поняттям “жорстокість”: Росію – 59% українців і 33% росіян, Україну – лише 3% і 10%, відповідно; з поняттям “диктатура”: Росію – 62% українців і 39% росіян, Україну – 4% і 12%, відповідно.

Ставлення до минулого: ностальгійні настрої в Росії та Україні

Однією із складових сучасної російської політичної міфології є уявлення про те, що крах радянської суспільно-політичної системи, розпад Радянського Союзу, був для Росії і союзних республік соціальною катастрофою. Відомо, що В.Путін охарактеризував розпад СРСР як “найбільшу геополітичну катастрофу ХХ століття”. Ностальгія за радянськими часами культивується офіційною російською пропагандою, внаслідок чого, зокрема, навіть найбільш одіозний радянський керівник – Й.Сталін – став сприйматися в Росії позитивно.

Так, за даними опитування, проведеного Левада-центром у січні 2017р. схвалення Сталіна досягло в Росії історичного максимуму за 16 років. Якщо із “захопленням”, “повагою” і “симпатією” до генсека ЦК ВКП(б) Сталіна в березні 2016р. ставилися 37% громадян Росії, то в січні 2017р. – вже 46%, тоді як “неприємність”, “страх”, “огоду”, “ненависть” у ставленні до цієї постаті засвідчили лише 21% опитаних. Сплеск позитивних емоцій пов’язаний із тим, що в умах громадян Сталін асоціюється з “порядком у країні” – так прокоментував ці дані заступник директора Центру О.Гражданкін: “Чим гострішим є стан справ у країні, чим жорсткіші виклики перед державою, тим більше в масовій свідомості виявляється затребуваність людей з жорсткою позицією”⁸⁰.

За даними опитування Левада-центру у квітні 2017р., число росіян, які вважають сталінські репресії політичним злочином, за п’ять років знизилася з 51% до 39%, а чверть респондентів пояснюють їх “політичною необхідністю”. 36% опитаних готові виправдати людські жертви досягнутими у сталінську епоху високими результатами – і лише 26% вважають Сталіна державним злочинцем. Як зазначав О.Гражданкін: “Перелом у ставленні до репресій, як і до інших сюжетів, стався в 2014р.”.

Різно змінилася і думка про те, чи потрібно взагалі згадувати про репресії: п’ять років тому 37% респондентів вважали, що “краще говорити про це трохи менше” і 49% закликали не забувати історію, у 2017р. співвідношення змінилося – 47% проти 38% на користь умовчання⁸¹.

У листопаді 2017р. на питання “Чи жалкуєте Ви про розпад СРСР?”, понад половина (58%) громадян Росії дали позитивну відповідь, і лише дещо більше чверті (26%) – негативну (16% не визначилися). 52% респондентів упевнені, що розпаду Союзу можна було уникнути (29% вважають, що розпад був неминучим, решта – не визначилися)⁸².

Чи існує ностальгія за радянськими часами в Україні? Під час опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у вересні і грудні 2017р., респондентам ставилось питання, чи хотіли б вони відновлення

⁸⁰ Див.: Дергачев В. Любовь россиян к Сталину достигла исторического максимума за 16 лет. – Агентство РБК, <http://www.rbc.ru/politics/15/02/2017/58a33b919a79472a55281e2a/>.

⁸¹ Див.: Мухаметшина Е. Россияне стали безразличнее относиться к сталинским репрессиям. – Ведомости, 23 мая 2017г., <https://www.vedomosti.ru>.

⁸² Опитування проводилося Левада-центром 24-28 листопада 2017р. за репрезентативною всеросійською вибіркою, опитано 1 600 осіб віком від 18 років. Статистична похибка вибірки не перевищує 3,4%.

Діаграма 9

порядків часів СРСР?⁸³ За даними вересневого опитування, 60% не хотіли б цього, хотіли б – 25% (решта не визначилися), за даними грудневого опитування – 63% і 21%, відповідно.

Як видно з Діаграми 9, у грудні 2017р. небажання відновлення порядків часів СРСР висловили: в Західному регіоні 76% опитаних, у Центральному – 67%, Східному – 54%, в Південному – лише відносна більшість респондентів – 45% (при тому, що 29% хотіли б цього).

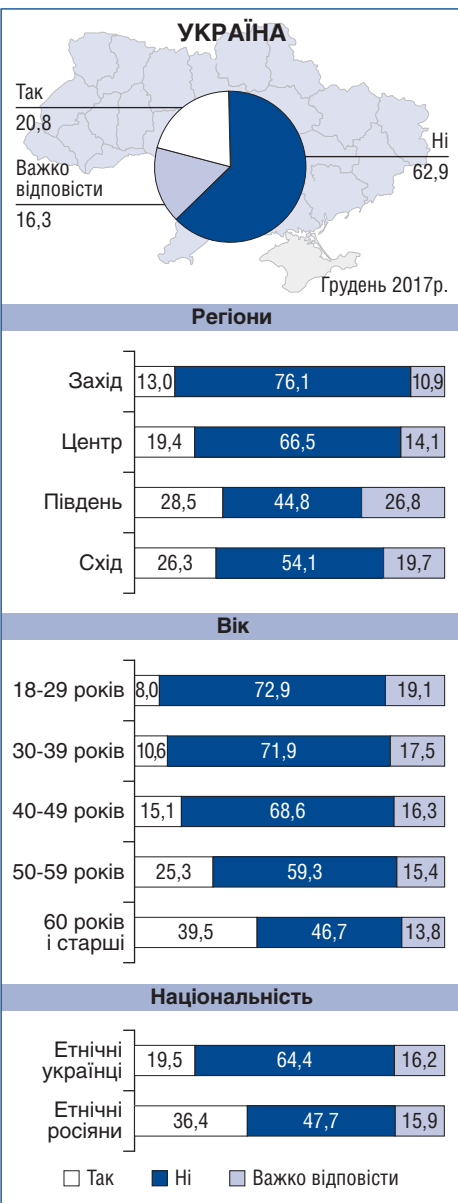
Чим молодші респонденти, тим рідше вони висловлюють ностальгію за радянськими порядками: від 8% наймолодших респондентів до 40% серед найстарших. Однак у всіх вікових групах частка тих, хто не відчуває ностальгії перевищує частку тих, хто таку ностальгію засвідчив (від 47% серед найстарших респондентів до 73% серед наймолодших).

Серед етнічних українців не хотіли б повернення до радянських порядків майже дві третини (64%), серед етнічних росіян – відносна більшість (48%); хотіли б їх відновлення – 20% і 36%, відповідно.

Ностальгійні настрої за радянськими порядками певною мірою корелюють із прихильністю респондента до того чи іншого типу державного устрою – так, за даними опитування у вересні 2017р., серед респондентів, які вважають, що найбільш бажаним типом державного устрою для України є

⁸³ Опитування проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 22 по 27 вересня 2017р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2008 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Параметри опитування у грудні 2017р. наведені в посиланні 3.

Чи хотіли б Ви, щоб зараз відновилися порядки часів СРСР?
% опитаних

Діаграма 10

демократія, 70% не хотіли б відновлення порядків часів СРСР (хотіли б – 19%, не визначилися – 11%), натомість серед тих, хто допускає, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний, не мають ностальгії менше половини (49%, хотіли б повернення радянських порядків – 35%, не визначилися – 17%).

За даними опитування у грудні 2017р., вибираючи між судженнями “народовладдя для нашої країни важливіше, ніж суворий порядок” і “суворий порядок в країні важливіший за народовладдя”, противники повернення до порядків часів СРСР частіше вибирають перше (відповідно, 44% і 30%), а прихильники повернення до радянських порядків, навпаки – частіше вибирають друге (відповідно 31% і 44%). Отже, прагнення до побудови демократичного суспільства та забезпечення народовладдя у громадян України пов’язано з прагненням “розриву” з радянським минулим.

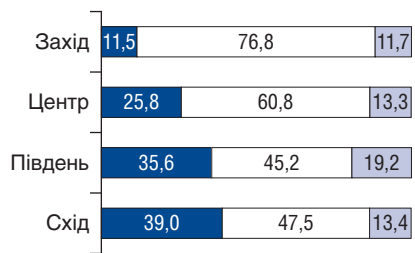
Як зазначалося вище, лише 29% громадян Росії вважають, що розпад СРСР був неминучим. Громадяни України мають інші погляди: як видно з *Діаграми 10*, за результатами опитування у грудні 2017р., більшість (59%) із них упевнені, що розпад СРСР був не лише закономірною, але й прогресивною історичною подією, – і лише дещо більше чверті (27%) підтримують ту думку, що це було історичною катастрофою.

Упевненість у тому, що розпад СРСР був закономірною і прогресивною подією, поділяють більшість жителів Західного і Центрального регіонів та відносна більшість жителів Півдня і Сходу. Така впевненість переважає в усіх вікових групах, за винятком найстаршої, де частки тих, хто вважає це закономірною і прогресивною подією, і тих, хто вважає це історичною катастрофою, статистично значимо не відрізняються (відповідно 46% і 44%, відповідно)

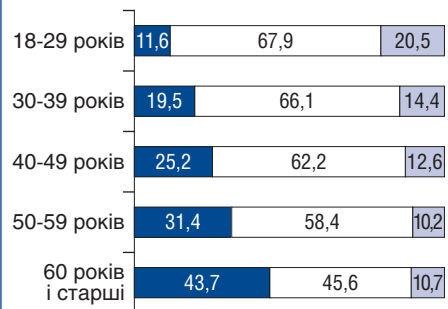
З яким судженням стосовно розвалу СРСР Ви згодні більшою мірою?
% опитаних

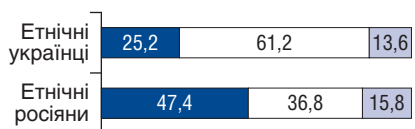
Регіони

Вік

Національність

- Розвал Радянського Союзу був історичною катастрофою
- Розвал Радянського Союзу був закономірною і прогресивною історичною подією
- ▒ Важко відповісти

Діаграма 11

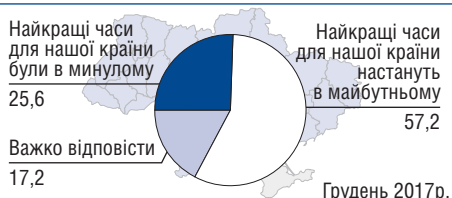
Водночас, істотно різняться бачення цієї проблеми етнічними українцями і етнічним росіянами: якщо серед етнічних українців 61% вважають, що розпад СРСР був закономірною і прогресивною історичною подією, то серед етнічних росіян відносна більшість (47%) вважають це історичною катастрофою (при тому, що, як зазначалося вище, лише 36% етнічних росіян хотіли б повернення до порядків часів СРСР).

Ставлення до майбутнього: ностальгійні настрої і їх згасання

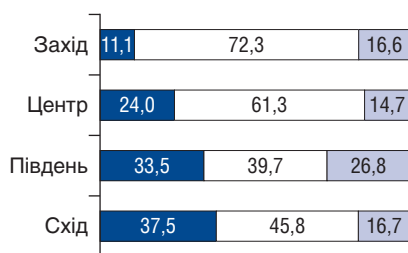
У Росії ностальгія за радянським минулим значною мірою зумовлює орієнтацію громадської думки на минуле, на повернення “того, що було втрачене”. У зв'язку з цим російський соціолог О.Левінсон зазначав, що наразі громадяни Росії “зовсім не мають ідеї майбутнього. Ну, тобто, звичайно, якщо запитати, чи переможемо ми в майбутньому всіх наших ворогів, автоматично буде відповідь “так”. А ось що буде в майбутньому з нами, крім перемоги над ворогами, – немає відповіді ... Це почалося ще за Єльцина. Тільки перші два-три роки був якийсь план: увійти в сім'ю європейських народів, побудувати ринкову економіку й демократичне суспільство, – ось тоді цю перспективу було видно. А сьогодні обрубані будь-які картини майбутнього навіть на рік, не кажучи вже про десятиліття”⁸⁴.

В Україні орієнтованість на минуле і на майбутнє також пов'язана з ностальгією (чи її відсутністю) за радянським минулим. Результати опитування у грудні 2017р. свідчать: серед тих, хто

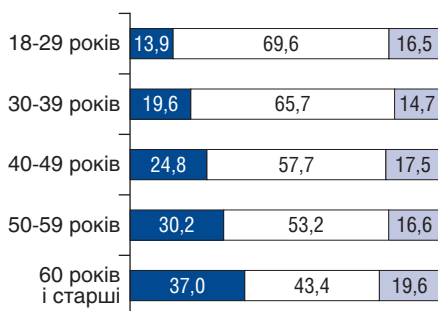
З яким судженням стосовно найкращих часів для України Ви згодні більшою мірою? % опитаних

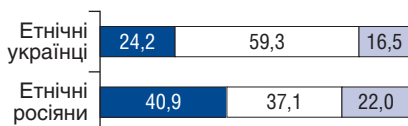
Регіони

Вік

Національність

- Найкращі часи для нашої країни були в минулому
- Найкращі часи для нашої країни настануть в майбутньому
- Важко відповісти

⁸⁴ Цит. за: Волошина В. Хочу жить лучше, но обеспечить мне это должно государство: жив ли сегодня советский человек. Газета.ru, 12 ноября 2017г., <https://www.gazeta.ru>.

Примітка: О.Левінсон – керівник відділу соціокультурних досліджень Левада-центру.

хотів би відновлення порядків часів СРСР, 63% вважають, що найкращі часи для нашої країни були в минулому (і лише 24% – що найкращі часи для неї настануть в майбутньому) – тоді як серед тих, хто не бажає такого відновлення, 72% упевнені, що найкращі часи для України настануть у майбутньому (і лише 12% вважають, що вони були в минулому).

Загалом, громадяни України орієнтовані радше на майбутнє: як видно з *Діаграми 11*, більшість (57%) – упевнені, що найкращі часи для країни настануть у майбутньому, і лише 26% відносять найкращі часи до минулого.

Найбільш “орієнтовані на майбутнє” жителі Західного і Центрального регіонів: тут вважають, що кращі часи настануть у майбутньому 72% і 61% опитаних, відповідно. На Півдні і Сході таку думку поділяють лише відносна більшість (40% і 46%, відповідно).

Що стосується вікових відмінностей, то вони цілком зрозумілі: чим молодші респонденти, тим більше вони “орієнтовані на майбутнє”: частка таких зростає від 43% серед найстаршої вікової групи до 70% серед наймолодшої.

Відмінності позицій залежно від етнічної належності є досить значними: серед етнічних українців зорієнтовані на майбутнє становлять більшість (59%), серед етнічних росіян – 37%, тоді як 41% вважають, що найкращі часи були в минулому (в останньому випадку ці частки статистично значимо не відрізняються).

Ставлення до міфологеми про “братні народи”

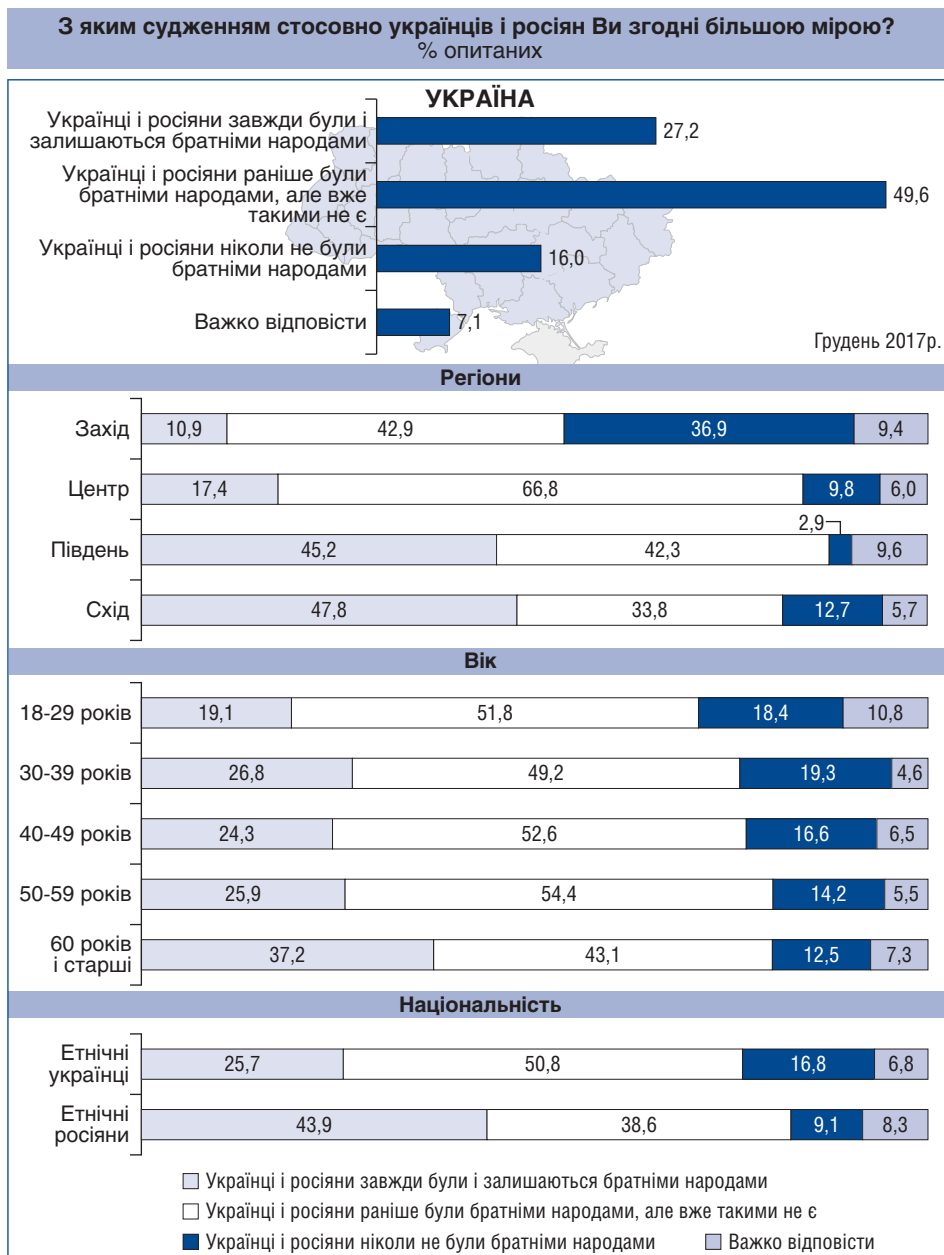
Однією з основоположних міфологем радянських часів була міфологема братства російського та українського народів, що прийшла на зміну концепції “*триєдинства руського народу*” – офіційної доктрини часів Російської імперії, згідно з якою російський народ складався із трьох складових: великоросів, малоросів і білорусів.

“Гібридна війна” Росії проти України дискредитувала ідею братства російського та українського народів. Недаремно вже невдовзі після її початку широкий громадський резонанс як в Україні, так і Росії мав написаний російською мовою вірш української поетеси Анастасії Дмитрук “*Ніколи ми не будемо братами*”. Примітно, що у тексті вірша жодного разу не вживаються слова “Росія” та “росіяни”, але з контексту читачі як в Україні, так і в Росії розуміють, що йдеться саме про взаємини між українцями та росіянами.

Як сприймається міфологема такого братства в сучасній Україні? Респондентам пропонувалося зробити вибір із трьох суджень – “українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами”, “українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є” та “українці і росіяни ніколи не були братніми народами”.

Як видно з *Діаграми 12*, з першим судженням погодилися близько чверті (27%) опитаних, із другим – половина (50%), із третім – 16% респондентів. Отже, дві третини (66%) громадян України вважають, що українці і росіяни або вже не є братніми народами, або ніколи ними не були.

Діаграма 12

Думку про те, що українці та росіяни залишаються братніми народами, в Західному та Центральному регіонах поділяють меншість опитаних (11% і 17%, відповідно). На Півдні і Сході частки тих, хто поділяє позицію про братні народи, і тих, хто її не поділяє, статистично значуще не відрізняються: на Півдні – 45% і 45%, відповідно, на Сході – 48% і 47%, відповідно.

Що стосується вікових груп, то частка тих, хто поділяє ідею братніх народів, є тим меншою, чим молодші респонденти (від 37% у найстаршій віковій групі до 19% – у наймолодшій). Досить виразними є відмінності позицій етнічних груп: якщо серед українців вважають українців і росіян братніми народами 26%, а понад дві третини (68%) цю точку зору не поділяють, то серед росіян – відповідно, 44% і 48% (ці дві частки статистично значимо не відрізняються).

Автостереотипи українців: відхід від упереджень минулого

Якщо говорити про стереотипи свідомості, які були породжені авторитарним (у Російській імперії) та тоталітарним (у Радянському Союзі) режимами, то варто також торкнутися теми сприйняття українцями самих себе, тобто формування як етнічних автостереотипів, так і образів жителів різних регіонів України⁸⁵. У часи перебування України у складі Російської імперії і СРСР ці стереотипи формувалися насамперед під впливом імперської і радянської пропаганди. В радянські часи, це проявилось, зокрема у формуванні негативного образу жителів Західної України як “бандерівців”, “буржуазних націоналістів” та у спонуканні соціального дистанціювання від них жителів інших регіонів України.

Ці стереотипи зберігалися і тривалий час після здобуття Україною незалежності. Про це свідчать результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова у травні 2006р.⁸⁶ Респондентам пропонувалося оцінити (за 11-бальною шкалою), наскільки близькими до них за характером, звичаями, традиціями є жителі різних регіонів України та деяких сусідніх із нею країн⁸⁷. Із даних, наведених у *Діаграмі 13*, видно, що загалом громадяни України оцінювали близькість до них, наприклад, жителів Галичини нижче, ніж жителів інших регіонів, а жителі Півдня і Сходу – навіть нижче, ніж жителів Росії. Так, жителі Південного регіону оцінювали власну близькість із жителями Галичини у 4,3 бала, тоді як близькість із жителями Росії – у 7,3 бала, а жителі Східного регіону – відповідно у 4,4 і 8,4 бала, відповідно

За останні роки ситуація помітно змінилася. За даними опитування у грудні 2017р.⁸⁸, оцінка близькості з Галичиною зросла в усіх регіонах (крім Західного, де вона й так була дуже високою), найбільшою мірою – у Південному регіоні

⁸⁵ Етнічний автостереотип – система уявлень представників того чи іншого етносу про себе та характеристики, якими вони себе наділяють – Веб-сайт “Українська етнографія”, <http://etno.us.org.ua/blog/glossary/54.html>.

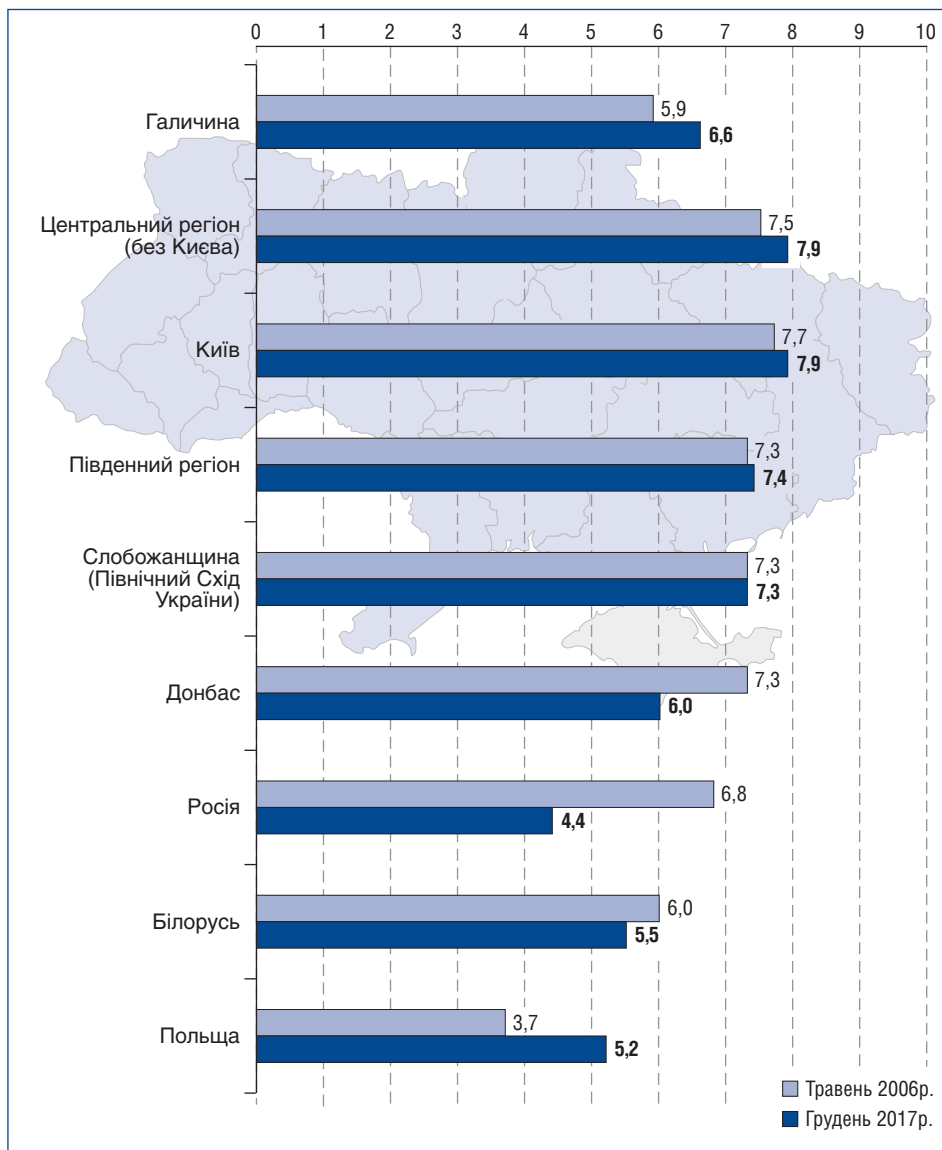
⁸⁶ Дослідження проводилося з 20 квітня по 12 травня 2006р. Опитано 11 216 респондентів у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки не перевищує 1%.

⁸⁷ Шкала від 0 до 10, де “0” означає, що жителі цього регіону чи країни не мають нічого спільного з респондентом у характері, звичаях, традиціях, “10” – що жителі цього регіону чи країни максимально схожі на респондента за характером, звичаями, традиціями.

⁸⁸ Опитування згадувалося вище. Проводилося Центром Разумкова спільно з Фондом “Демократичні ініціативи” ім.І.Кучеріва у грудні 2017р.

Діаграма 13

Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?
середній бал

Діаграма 13 (продовження)

Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?
середній бал

	РЕГІОНИ								НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			
	Захід		Центр		Південь*		Схід		Етнічні росіяни		Етнічні українці	
	Травень 2006р.	Грудень 2017р.	Травень 2006р.	Грудень 2017р.	Травень 2006р.	Грудень 2017р.	Травень 2006р.	Грудень 2017р.	Травень 2006р.	Грудень 2017р.	Травень 2006р.	Грудень 2017р.
Галичина	8,6	8,6	6,2	6,7	4,3	5,8	4,4	4,8	4,6	5,4	6,2	6,6
Центральний регіон (без Києва)	6,8	7,7	8,5	8,7	7,0	7,6	6,9	6,8	7,0	7,3	7,7	7,9
Київ	6,7	7,5	8,5	8,7	7,3	7,9	7,4	6,9	7,4	7,7	7,7	7,9
Південний регіон	5,5	6,8	7,2	7,6	8,6	8,7	7,8	7,2	8,0	7,9	7,2	7,4
Слобожанщина (Північний Схід України)	5,3	6,9	7,3	7,5	7,3	7,1	8,4	7,4	7,9	7,6	7,2	7,3
Донбас	4,4	5,2	6,9	5,6	7,4	7,1	9,0	6,7	8,5	7,1	7,0	5,9
Росія	3,7	2,7	6,4	4,2	7,3	5,9	8,4	5,6	8,6	5,8	6,4	4,3
Білорусь	3,9	4,7	5,7	5,5	6,6	6,2	7,1	5,7	7,3	5,9	5,7	5,4
Польща	4,4	5,8	3,8	5,8	3,6	4,9	3,3	4,0	3,3	4,7	3,8	5,3

* Для порівнюваності результатів, отриманих у Південному регіоні у 2006р. і 2017р. (коли опитування на території окупованого Криму не проводилося), результати за 2006р. у Південному регіоні також подані без урахування Криму.

(з 4,3 до 5,8 бала). Водночас оцінка близькості до Росії, навпаки, знизилась у всіх регіонах. – у результаті чого оцінка близькості до жителів Галичини в Центральному регіоні стала вищою, ніж до жителів Росії (6,7 і 4,2 бала, відповідно). У Південному регіоні ці оцінки статистично значимо не відрізняються (5,8 і 5,9 бала, відповідно), але у Східному регіоні оцінка близькості до жителів Галичини все ж залишається нижчою, ніж близькості до Росії (4,8 і 5,6 бала, відповідно).

Відрізняється динаміка зміни оцінки близькості жителів різних регіонів до жителів Донбасу. Західний регіон – єдиний, де ця оцінка порівняно із 2006р. зросла (з 4,4 до 5,2 бала), в решті регіонів, навпаки, знизилася, найбільш помітно – на Сході (з 9,0 до 6,7 бала). Доречно відзначити, що жителі Західного регіону вище, порівняно з 2006р., оцінюють близькість до жителів усіх регіонів України, за якими давалася оцінка.

Слід також зазначити, що в усіх без винятку регіонах зросла оцінка близькості до жителів Польщі, найбільше – в Центральному регіоні (3,8 до 5,8 бала). У результаті загалом за масивом опитаних оцінка близькості до жителів Польщі стала вищою, ніж до жителів Росії (5,2 і 4,4 бала, відповідно), хоча на Півдні і Сході вона все ж залишається нижчою, ніж оцінка близькості до жителів Росії.

Підвищення оцінки близькості до жителів Галичини спостерігається як серед етнічних українців, так і серед етнічних росіян, так само як в обох цих етнічних групах спостерігається зниження оцінки близькості до жителів Росії. Однак, як і у 2006р., етнічні росіяни залишаються більш дистанційованими, ніж етнічні українці, від жителів Галичини, і вище, ніж етнічні українці, оцінюють свою близькість до жителів Росії: якщо етнічні українці оцінюють близькість до жителів Галичини вище, ніж близькість до жителів Росії (6,6 і 4,3 бала, відповідно), то оцінки близькості етнічних росіян до жителів Галичини і жителів Росії статистично значимо не відрізняються (5,4 і 5,8 бала, відповідно).

Під час опитування у грудні 2017р. респонденти оцінювали своє ставлення до різних регіонів України, країн та їх жителів також за 5-бальною шкалою. Із *Діаграми 14* видно, що загалом за масивом опитаних, порівняно з груднем 2005р.⁸⁹ найбільш помітно погіршилося ставлення до Донбасу та його жителів (з 4,5 до 3,5 бала) та Криму (з 4,6 до 3,8 бала), серед іноземних держав – до Росії та її жителів (з 4,4 до 2,7 бала).

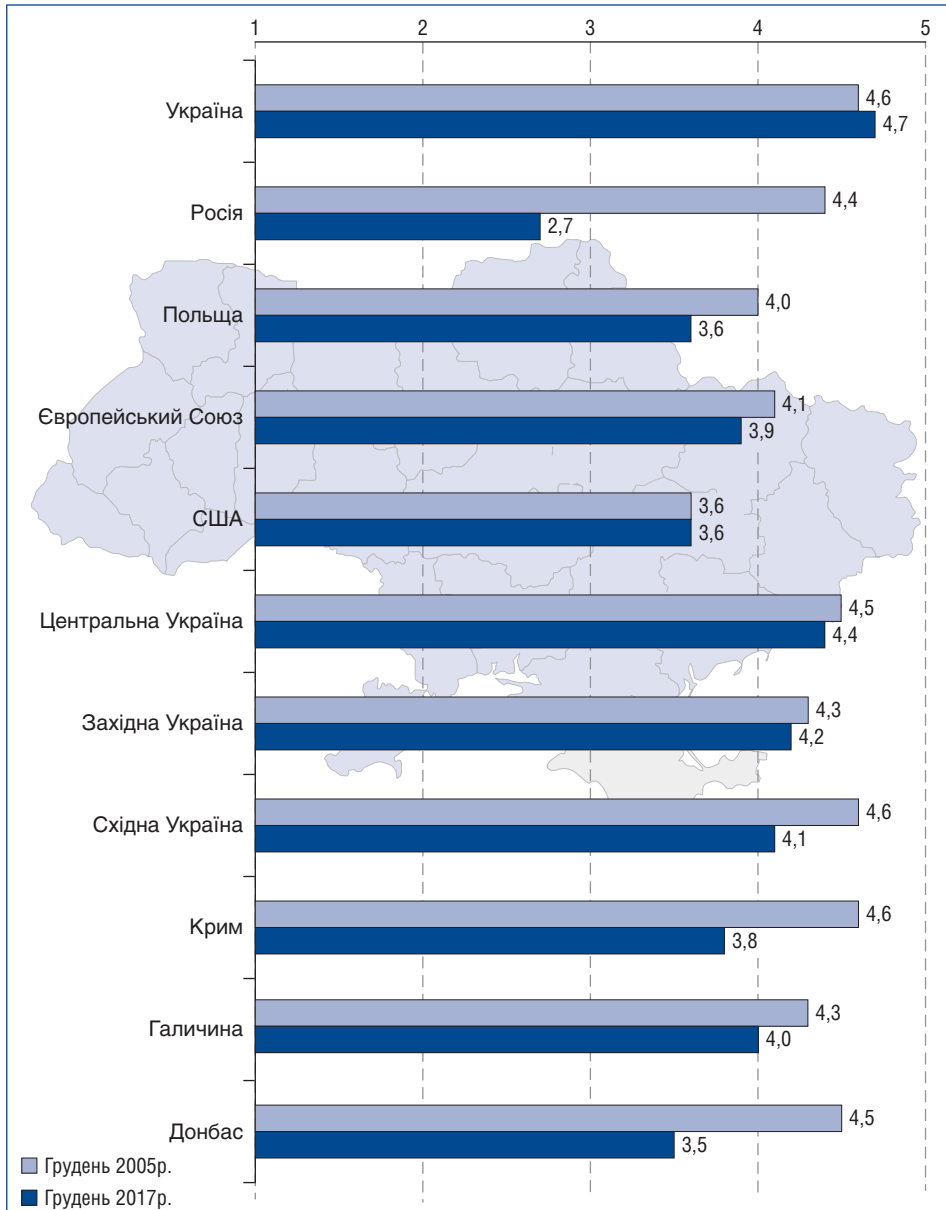
Погіршення ставлення до Донбасу, Криму та Росії відзначається в усіх регіонах України. Водночас, привертає увагу та обставина, що в Південному і Східному регіонах спостерігається погіршення ставлення до всіх об'єктів оцінювання, крім України загалом (оцінка ставлення до неї була як у 2005р., так і у 2017р. дуже високою). Окремо слід відзначити також погіршення ставлення жителів Східного регіону до Східної України та її жителів (тобто до жителів власного регіону): оцінка ставлення знизилася з 4,7 до 4,2 бала. Вірогідно, це пояснюється впливом ситуації військового конфлікту (який відбувається найближче до місць проживання жителів саме цих регіонів) на соціально-психологічну атмосферу в них.

Так само як і у громадян України загалом, серед етнічних росіян-громадян України найбільшою мірою, порівняно з 2005р., погіршилося ставлення до Донбасу (з 4,7 до 4,0 бала), до Криму (з 4,7 до 4,0 бала), а найбільшою мірою – до Росії (з 4,7 до 3,4 бала). Ставлення етнічних росіян до України залишилося позитивним (4,5 бала як у 2005р., так і у 2017р.).

⁸⁹ Параметри дослідження у грудні 2017р. наведені в *посиланні 3*. Результати порівнюються з результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005р. в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Діаграма 14

Наскільки добре Ви ставитеся до таких регіонів, країн та їх жителів?*
середній бал

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає погане ставлення, а "5" – максимально добре.

Діаграма 14 (продовження)

Наскільки добре Ви ставитеся до таких регіонів, країн та їх жителів? [*] середній бал												
	РЕГІОНИ								НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			
	Захід		Центр		Південь**		Схід		Етнічні росіяни		Етнічні українці	
	Грудень 2005р.	Грудень 2017р.	Грудень 2005р.	Грудень 2017р.	Грудень 2005р.	Грудень 2017р.	Грудень 2005р.	Грудень 2017р.	Грудень 2005р.	Грудень 2017р.	Грудень 2005р.	Грудень 2017р.
Україна	4,7	4,8	4,6	4,7	4,7	4,7	4,6	4,6	4,5	4,5	4,7	4,7
Росія	3,8	2,0	4,3	2,5	4,6	3,3	4,6	3,4	4,7	3,4	4,3	2,7
Польща	4,1	3,8	4,2	3,9	4,2	3,4	3,9	3,2	3,8	3,3	4,1	3,7
Європейський Союз	4,2	4,1	4,2	4,1	4,1	3,7	3,9	3,4	3,8	3,5	4,1	3,9
США	3,9	4,1	3,8	3,9	3,5	3,2	3,4	2,9	3,2	3,1	3,7	3,7
Центральна Україна	4,6	4,5	4,6	4,5	4,7	4,1	4,5	4,1	4,4	4,2	4,6	4,4
Західна Україна	4,7	4,7	4,4	4,3	4,3	3,8	4,1	3,8	4,0	3,9	4,4	4,2
Східна Україна	4,4	4,0	4,5	4,0	4,7	4,2	4,7	4,2	4,6	4,2	4,5	4,1
Крим	4,4	3,7	4,5	3,7	4,7	4,3	4,6	3,9	4,7	4,0	4,5	3,8
Галичина	4,6	4,6	4,4	4,0	4,4	3,8	4,1	3,6	3,9	3,7	4,4	4,1
Донбас	4,3	3,3	4,4	3,3	4,7	4,0	4,7	3,8	4,7	4,0	4,5	3,5

* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає погане ставлення, а "5" – максимально добре.

** Для порівнюваності результатів, отриманих у Південному регіоні у 2005р. і 2017р. (коли опитування на території окупованого Криму не проводилося), результати за 2005р. у Південному регіоні також подані без урахування Криму.

Самовизначення в параметрах соціокультурних традицій

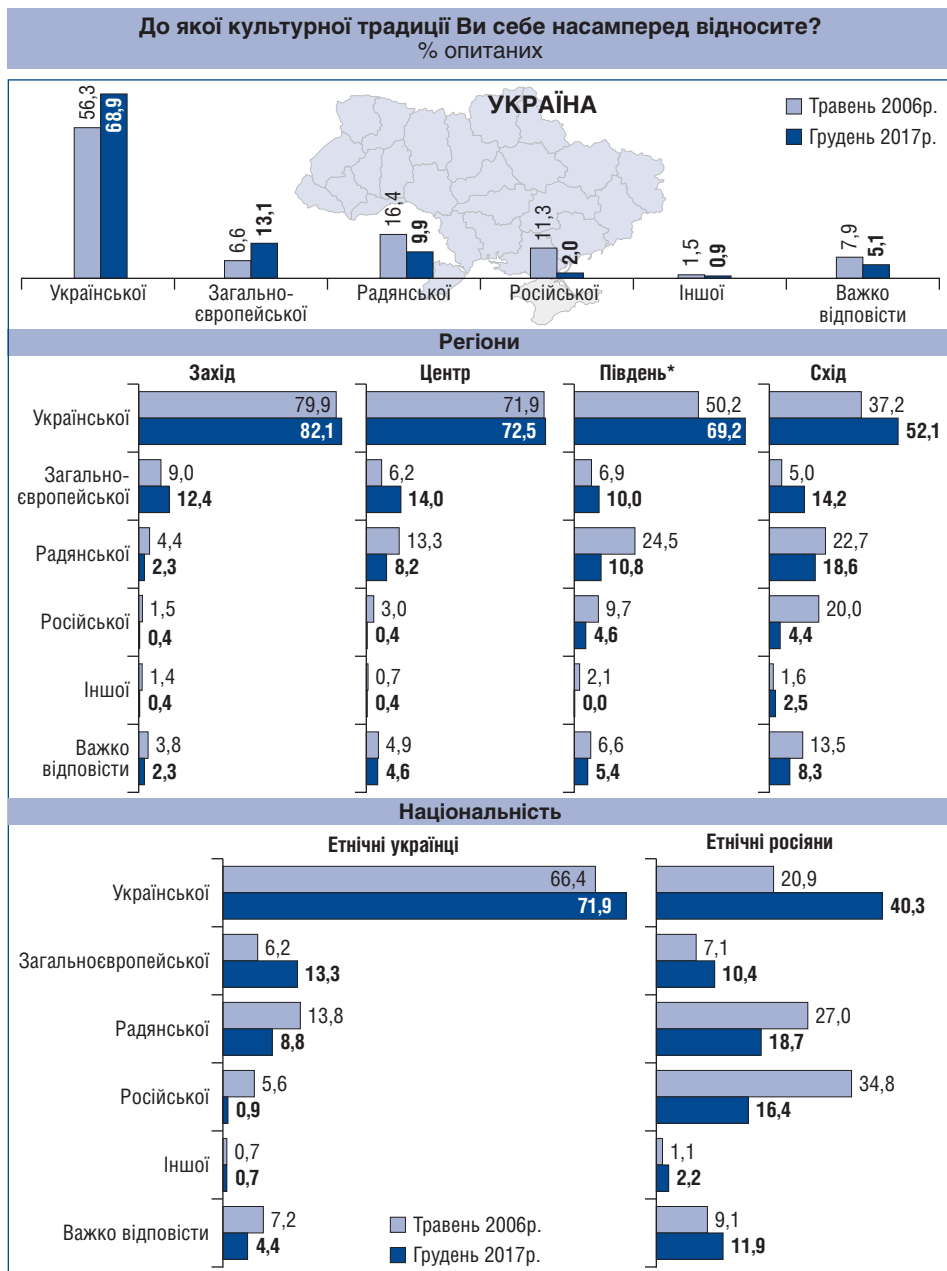
Як видно з *Діаграми 15*, у грудні 2017р., порівняно із травнем 2006р., відчутно зросло число респондентів, які віднесли себе до української культурної традиції (з 56% до 69%), а також тих, хто надав перевагу загальноєвропейській культурній традиції (з 7% до 13%, відповідно). Водночас знизилася частка тих, хто відносить себе до російської (з 11% до 2%) та радянської (з 16% до 10%) культурних традицій.

Особливу увагу привертає та обставина, що зростання числа тих, хто відносить себе до української культурної традиції, відбулося за рахунок Південного і Східного регіонів. Так, якщо на Заході і в Центрі це число й раніше було високим і статистично значимо не змінилося, то на Півдні і Сході відзначається відчутне зростання: на Півдні – з 50% до 69%, на Сході – з 37% до 52% опитаних.

Статистично значиме зростання частки тих, хто відносить себе до загальноєвропейської культурної традиції, відбулося у Центральному (з 6% до 14%) та Східному (з 5% до 14%) регіонах.

Частка тих, хто відносить себе до радянської культурної традиції, найбільш істотно зменшилася на Півдні (з 25% до 11%), а тих, хто дотримується російської культурної традиції – на Сході регіоні (з 20% до 4%).

Діаграма 15

*Для порівнюваності результатів, отриманих у Південному регіоні у 2006р. і 2017р. (коли опитування на території окупованого Криму не проводилося), результати за 2006р. у Південному регіоні також подані без урахування Криму.

Серед етнічних українців зросла частка тих, хто відніс себе до української культурної традиції (з 66% до 72%) та до загальноєвропейської (з 6% до 13%), а частка послідовників радянської культурної традиції зменшилася з 14% до 9%, російської – з 6% до 1%. Серед етнічних росіян частка тих, хто відніс себе до української культурної традиції, зросла з 21% до 40%, а частки тих, хто відносить себе до радянської культурної традиції зменшилися з 27% до 19%, до російської – з 35% до 16% опитаних.

Узагальнюючи наведене вище, зміни суспільної свідомості в Україні впродовж останніх років можна охарактеризувати як процес подолання ментальних стереотипів, сформованих у період перебування України у складі як Радянського Союзу, так і Російської імперії.

Цей процес істотно прискорився після 2014р., коли розпочалася “гібридна війна” Росії проти України. Причини, з яких Росія розпочала відкриту агресію проти Української держави, потребують окремого дослідження. З одного боку, можна назвати прагнення російського керівництва зміцнити авторитет влади і владної вертикалі на хвилі “патріотичного піднесення”. З іншого боку, сама логіка російської офіційної ідеології змушувала його діяти в тій ситуації саме в такий спосіб, аби “не втратити обличчя”.

Початок “гібридної війни” проти України певною мірою був визнанням неспроможності залучити Україну до “російського світу”, тому взято курс на втягнення до нього окремих українських територій. Як такі розглядалися не лише Крим і Донбас, а території, що їх російські ідеологи називають Новоросією, тобто весь Південь і Схід України. У цьому сенсі відмінності між українськими регіонами (у т.ч. відмінності у стереотипах свідомості та менталітеті) набувають надзвичайно вагомого значення. Однак, як показав перебіг подій, вони виявилися не настільки великими, як дехто побоювався чи декому хотілося б (проте сам факт наявності таких відмінностей є незаперечним).

При цьому не можна говорити, що наявність регіональних відмінностей є для українського суспільства однозначно негативним явищем. Регіональні відмінності (в т.ч. соціокультурні) були і є в усіх великих країнах. До того ж, уніфікація є ідеалом тоталітарного суспільства, але аж ніяк не демократичного. Регіональна різноманітність сама по собі зовсім не передбачає конфлікту між різними регіональними спільнотами, так само як факт співіснування різних етносів не означає, що відносини між ними повинні будуватися як конфліктні. Як подолання між-етнічних конфліктів аж ніяк не передбачає “злиття” етносів у якусь чергову “нову спільноту” на зразок “радянського народу”, так і подолання соціальних ризиків, пов’язаних з міжрегіональною різноманітністю, не означає ліквідацію цієї різноманітності.

Разом з тим, це не виключає усвідомлення того, що міжрегіональні відмінності (так само як і проблеми в міжетнічних відносинах) можуть бути використані для дестабілізації суспільства (що і сталося в Україні у 2014р.). Тому дослідження таких відмінностей має бути предметом прискіпливого аналізу.

Загалом, можна констатувати, що в масовій свідомості українського суспільства після 2014р. сформувався негативний імідж Росії, який асоціюється насамперед з агресією, жорсткістю і диктатурою. Якщо Європейський союз у громадян України переважно асоціюється з прогресом і розвитком, то Росія – з відсталістю

і регресом. Все це породжує у громадян України прагнення дистанціюватися від Росії. Російська модель суспільного розвитку є привабливою лише для незначної частки українських громадян. Для більшості українців формули “стратегічного партнерства”, “братніх народів”, “добросусідства” є неприйнятними як засади українсько-російських відносин (і як ідеологічні кліше, що приховують прагнення Росії до гегемонії над Україною).

Більшість громадян України не відчувають ностальгії за СРСР і вважають, що його розпад був не лише закономірною, але й прогресивною історичною подією.

Упродовж останніх років долається сформоване під впливом радянської пропаганди соціальне дистанціювання між жителями різних регіонів України. Водночас зберігається позитивне сприйняття образу України представниками різних етнічних груп, зокрема, етнічних росіян.

3.7. Ціннісні та світоглядні орієнтації громадян України

Вище йшлося про відхід українських громадян від певних стереотипів, орієнтацій, соціокультурних традицій, сформованих у минулому. Їх місце посідають нові соціальні норми, зокрема пов'язані із загальноєвропейською культурою, з поглядами, цінностями, які називають “європейськими цінностями”. Процеси витіснення попередніх ціннісних і світоглядних орієнтацій і становлення нових, наближених до європейських, простежуються, зокрема, за результатами соціологічних досліджень громадської думки, в т.ч. порівняльних міжнародних досліджень.

Так, у березні 2017р. соціологічна служба Центру Разумкова провела соціологічне опитування, одна із цілей якого полягала в дослідженні ціннісних орієнтацій громадян⁹⁰. Частина індикаторів, використаних в опитуванні, взята з-поміж тих, що використовувалися в порівняльному соціологічному дослідженні, яке здійснювалося в рамках дослідницького проекту “*The World Values Survey*”. Остання, шоста хвиля цього дослідження, проводилась у 2010-2014рр. та охопила 60 країн. Це дозволило порівняти результати опитування Центру з результатами дослідження в рамках цього проекту, здійсненого в окремих європейських країнах (Німеччина, Нідерланди, Польща, Росія)⁹¹.

Життєві цінності

Під час дослідження ціннісних орієнтацій жителів України використовувалася, зокрема, методика “Ціннісні орієнтації”, розроблена М.Рокичем⁹². Респондентам пропонувався адаптований для масового опитування варіант цієї методики – обрати до трьох цінностей, які мають для респондентів найбільше значення.

⁹⁰ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова 3-9 березня 2017р. в усіх регіонах України, за винятком тимчасово окупованих територій – Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей. Опитано 2 016 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁹¹ Опитування в Німеччині проводилось у 2013р. (2 046 респондентів), у Нідерландах – у 2012р. (1 902 респонденти), в Польщі – у 2012р. (966 респондентів), у Росії – у 2011р. (2 500 респондентів). Хоч опитування в цих країнах проводилися на кілька років раніше, ніж опитування Центру Разумкова, проте експерти Центру визнали можливим і продуктивним порівняння їх результатів, оскільки система цінностей відзначається відносною стабільністю і в ній, як правило, не відбуваються кардинальні зміни за період, що дорівнює кільком рокам.

⁹² Докладно див.: *Rokeach M. The Nature of Human Values, New York, 1973.*

Як свідчать дані, наведені в *Діаграмі 16*, найчастіше як найважливіші термінальні життєві цінності називали здоров'я (58%), щасливе сімейне життя (41%) та матеріально забезпечене життя (39%); найрідше – пізнання (5%), щастя інших (5%), суспільне визнання (3%), красу природи та мистецтва (3%), розваги (2%) і творчість (1%).

Отже, на перші місця українці ставлять цінності, пов'язані із забезпеченням первинних потреб фізичного і психологічного комфорту, добробуту. Тобто цінності, які в ієрархії потреб А.Маслоу відповідають потребам нижчого та середнього рівня: фізіологічним (біологічним), потребам у безпеці та захисті, в любові та належності, – тоді як цінності, пов'язані з вищими потребами (поваги, визнання та самореалізації), мають менше значення⁹³.

Водночас, привертає увагу та обставина, що чим молодші респонденти, тим частіше вони називають серед найбільш значимих цінностей “цікаву роботу”, “активне діяльне життя”, “розвиток”, а також “любов”. Чим старші респонденти, тим частіше вони називають “здоров'я” та “життєву мудрість”.

У дослідженні “*The World Values Survey*” застосовувалися показники, що використовуються у другій частині Ціннісного опитувальника Ш.Шварца (профіль особистості)⁹⁴. Ця частина опитувальника складається із 40 описів людини, що характеризують 10 типів цінностей. Для оцінки описів використовується шкала від 4 балів (із значенням “*дуже схоже на мене*” до -1 балів (“*зовсім не схоже на мене*”). Ця частина методики Ш.Шварца полягає в наданні кількісного вираження значимості кожного з 10 мотиваційних типів цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів.

Ш.Шварц так визначає кожен з мотиваційних типів особистості відповідно до їх головної мети:

- **влада** (*Power*) – соціальний статус, домінування над людьми та ресурсами;
індикатор: “*Для цієї людини важливо бути багатим, мати багато грошей і дорогих речей*”
- **досягнення** (*Achievement*) – особистий успіх відповідно до соціальних стандартів;
індикатор: “*Для цієї людини важливо бути дуже успішною, щоб оточення знало про її досягнення*”
- **гедонізм** (*Hedonism*) – насолода або тілесне задоволення;
індикатор: “*Для цієї людини важливо добре проводити час, балувати себе*”
- **стимуляція** (*Stimulation*) – прагнення до новизни і глибоких переживань;
індикатор: “*Пригоди і ризик дуже важливі для цієї людини, вона прагне до життя, повного захоплюючих подій*”

⁹³ Про ієрархію потреб докладно див.: Маслоу А. Мотивация и личность. – М., 1999.

⁹⁴ Schwartz S. H. Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. – In M.P.Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*, Orlando, Vol.25, 1992. pp.1-65.

Діаграма 16

Які з наведених цінностей мають найбільше значення для Вас як принципи, якими Ви керуєтеся у Вашому житті?*
% опитаних

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше трьох прийнятних варіантів відповіді.

- **самостійність** (*Self-Direction*) – самостійність думки та дії;

індикатор: “Для цієї людини важливо пропонувати нові ідеї, бути творчою особистістю, йти своїм шляхом”

- **універсалізм** (*Universalism*) – розуміння, терпимість і захист благополуччя всіх людей і природи;

індикатор: “Для цієї людини важлива турбота про довкілля і природу”

- **доброта** (*Benevolence*) – збереження й підвищення благополуччя близьких людей;

індикатор “Для цієї людини важливо робити щось хороше для людей, які її оточують”

- **традиція** (*Tradition*) – повага до традицій і відповідальність за культурні та релігійні звичаї та ідеї;

індикатор: (“Для цієї людини важливо дотримуватися традицій і звичаїв, прийнятих в її релігії або родині”)

- **конформність** (*Conformity*) – заборона дій і спонук, які можуть нашкодити іншим і не відповідають соціальним очікуванням;

індикатор: “Для цієї людини важливо завжди поводитися правильно, не здійснювати вчинків, які люди не схвалили б”

- **безпека** (*Security*) – безпека і стабільність суспільства, стосунків і самого себе;

індикатор: “Жити в безпеці дуже важливо для цієї людини, вона уникає усього, що може становити небезпеку”.

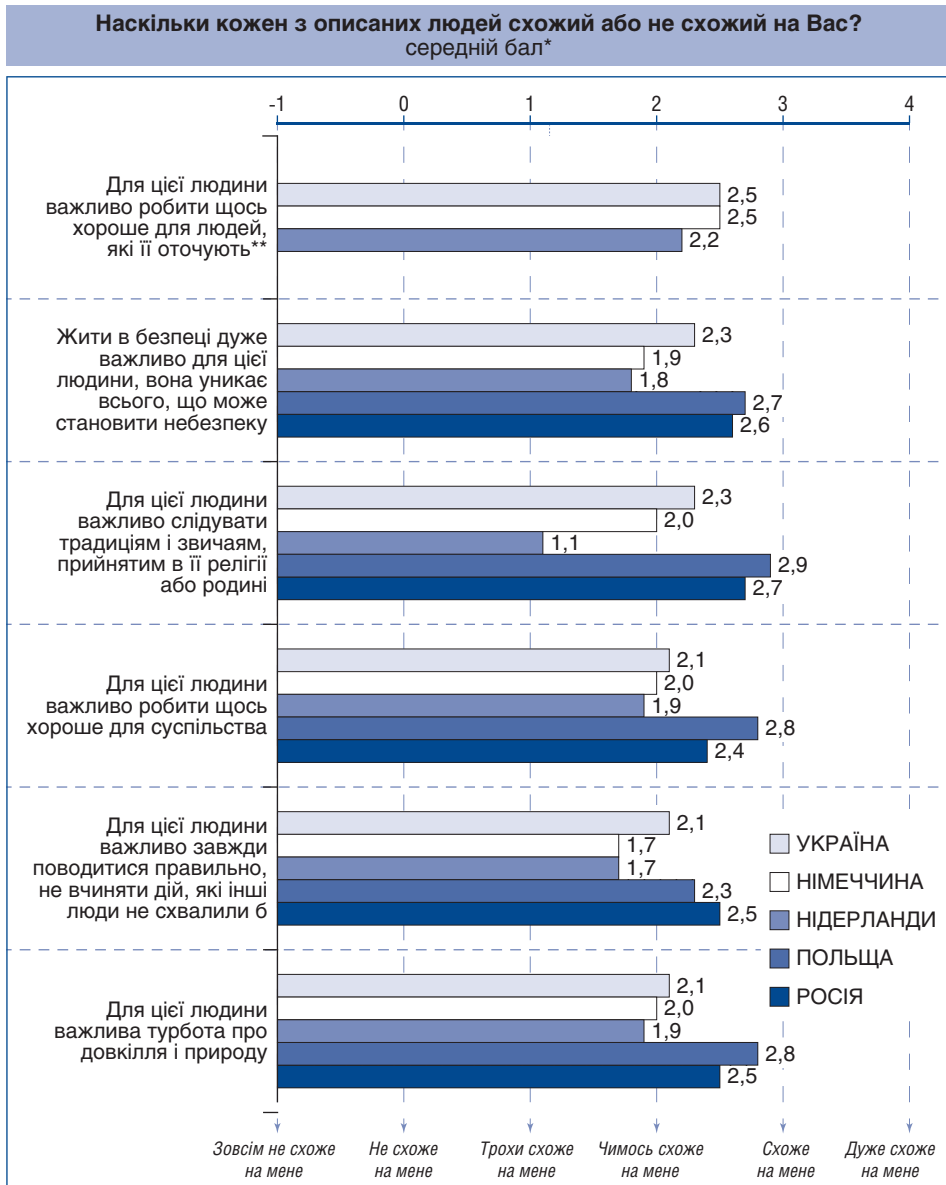
У методиці Ш.Шварца для виявлення кожного мотиваційного типу особистості використовувалося по чотири індикатори; в дослідженні “*The World Values Survey*” – її “скорочений” варіант, де кожному мотиваційному типу особистості відповідав лише один індикатор. Також у цьому дослідженні використовувався показник, що характеризує соціоцентричну орієнтацію особистості – збереження й підвищення благополуччя всього суспільства.

Як можна бачити з *Діаграми 17*, серед українців найбільш вираженим є ціннісний профіль особистості, який Ш.Шварц характеризує як “доброта” (2,5 бала), а також “безпека” (2,3 бала) і “традиція” (2,3 бала). Цінність “доброта” є також провідною у структурі ціннісних орієнтації в Нідерландах і Німеччині⁹⁵. “Безпека” і “традиція”, як і в Україні, посідають чільні позиції в системі цінностей у Польщі та Росії.

В Україні цінності “доброта” та “безпека” є найбільш значущими для всіх вікових груп. Значимість цінностей “самостійність”, “досягнення”, “гедонізм”, “влада”, “стимуляція” зростає із зниженням віку респондентів, тоді як значимість цінностей “традиція”, “конформність”, навпаки, із збільшенням віку зростає. Істотних відмінностей в ієрархії цінностей, досліджених за цієї методикою, у регіональних та етнічних групах респондентів не виявлено.

⁹⁵ У Росії та Польщі під час дослідження “*The World Values Survey*” цей індикатор не застосовувався.

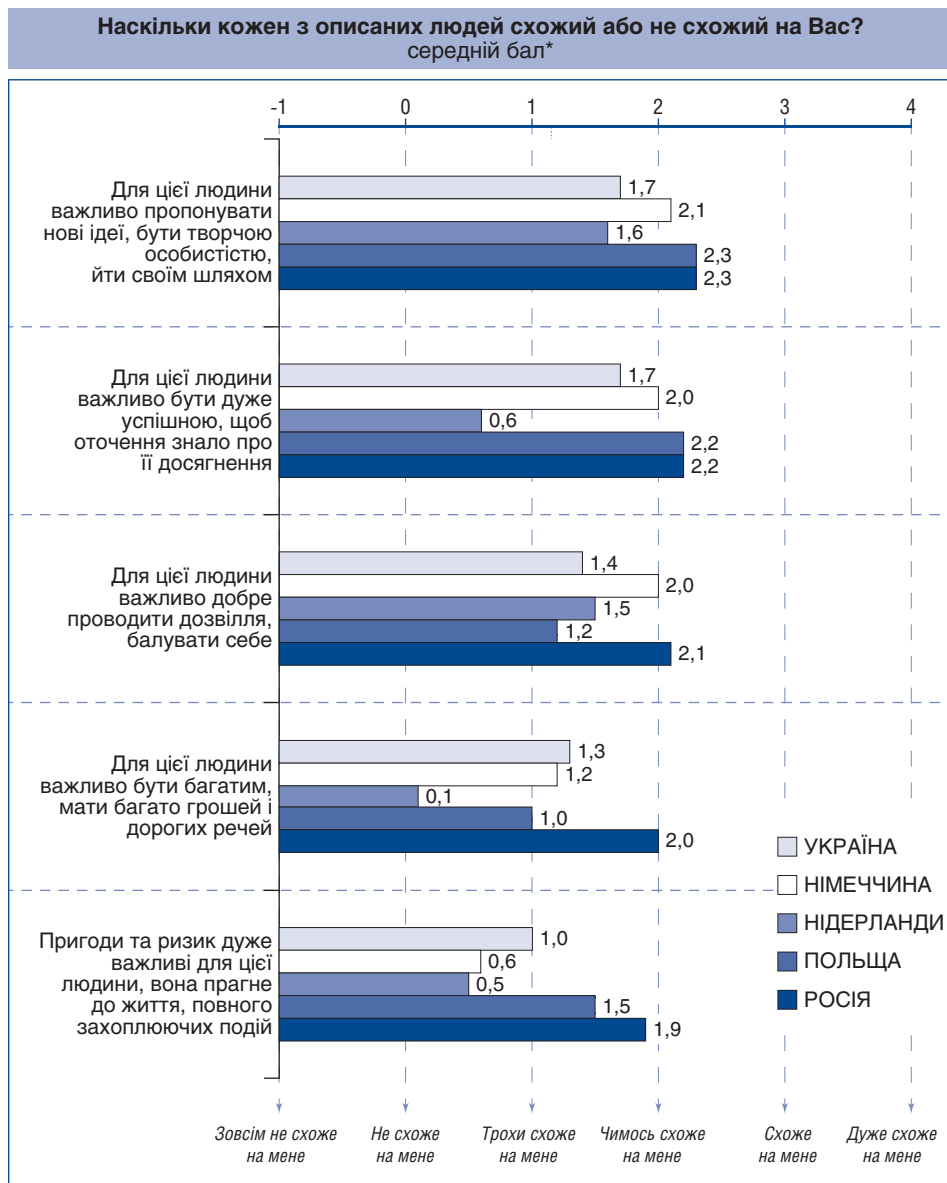
Діаграма 17

* За шестибальною вербалізованою шкалою з такими значеннями: "4" – "дуже схоже на мене", "3" – "схоже на мене", "2" – "чимось схоже на мене", "1" – "трохи схоже на мене", "0" – "не схоже на мене", "-1" – "зовсім не схоже на мене".

** В анкетах Польщі та Росії такий варіант відповіді не пропонувався.

Діаграма 17 (продовження)

* За шестибальною вербалізованою шкалою з такими значеннями: "4" – "дуже схоже на мене", "3" – "схоже на мене", "2" – "чимось схоже на мене", "1" – "трохи схоже на мене", "0" – "не схоже на мене", "-1" – "зовсім не схоже на мене".

Життєві цінності

Як видно з даних, наведених у *Таблиці 18*, найбільш важливими в житті українці вважають сім'ю (99% відповіли, що це для них “дуже важливо” або “скоріше важливо”), друзів (92%) і роботу (81%). Сім'я має першорядне значення для жителів усіх порівнюваних країн. Друзі є важливими більш ніж для 90% жителів усіх порівнюваних країн, крім Росії, де їх важливість оцінена дещо нижче (80%), хоча також є другою за значимістю позицією після сім'ї. Робота серед жителів порівнюваних країн має найбільше значення для поляків (89%), найменше – для росіян (74%).

Наступні позиції серед українців посіли вільний час, дозвілля (75%) і релігія (55%). Політику відзначили лише 30% опитаних. При цьому виявилось, що вільний час і дозвілля для жителів Нідерландів, Німеччини та Польщі мають більше значення (відповідно, 93%, 87% і 86%), ніж для жителів України та Росії (75% в обох країнах).

За оцінкою значимості релігії Україна серед порівнюваних країн поступається лише Польщі (55% проти 80%, відповідно) та випереджає Росію (42%), Німеччину (38%) і Нідерланди (25%).

Слід зауважити, що оцінки значимості релігії мають в Україні істотні регіональні відмінності: якщо в Західному регіоні її важливість відзначають 90% опитаних, то в Центральному – 53%, на Півдні – 39%, на Сході – 36%. Також істотно більшу значимість має релігія для етнічних українців, ніж для етнічних росіян (57% і 36%, відповідно).

За оцінкою значимості політики українці перебувають дещо ближче до поляків (на її важливість вказали 33% опитаних у цій країні) і росіян (27%), ніж до представників “старої Європи” – німців (44%) і голландців (40%).

Дослідження в Україні показало також, що із зростанням віку респондентів значимість друзів і вільного часу та дозвілля знижується, а значимість релігії і політики, навпаки, зростає.

Уявлення про життєві цінності респондентів розкривають також їх відповіді на питання про те, виховання яких якостей у дітей вони вважають найважливішим. З *Таблиці 19* можна бачити, що українці (так само, як і росіяни) поставили на першу позицію виховання працьовитості, на другу – відповідальності, на третю – терпимість і пошану до інших людей

Натомість німці та голландці на перше місце ставлять відповідальність; при цьому німці відвели друге місце незалежності, третє – терпимості; голландці, навпаки, на друге місце поставили терпимість, на третє – незалежність.

Дещо іншим є рейтинг переваг поляків: перші дві позиції, як і у представників “старої Європи” посіли відповідальність і терпимість, проте третю позицію посіла ошадливість.

Незалежність, яка входить до трійки найважливіших якостей для німців і голландців, українці розміщують на 4-6 позиціях (разом з рішучістю та ошадливістю), поляки – також на 4-6 позиції, але разом із самовираженням і релігійністю, росіяни – на 6-у позицію.

Наскільки важливо у Вашому житті...? % опитаних					
	Дуже важливо	Скоріше важливо	Не дуже важливо	Зовсім не важливо	Не відповіли
Сім'я					
Україна	92,7	6,6	0,2	0,1	0,4
Німеччина	77,6	17,9	3,6	0,6	0,3
Нідерланди	85,5	8,8	2,3	1,3	2,2
Польща	92,1	6,4	0,3	0,3	0,8
Росія	85,0	12,7	1,3	0,5	0,5
Друзі					
Україна	46,7	44,9	7,4	0,5	0,5
Німеччина	50,9	42,6	6,1	0,3	0,0
Нідерланди	49,6	45,1	4,3	0,3	0,7
Польща	38,3	55,2	5,0	1,2	0,2
Росія	34,6	45,8	15,2	3,5	0,9
Робота					
Україна	44,3	36,5	12,1	6,4	0,7
Німеччина	39,4	40,5	9,9	7,0	3,2
Нідерланди	29,5	49,1	12,4	5,2	3,8
Польща	64,2	25,0	4,0	3,8	2,9
Росія	45,0	29,3	9,4	9,7	6,6
Вільний час, дозвілля					
Україна	28,8	46,5	21,8	1,9	1,0
Німеччина	31,6	55,8	11,4	1,0	0,3
Нідерланди	40,4	52,6	5,7	0,2	1,0
Польща	35,0	50,5	11,6	1,2	1,6
Росія	29,4	45,2	18,5	5,1	1,8
Релігія					
Україна	18,7	36,7	32,2	11,5	0,8
Німеччина	13,1	24,9	36,1	25,6	0,3
Нідерланди	10,7	14,5	28,9	43,8	2,1
Польща	45,7	33,9	15,1	4,8	0,5
Росія	14,3	27,5	30,5	22,4	5,3
Політика					
Україна	4,9	24,6	49,1	20,6	0,8
Німеччина	10,1	34,2	42,5	13,1	0,0
Нідерланди	3,3	36,5	46,3	12,4	1,5
Польща	5,3	27,5	44,9	21,8	0,5
Росія	6,9	20,2	40,1	30,3	2,5

Таблиця 19

Які з наведених якостей, що їх можна виховувати у дітей в сім'ї, Ви вважаєте особливо важливими?*					
% опитаних					
	Україна	Німеччина	Нідерланди	Польща	Росія
Працьовитість	77,8	17,9	31,3	17,9	84,5
Відповідальність	67,2	80,9	90,8	81,0	77,5
Терпимість і пошана до інших людей	51,5	66,7	86,0	82,6	63,5
Рішучість	42,9	59,6	37,1	19,3	45,4
Ощадливість (бережливе ставлення до грошей і речей)	42,4	38,1	47,5	49,5	50,3
Незалежність	41,6	73,5	60,7	43,4	37,8
Самовираження	36,8	39,2	23,0	41,0	32,1
Слухняність	23,5	12,6	25,6	34,1	34,8
Релігійність	14,8	12,1	13,9	39,5	13,9
Уява	14,3	29,5	20,0	16,8	16,5
Безкорисливість	13,9	5,9	22,9	15,1	22,6

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше п'яти прийнятних варіантів відповіді.

Повертаючись до України: привертає увагу та обставина, що жителі Західного регіону значно більшого значення, ніж жителі решти регіонів, надають вихованню релігійності (40%, тоді як в інших регіонах – від 7-8%), слухняності (34%, в інших регіонах – від 12% до 26%), і менше значення – вихованню самовираження (25%, в інших регіонах – від 32% до 48%).

Спостерігаються також вікові відмінності. Так, представники молодших вікових груп більшою мірою, ніж представники старших, вважають важливим виховання рішучості, незалежності, самовираження, а представники найстаршої вікової групи дещо більшою мірою, ніж представники решти вікових груп – терпимості та пошани до інших людей.

Соціально-політичні цінності

Про соціально-політичні цінності респондентів можна судити, зокрема, з їх відповідей на питання про важливість для них демократичності країни, в якій вони проживають, та про рівень демократичності її державного управління наразі, на час опитування. Як можна бачити з *Діаграми 20*, важливість проживання в демократичній країні українці за 10-бальною шкалою оцінюють у середньому у 8,3 бала – що нижче, ніж у Німеччині (8,9 бала), Нідерландах (8,9) і Польщі (8,7), проте вище, ніж у Росії (7,4 бала).

Найвище цінність демократії оцінюють жителі Західного (8,5 бала) і Східного (8,5 бала) регіонів, найнижче – Південного (8 балів). Вище оцінюють значимість

демократії етнічні українці, порівняно з росіянами (відповідно, 8,4 і 7,5 бала); вона є нижчою для найстаршої вікової групи (8 балів), порівняно з молодшими та середніми віковими групами (8,5 бала в усіх вікових групах, молодших 50 років).

Діаграма 20

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де “1” означає “зовсім не важливо”, а “10” – “дуже важливо”.

Нинішній рівень демократичності державного управління в Україні, як видно з Діаграми 21, громадяни оцінюють як дуже низький – 3,8 бала за 10-бальною шкалою, тоді як у Нідерландах його оцінили у 7,3, у Німеччині – 7,2, у Польщі – 5,9, в Росії – 4,6 бала.

Найчастіше вважають, що Україна управляється демократично, жителі Західного регіону (4,7 бала), найрідше – Східного (3 бали); етнічні українці – частіше, ніж етнічні росіяни (3,8 і 3,3 бала, відповідно).

Для з’ясування соціально-політичних орієнтацій і переваг респондентам пропонувалися кілька переліків характеристик і питань, що стосуються різних типів суспільно-політичного устрою. Респонденти мали оцінити їх у різних параметрах “важливі-неважливі”, “хороші-погані” для їх країн.

В одному з переліків респондентам пропонували перелік певних характеристик – з метою оцінки їх важливості для демократії (при цьому в переліку наводилися як атрибутивні характеристики демократичного суспільно-політичного устрою, так і йому, в ідеалі, не притаманні). Дані, наведені в Діаграмі 22, показують: оцінюючи важливість згаданих характеристик для демократії за 10-бальною шкалою, українці (як і жителі інших країн) найчастіше відзначають саме атрибутивні її характеристики: вільні вибори політичних лідерів, рівні права жінок і чоловіків, дотримання громадянських прав, що

Діаграма 21

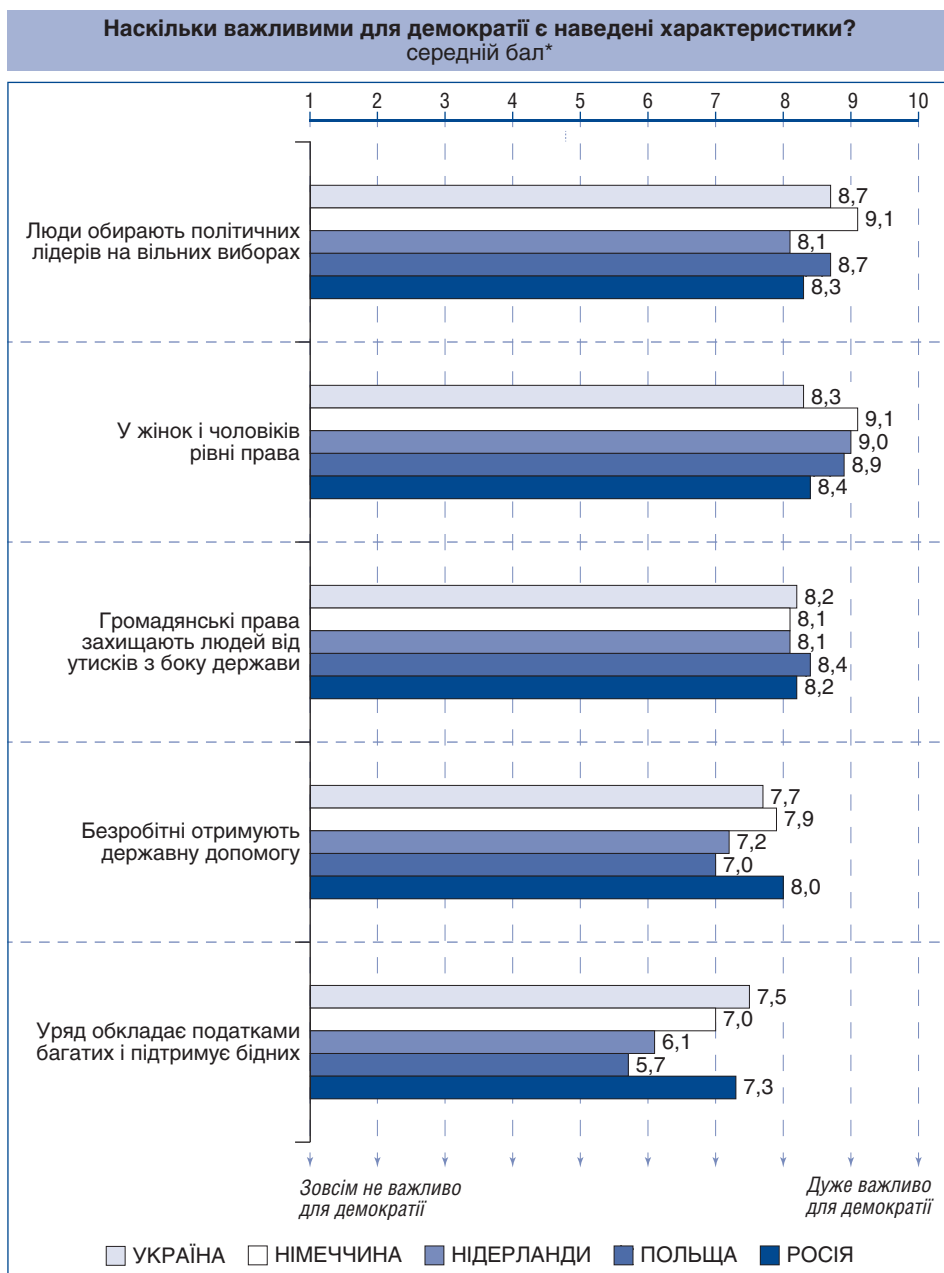

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де "1" означає "зовсім не демократично", а "10" – "абсолютно демократично".

захищає громадян від утисків з боку держави. В усіх порівнюваних країнах важливість цих характеристик оцінюється вище, ніж 8 балами.

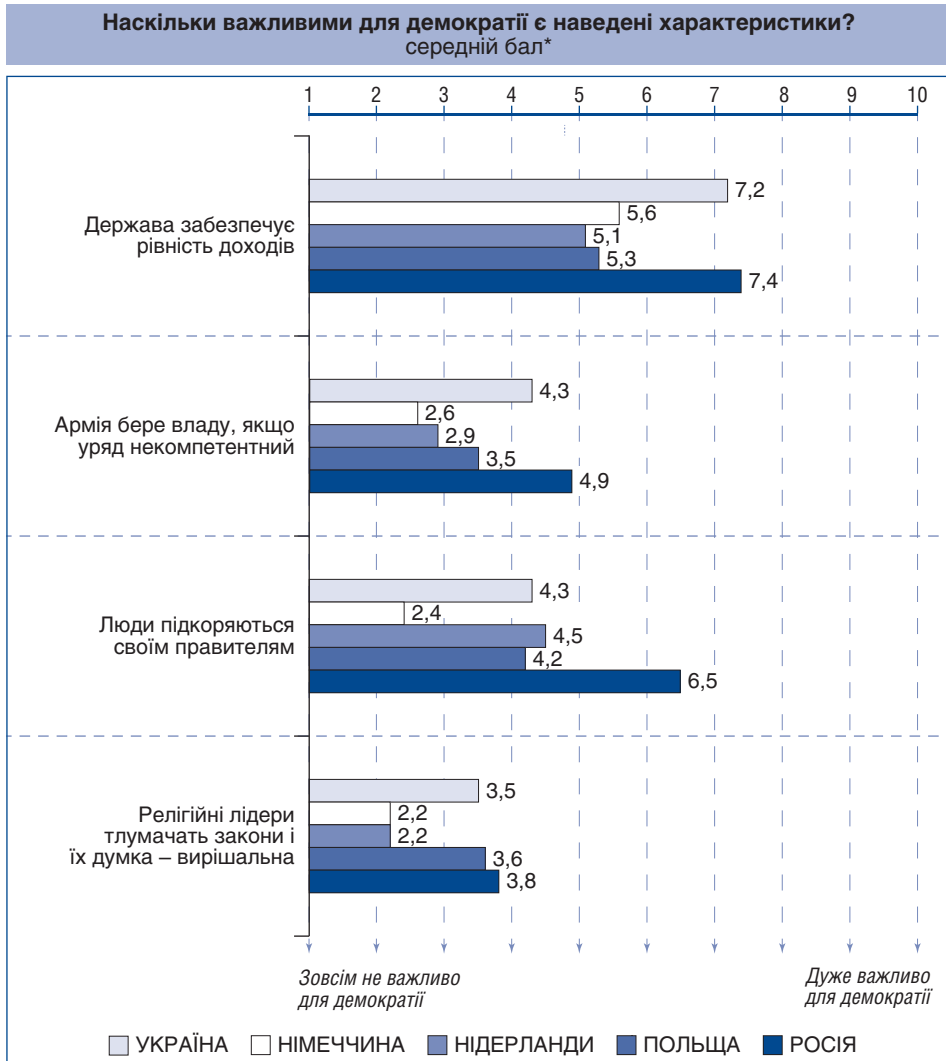
Досить високо українці оцінюють також значимість державної допомоги безробітним (7,7 бала), підтримки державою бідних ("Уряд обкладає податками багатих і підтримує бідних") (7,5), а також забезпечення державою рівності доходів (7,2 бала). Останню характеристику приблизно так само високо оцінюють жителі Росії (7,4), тоді як в інших порівнюваних країнах ця оцінка є істотно нижчою – від 5,6 бала (Німеччина) до 5,1 (Нідерланди). Отже, можна припустити, що цю характеристику, яка не є атрибутивною для демократії, громадяни України і Росії вважають важливою як через відголоски радянської "зрівнялівки", так і через надвисоку соціальну поляризацію українського і російського суспільств.

Вище, ніж жителі Німеччини, Нідерландів і Польщі, але нижче, ніж жителі Росії, українці оцінюють важливість для демократії правомірності ситуації "Армія бере владу, якщо уряд некомпетентний". Помітно нижче, ніж жителі Росії, українці оцінюють і важливість підпорядкування (підкорення) людей їх правителям. Приблизно так само низько оцінюють важливість цього жителі Нідерландів і Польщі, ще нижче – жителі Німеччини. Найнижче українці (як і жителі інших порівнюваних країн) оцінюють важливість тлумачення законів релігійними лідерами та його незаперечність ("Релігійні лідери тлумачать закони і їх думка – вирішальна"). Такі оцінки є зрозумілими, оскільки ці характеристики не є атрибутивними для демократії. Тут привертає увагу різниця в оцінці підпорядкування людей їх правителям: українці оцінили цю характеристику лише в 4,3 бала, тоді як росіяни – в 6,5 бала, що є найвищою оцінкою серед

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де "1" означає "зовсім не важливо для демократії", а "10" – "дуже важливо для демократії".

Діаграма 22 (продовження)

* За 10-бальною шкалою від 1 до 10, де "1" означає "зовсім не важливо для демократії", а "10" – "дуже важливо для демократії".

порівнюваних країн. Це може свідчити про відчутний рівень згоди громадян Росії з авторитарним типом державного управління, що не притаманно громадянам України.

Жителі Західного та Центрального регіонів нижче, ніж жителі Південного та Східного регіонів оцінюють важливість для демократії забезпечення державою рівності доходів; державної підтримки бідних; державної допомоги безробітним; підкорення людей правителям.

Інший перелік містив характеристики певних політичних систем, і респондентам пропонувалося оцінити їх прийнятність (у параметрах “хороша – погана”) для їх країни. Як видно з *Таблиці 23*, переважна більшість (87%) українських громадян вважають, що демократична політична система є хорошою для їх країни (більше – лише серед громадян Німеччини (94%), найменше – серед громадян Росії (67%)⁹⁶.

Таблиця 23

Наскільки наведені деякі типи політичних систем є хорошими для нашої країни? % опитаних					
	Дуже хороша	Скоріше хороша	Скоріше погана	Дуже погана	Не відповіли
Демократична політична система					
Україна	35,8	50,7	10,3	3,0	0,2
Німеччина	64,8	29,3	3,0	1,6	1,3
Нідерланди	34,3	46,3	4,5	1,0	14,0
Польща	18,0	55,9	12,5	2,4	11,2
Росія	20,8	46,5	12,6	4,6	15,5
Сильний лідер, не залежний від парламенту та виборів					
Україна	35,0	44,9	14,3	5,7	0,2
Німеччина	3,7	17,0	25,1	50,3	3,9
Нідерланди	3,6	23,3	28,0	26,1	18,9
Польща	2,7	17,3	40,7	31,7	7,6
Росія	26,0	41,0	16,1	5,4	11,5
Не уряд, а експерти приймають рішення, які вважають кращими для країни					
Україна	20,6	48,1	23,2	8,0	0,2
Німеччина	12,2	44,5	27,0	12,3	4,0
Нідерланди	6,0	43,8	25,6	7,0	17,5
Польща	16,5	58,1	12,3	2,5	10,6
Росія	16,3	38,8	21,9	6,7	16,3
Правлять військові або військовий режим					
Україна	1,7	10,7	46,7	40,7	0,3
Німеччина	1,1	3,0	18,7	75,3	1,9
Нідерланди	0,2	2,2	23,2	63,6	10,8
Польща	1,0	18,0	38,5	30,1	12,5
Росія	3,6	10,7	34,8	39,9	11,0

⁹⁶ Тут і далі стосовно політичних систем: “хороша” – сума варіантів відповіді “скоріше хороша” і “дуже хороша”.

поглядами (середній бал – 6,3), Східний – найбільш лівими (4,7 бала); етнічні українці за політичними поглядами є більш “правими” (5,4 бала), ніж етнічні росіяни (4,7 бала).

Досліджувався зв'язок самоідентифікації респондентів за шкалою “ліві-праві” з їх ціннісними орієнтаціями (за шкалами тесту Ш.Шварца). Як показав кореляційний аналіз, найбільшою мірою політична “правизна” корелює з цінностями “традиція” (коефіцієнт кореляції Пірсона дорівнює 0,127) та “стимуляція” (0,122)⁹⁷. Також статистично значима кореляція спостерігається з цінностями “досягнення” (0,079), “універсалізм” (0,066), “влада” (0,060), “самостійність” (0,060), “доброта” (0,046).

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що політична “правизна” в Україні позитивно корелює з позитивними етнічними стереотипами стосовно українців, а політична “лівизна” – з негативними.

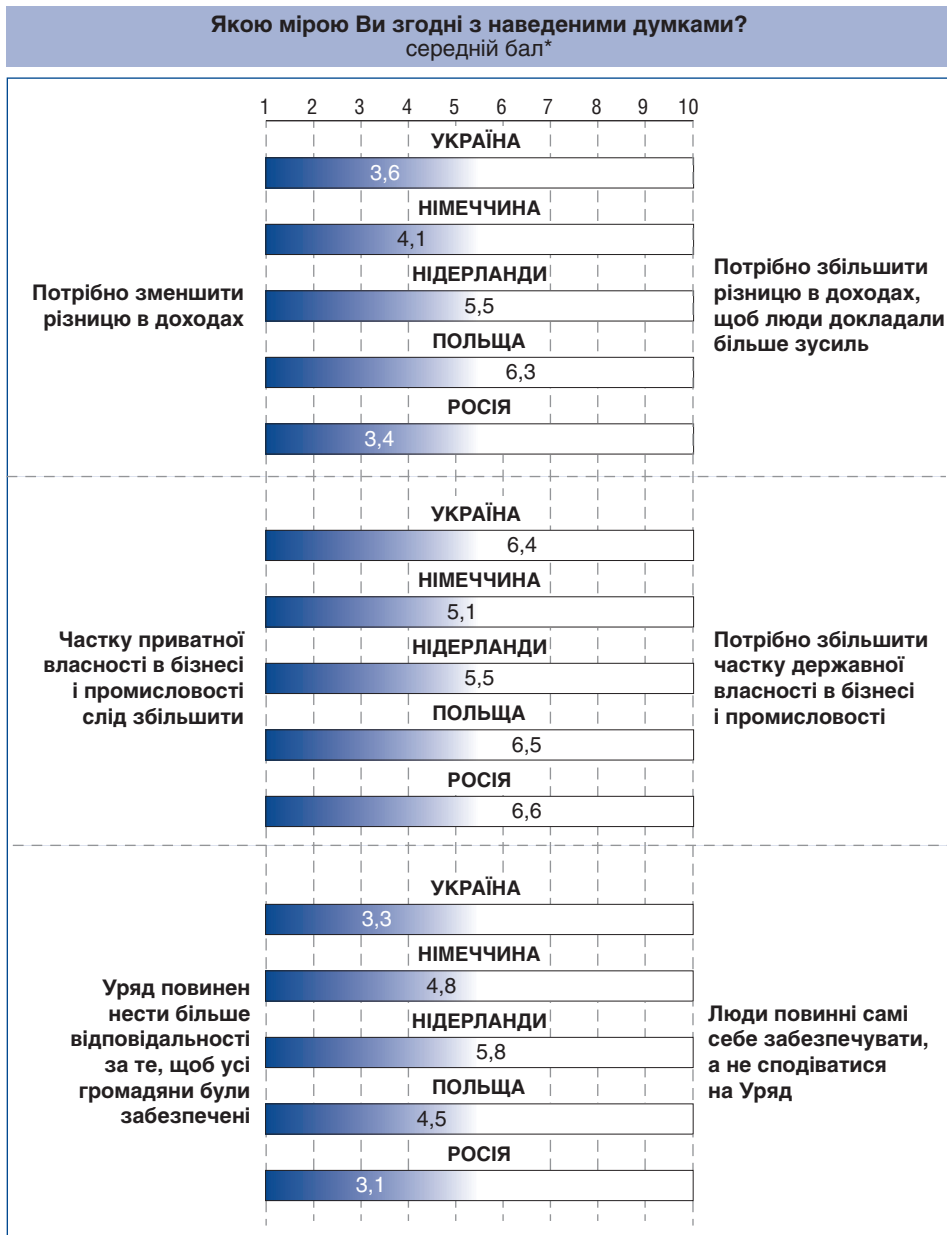
Політична “лівизна”: кореляція спостерігається з приписуванням українцям таких якостей:	Політична “правизна”: кореляція спостерігається з приписуванням українцям таких якостей:
байдушність до суспільних проблем (-0,094) жорстокість (-0,084) злопам'ятність (-0,074) підступність (-0,063) жадібність (-0,055)	релігійність (0,273) патріотизм (0,111) волелюбність (0,105) національна гордість (0,077) щирість (0,075) миролюбність (0,072) працьовитість (0,070) чесність (0,068) гостинність (0,061) громадська активність (0,056)

Для вивчення політичних поглядів респондентів, пропонувалися також пари суджень, що характеризують ті чи інші політичні позиції, – респондентам потрібно було за 10-бальною шкалою оцінити, з яким з них вони більшою мірою згодні. Формулювання суджень та результати їх оцінювання респондентами наведені в *Діаграмі 25*.

Обираючи між парою суджень “*Потрібно зменшити різницю в доходах*” і “*Потрібно збільшити різницю в доходах, щоб люди докладали більше зусиль*”, українці більшою мірою схильні підтримувати перше з них (практично так само як і громадяни Росії). Перше судження (хоч і меншою мірою) також схильні частіше підтримувати німці, тоді як поляки та голландці частіше виступають за збільшення різниці в доходах.

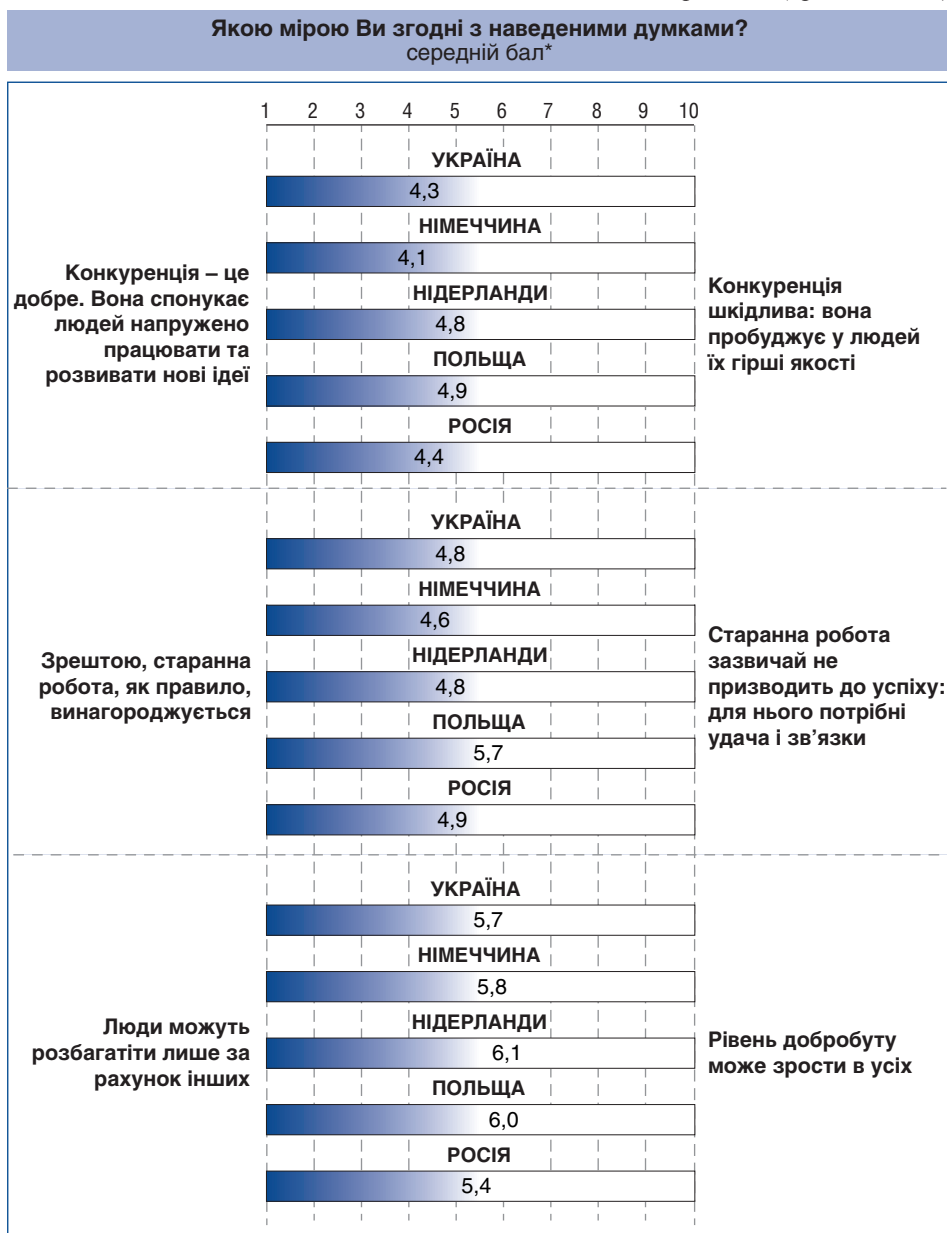
⁹⁷ Коефіцієнт кореляції Пірсона є мірою статистичного зв'язку між двома ознаками. Він може набирати значень від -1 (за наявності негативного функціонального зв'язку між змінними) до 1 (якщо зв'язок є позитивним функціональним). Якщо статистичного зв'язку між змінними немає – коефіцієнт дорівнює нулю.

Діаграма 25

* За 10-бальною шкалою, від 1 до 10, де "1" означає повну згоду з думкою, наведеною зліва, а "10" – з думкою справа. Також пропонувалось обрати будь-яке проміжне число на шкалі, залежно від того, якою мірою ближче кожне з двох суджень.

Діаграма 25 (продовження)

* За 10-бальною шкалою, від 1 до 10, де "1" означає повну згоду з думкою, наведеною зліва, а "10" – з думкою справа. Також пропонувалось обрати будь-яке проміжне число на шкалі, залежно від того, якою мірою ближче кожне з двох суджень.

Українці (так само як поляки та росіяни) частіше виступають за збільшення частки державної власності в бізнесі і промисловості.

Українці (приблизно так само як і росіяни) найчастіше серед жителів порівнюваних країн поділяють точку зору, що *“Уряд повинен нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені”*.

Разом з тим, українці частіше схильні вважати, що *“Конкуренція – це добре. Вона спонукає людей напружено працювати та розвивати нові ідеї”* (більше цю ідею підтримують лише німці).

Вибираючи між двома судженнями *“Люди можуть розбагатіти лише за рахунок інших”* та *“Рівень добробуту може зрости в усіх”* українці частіше схильні вибрати друге (частіше, ніж росіяни, рідше – ніж голландці і поляки та приблизно так само часто, як німці).

Вибираючи між судженнями *“Зрештою, старанна робота, як правило, винагороджується”* і *“Старанна робота зазвичай не призводить до успіху: для нього потрібні удача і зв'язки”*, українці дещо частіше схильні погоджуватися з першим (приблизно так само як і жителі більшості інших порівнюваних країн, крім Польщі, жителі якої більш схильні погоджуватися з другим із суджень).

Серед жителів різних регіонів України найчастіше збільшення частки державної власності в бізнесі і промисловості підтримують жителі Східного регіону (7,2 бала), найрідше – Західного (5,5 бала). Жителі Заходу частіше, ніж жителі решти регіонів, погоджуються із судженнями *“Зрештою, старанна робота, як правило, винагороджується”* та *“Рівень добробуту може зрости в усіх”* (на противагу судженню *“Люди можуть розбагатіти лише за рахунок інших”*).

Етнічні росіяни частіше, ніж етнічні українці, підтримують зменшення різниці в доходах, збільшення частки державної власності, частіше підтримують тезу про те, що *“люди можуть розбагатіти лише за рахунок інших”*.

Представники найстаршої вікової групи (60 років і старші) вирізняються з-поміж інших вікових груп вищою підтримкою необхідності зменшення різниці в доходах та необхідності збільшення частки державної власності в бізнесі та промисловості.

Про соціальні і соціально-політичні цінності та орієнтації громадян свідчить і підтримка ними цілей розвитку їх країни. Тому в рамках дослідження респондентам пропонувалося вибрати із трьох списків ті цілі для країни на найближчі 10 років, які вони вважають найважливішими (*діаграми 26-28*).

Як видно з *Діаграми 26*, вибираючи між цілями *“високий рівень економічного зростання”*, *“висока обороноздатність”*, *“більше зважати на думку людей на роботі і в суспільстві”*, *“зробити красивішими міста і села”*, українці, як і громадяни всіх інших порівнюваних країн, ставлять на перше місце *“високий рівень економічного зростання”*. Друге місце відведено *“високій обороноздатності”*, яка в усіх інших порівнюваних країнах посідає лише третє місце. У цьому випадку позиція українців є цілком зрозумілою, з огляду на час проведення дослідження в Україні: 2017р. – четвертий рік військової агресії Росії проти Української держави.

Лише 10% українців вибирають ціль “більше зважати на думку людей на роботі і в суспільстві”, що є найменшим показником серед порівнюваних країн (в інших країнах – від 16% у Росії до 40% у Німеччині).

Діаграма 26

Привертає увагу та обставина, що жителі Східного регіону України найчастіше вибирають як найважливішу ціль “високий рівень економічного зростання” (79%) і найрідше з-поміж жителів решти регіонів – “високу обороноздатність” (8%).

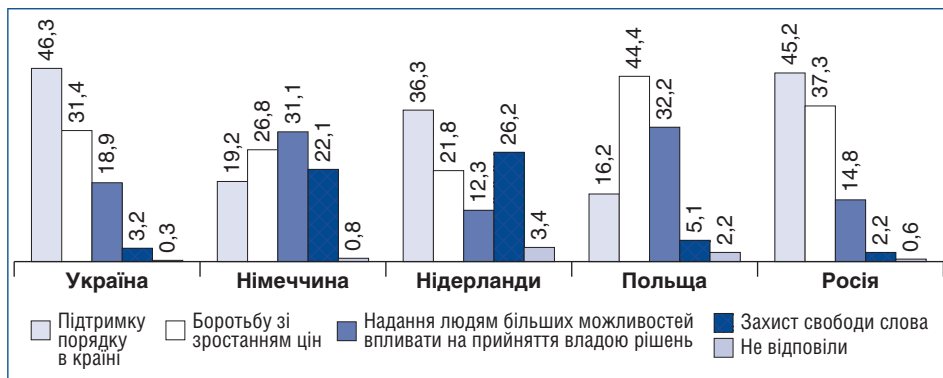
Між цілями “підтримка порядку у країні”, “дати людям більше можливості впливати на прийняття владою рішень”, “боротьба зі зростанням цін”, “захист свободи слова” громадяни України, як це видно з Діаграми 27, найчастіше обирають “підтримку порядку у країні” (так само як і громадяни Росії та Нідерландів). “Боротьбу зі зростанням цін” жителі України ставлять на друге місце (так само як і громадяни Росії і Німеччини), ціль “дати людям більше можливості впливати на прийняття владою рішень” – на третє, а “захист свободи слова” – на останнє місце (так само як і громадяни Росії та Польщі).

Громадяни Німеччини найчастіше називають ціль “дати людям більше можливості впливати на прийняття владою рішень”, а Польщі – “боротьбу зі зростанням цін”.

З Діаграми 28 можна бачити, що вибираючи між цілями “стабільна економіка”, “перехід до більш гуманного і не знеособленого суспільства”, “перехід до суспільства, в якому ідеали цінніші за гроші”, “боротьба зі злочинністю”, переважна більшість українців віддають перевагу стабільній економіці. Так само на перше місце ставлять стабільну економіку і жителі всіх інших порівнюваних країн, але частка тих, хто вибирає цей варіант відповіді, в Україні, порівняно з рештою країн, є більшою. Найнижче українці оцінюють важливість цілей “перехід до більш гуманного і не знеособленого суспільства”, “перехід до суспільства, в якому ідеали цінніші за гроші” (так само як поляки та росіяни). Серед

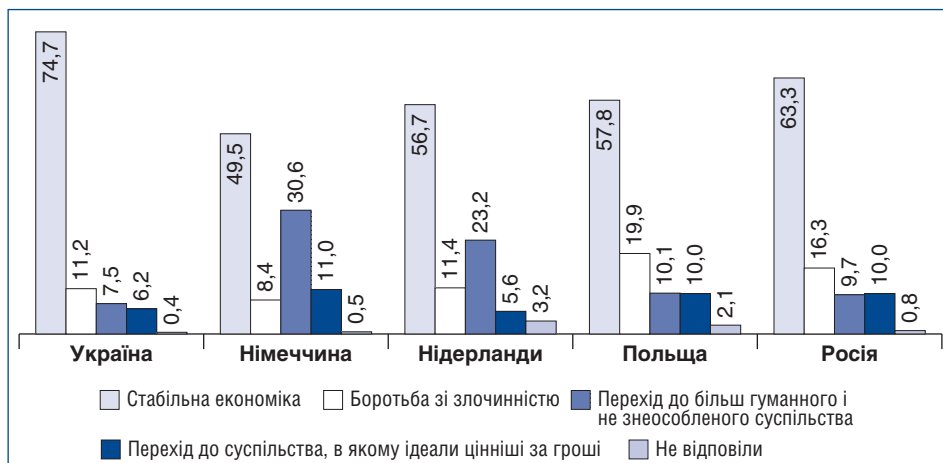
Діаграма 27

Якщо б Вам довелося вибирати, що з наведеного Ви вважаєте найважливішим?
% опитаних

Діаграма 28

Що є найважливішим у наведеному переліку?
% опитаних

жителів різних регіонів України особливо часто на забезпеченні стабільності економіки наголошують жителі Східного регіону (83%).

Отже, з усіх трьох переліків бажаних цілей для розвитку країни українці обирають насамперед цілі, пов'язані з економікою (її стабільністю і зростанням), обороною (висока обороноздатність), порядком (підтримка порядку в країні). Такий вибір, цілком імовірно, диктується актуальними умовами нинішнього життя людей в Україні, включно з кризовими явищами в національній економіці, внутрішньою нестабільністю і військовими діями на її території.

Громадська та політична активність

Однією зі сфер реалізації ціннісних орієнтацій особистості є суспільно-політична сфера, що охоплює громадську та політичну активність – від інтересу до політики, до участі в різноманітних громадських і політичних акціях, включно з мирними формами протесту – від підписання петицій на адресу влади до протестних масових зібрань і демонстрацій.

Що стосується інтересу до політики, то дані, наведені в *Діаграмі 29*, свідчать, що в Україні (а також у Польщі та Росії) він виражений істотно меншою мірою, ніж у Німеччині та Нідерландах, де відповідно, 62% і 65% цікавляться політикою (в Україні – лише 37%). Особливо низький інтерес до політики виявляє українська молодь: його виявили лише 25% респондентів віком до 30 років. Водночас, інтерес до політики зростає із зростанням віку опитаних – до 46% у найстаршій віковій групі.

Діаграма 29

За рівнем участі в мирних демонстраціях Україна, як видно з *Таблиці 30*, поступається лише Німеччині (в Україні 16% зазначили, що брали участь у цій формі протесту, в Німеччині – 21%) і випереджає Росію (12%), Нідерланди (12%) та Польщу (8%). Водночас серед українців (і росіян) більше, ніж в інших країнах тих, хто ніколи не допускав своєї участі в цій формі протесту, – 64% (тоді як у Німеччині – 31%, Польщі – 40%, Нідерландах – 42%).

За участю в інших формах протесту – підписанні петицій, бойкотах, страйках – активність громадян України є нижчою, ніж активність громадян у країнах “старої демократії” (Німеччині, Нідерландах), а за участю в підписанні петицій – також Польщі, але вищою, ніж у Росії.

Найбільш політично активними в Україні є жителі Західного регіону – вони частіше, ніж загалом жителі країни, брали участь у страйках, бойкотах, мирних демонстраціях, підписанні петицій.

Спостерігається кореляція між інтересом до політики та суспільно-політичною участю українців: чим вищим є інтерес до політики, тим частіше респонденти беруть участь у протестних акціях. Так, серед тих, кого політика зовсім не цікавить, лише 8% брали участь у мирних демонстраціях, тоді як серед тих, кого дуже цікавить, – 31% опитаних.

Рівень участі українців у громадських організаціях є низьким – одним із найнижчих серед порівнюваних країн. З даних, наведених у *Таблиці 31*, видно, що за цим показником Україна перебуває приблизно на одному рівні з Росією⁹⁸.

На підставі цих даних може скластися враження про слабкість громадянського суспільства і недостатність соціального капіталу в Україні, неготовність українських громадян до участі, їх прихильність до “гри в кеглі наодинці”⁹⁹. Однак, можливо, на цей час доцільно оцінювати громадську активність не тільки за параметрами, які обстоювали дослідники 1960-1980рр., і центральне місце в яких посідало безпосереднє членство у формальних, тобто організованих, постійно діючих громадських осередках з так само більш-менш постійним складом учасників, а також кількість громадських організацій.

Прискорення динаміки суспільних процесів, отже і “швидкості життя” окремої людини, підвищення рівня її мобільності (в широкому сенсі цього поняття), розвиток технологічного оснащення комунікацій – усе це висуває на передній план феномен вільної публічної участі у спонтанних громадських акціях і рухах, або “зрушеного залучення” (*shifting involvements*) – тобто ситуативну, епізодичну політичну і громадську участь, зорієнтовану на певну конкретну проблему.

З цієї точки зору, нинішнє українське суспільство не виглядає атомізованим і пасивним, яким воно було, переживаючи період аномії 1990-х років. Наразі воно має досвід двох революцій – Помаранчевої і Революції гідності, активної волонтерської діяльності і широкого руху добровольців. Причини, що викликали потребу залучення добровольців до бойових дій, участь громадян у забезпеченні добровольчих підрозділів, є драматичними і пов'язаними з агресією Росії проти України. Проте, вони виявили справжній рівень патріотизму і громадянськості українського суспільства.

⁹⁸ Може викликати питання низька участь українців у релігійних організаціях – з огляду на високий рівень маніфестованої релігійності в Україні (у 2014-2017рр. віруючими визнали себе 70-75% громадян). Активну участь в діяльності таких організацій в Україні засвідчили лише 5% опитаних, тоді як у Польщі – 15%, Німеччині – 14%, Нідерландах – 11%. Така розбіжність може пояснюватися поширеністю в порівнюваних країнах різних конфесій: так, в Україні найбільш поширеним є православ'я, яке не передбачає фіксованого членства в релігійних громадах, як це прийнято у протестантизмі, поширеному в Нідерландах і Німеччині, та не веде такої активної парафіяльної діяльності, яка притаманна католицизму, що домінує в Польщі і поширений у Німеччині.

⁹⁹ “Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки” – Праця американського соціолога Р.Патнема, в якій висновок про занепад соціального капіталу робиться, зокрема, на основі різкого скорочення в 1990-х роках кількості громадських асоціацій у США.

Сама по собі кількість асоціацій не є достатнім показником – з різних причин. На цей час в Україні – десятки тисяч громадських організацій різного рівня, лише в Києві – понад 3 500. Див.: Громадська активність: як її зреалізувати. – Ресурсний центр ГУРТ, <http://www.gurt.org.ua/articles/20989>.

Таблиця 31

Чи є Ви членом наведених громадських організацій і, якщо так, наскільки активно берете участь в їх роботі? % опитаних				
	Активно беру участь	Є членом, але активної участі не беру	Не є членом цієї організації	Не відповіли
Церковні або релігійні організації				
Україна	4,6	9,6	85,5	0,3
Німеччина	14,1	34,2	51,7	0,0
Нідерланди	10,9	18,8	70,1	0,2
Польща	15,2	12,0	72,5	0,2
Росія	2,0	4,1	93,2	0,6
Спортивні або пов'язані з організацією дозвілля				
Україна	3,3	3,5	92,9	0,2
Німеччина	26,4	11,0	62,6	0,0
Нідерланди	36,4	9,3	54,2	0,2
Польща	6,0	6,4	87,3	0,3
Росія	2,4	3,9	93,0	0,6
Організації, пов'язані з мистецтвом, музикою, освітою				
Україна	2,5	3,3	93,9	0,3
Німеччина	8,2	6,4	85,3	0,0
Нідерланди	12,8	8,5	78,5	0,2
Польща	6,0	4,9	88,9	0,3
Росія	1,5	2,1	95,8	0,6
Групи самопомоги і взаємної допомоги				
Україна	1,8	2,8	95,1	0,3
Німеччина	2,3	2,6	94,9	0,2
Нідерланди	1,3	1,8	96,7	0,2
Польща	1,8	2,4	95,5	0,3
Росія	1,0	1,8	96,5	0,7
Гуманітарні або добродійні організації				
Україна	1,6	2,8	95,2	0,3
Німеччина	5,6	7,7	86,7	0,1
Нідерланди	3,0	12,9	84,0	0,2
Польща	3,9	3,8	92,1	0,1
Росія	0,6	1,2	97,3	0,9

Таблиця 31 (продовження)

Чи є Ви членом наведених громадських організацій і, якщо так, наскільки активно берете участь в їх роботі? % опитаних				
	Активно беру участь	Є членом, але активної участі не беру	Не є членом цієї організації	Не відповіли
Профспілки				
Україна	1,5	9,0	89,0	0,5
Німеччина	3,5	8,5	87,9	0,1
Нідерланди	3,3	15,4	81,2	0,2
Польща	4,3	7,0	88,5	0,2
Росія	2,0	8,6	88,4	1,0
Професійні об'єднання				
Україна	1,5	3,0	95,3	0,2
Німеччина	3,3	5,3	91,1	0,2
Нідерланди	1,9	7,5	90,4	0,2
Польща	3,3	3,9	92,7	0,0
Росія	1,4	1,9	95,7	1,0
Політичні партії				
Україна	0,7	1,5	97,5	0,3
Німеччина	2,8	4,6	92,6	0,0
Нідерланди	1,2	4,4	94,2	0,2
Польща	1,1	3,1	95,3	0,6
Росія	0,5	2,3	96,6	0,6
Екологічні організації				
Україна	0,7	1,2	97,9	0,2
Німеччина	2,4	4,4	93,2	0,0
Нідерланди	1,0	9,8	89,1	0,2
Польща	1,6	3,0	95,4	0,0
Росія	0,4	0,9	98,0	0,7
Організації захисту прав споживачів				
Україна	0,4	1,3	98,0	0,3
Німеччина	0,1	1,6	98,1	0,2
Нідерланди	1,6	10,3	88,0	0,2
Польща	0,7	2,0	97,1	0,2
Росія	0,3	1,1	97,8	0,8

Необхідно привернути також увагу до того факту, що найактивнішу участь у згаданих подіях брала молодь України. Зокрема, відомо, Євромайдан 2013р., який згодом охопив усю країну та переріс у Революцію Гідності, постав початково через мобілізацію саме молоді і саме за допомогою соціальних мереж – нової форми суспільної комунікації і засобу “зрушеного залучення”.

Події останніх років істотно вплинули на формування громадянської ідентичності українців, а як відомо, громадянська ідентичність є однією з головних складових і передумов суспільно-політичної і громадської активності. За результатами опитування в березні 2017р., обираючи судження, які характеризували різні типи ідентичності як ототожнення себе з тією чи іншою спільнотою, 95% опитаних абсолютно або скоріше погодилися із судженням “Я вважаю себе громадянином України”¹⁰⁰. В інших порівнюваних країнах також переважна більшість абсолютно або скоріше погодилися із цим судженням (від 86% у Німеччині до 97% у Польщі), проте, як видно з *Таблиці 32*, в Україні є вищою, ніж у решті країн, частка тих, хто з цим судженням згоден абсолютно (72%, тоді як в інших країнах – від 18% у Нідерландах до 64% у Росії).

Таблиця 32

Люди по-різному думають про себе і своє ставлення до країни і світу. Наскільки Ви згодні або не згодні з наступними твердженнями про Вас?						
% опитаних						
	Абсолютно згоден	Скоріше згоден	Скоріше не згоден	Абсолютно не згоден	Не знаю	Не відповіли
Я вважаю себе громадянином своєї країни						
Україна	72,0	22,5	2,4	1,1	1,9	0,2
Німеччина	39,1	46,8	10,1	2,4	0,0	1,6
Нідерланди	17,7	75,2	4,8	1,5	0,0	0,7
Польща	51,9	45,1	2,2	0,0	0,0	0,9
Росія	64,4	27,6	3,8	2,2	0,0	2,0

Отже, Україна має одну з потужних основ для розвитку суспільно-політичної і громадської активності, становлення громадянського суспільства і громадянської (політичної) нації.

¹⁰⁰ Це значно більше, ніж з рештою пропонованих суджень. Пропонувалися також: “вважаю себе громадянином світу”, “вважаю себе членом місцевої громади”, “громадянином колишнього СРСР”, “вважаю себе автономним індивідом”.

На основі викладеного можна констатувати наступне. Найважливіші життєві цінності українців – здоров'я, щаслива сім'я, матеріально забезпечене життя – відповідають, за А.Маслоу, потребам нижчого та середнього рівнів, тоді як цінності, пов'язані з вищими потребами (в повазі, визнанні та самореалізації), мають менше значення. Послугуючись термінологією Р.Інглхарта – одного з керівників проекту *“The World Values Survey”* – українцям притаманні переважно “цінності виживання”, тоді як цінності вищого порядку, “цінності самовираження” поширені меншою мірою. Однак, чим молодші респонденти, тим частіше вони називають серед найбільш значимих цінностей “цікаву роботу”, “активне діяльне життя”, “любов”, “розвиток” – що може бути віднесене до потреб вищого рівня, або, за Р.Інглхартом – до цінностей самовираження.

Серед українців найбільш вираженими є ціннісні профілі особистості, які Ш.Шварцом характеризуються як “доброта”, “безпека” і “традиції”. Цінності “доброта” та “безпека” є найбільш значущими для всіх вікових груп. Значимість цінностей “самостійність”, “досягнення”, “гедонізм”, “влада”, “стимуляція” є тим вищою, чим молодші респонденти, тоді як значимість цінностей “традиція” та “конформність”, навпаки, є вищою для представників старших вікових груп.

Представники молодших вікових груп більшою мірою, ніж люди старшого віку, вважають важливим виховання у дітей рішучості, незалежності, самовираження. Отже, результати дослідження дають підстави сподіватися, що молоде покоління більшою мірою володіє ціннісним, духовним потенціалом, необхідним для реалізації позитивних змін у країні.

Важливість демократії для своєї країни громадяни України оцінюють дещо нижче, ніж громадяни Німеччини, Нідерландів і Польщі, проте вище, ніж жителі Росії. Однак, оцінка демократичності нинішнього управління державою є дуже низькою (найнижчою серед порівнюваних країн).

Серед характеристик демократії українці (як і жителі інших порівнюваних країн) відзначають насамперед її атрибутивні якості: вільні вибори політичних лідерів; рівність прав чоловіків і жінок; забезпечення громадянських прав. Водночас, так само, як і жителі Росії (й істотно вище, ніж жителі інших порівнюваних країн), українці вважають важливим аспектом демократії забезпечення державою рівності доходів громадян. Якщо громадяни Росії відносно високо оцінюють важливість “підкорення людей своїм правителям”, то українці (як і громадяни Німеччини, Нідерландів і Польщі) істотно нижче оцінюють цю, власне, не притаманну демократії характеристику.

Однак, суперечливість політичного менталітету українців полягає, зокрема, в поєднанні підтримки ними демократії з покладанням надій на “сильного лідера, не залежного від парламенту і виборів”, хоча при цьому вкрай низькою є підтримка ідеї правління “військового режиму”. Також висока підтримка ідеї зменшення різниці в доходах поєднується з підтримкою конкуренції як стимулу індивідуальних зусиль і розвитку.

Україна є неоднорідною за прихильністю до “лівих” і “правих” ідей. Західний регіон України вирізняється більш “правими” політичними поглядами, Східний – більш лівими. Етнічні українці частіше, ніж етнічні росіяни, дотримуються

“правих” політичних поглядів, і рідше – “лівих” поглядів. Як показав кореляційний аналіз, найбільшою мірою політична “правизна” корелює з цінностями “традиція” та “стимуляція”. Також статистично значима кореляція спостерігається з цінностями “досягнення”, “універсалізм”, “влада”, “самостійність”, “доброта” (за шкалами тесту Ш.Шварца). Політична “правизна” в Україні позитивно корелює з позитивними етнічними стереотипами стосовно українців, а політична “лівизна” – з негативними.

Дослідження показують, що орієнтації громадян України мають тією чи іншою мірою виражені відмінності залежно від віку, регіону проживання, етнічної належності, рідної мови. Розглядаючи ці відмінності, слід мати на увазі їх взаємопов’язаність: більшість етнічних росіян в Україні – це жителі Південного і Східного регіонів (серед опитаних етнічних росіян 75% – жителі цих двох регіонів, тоді як серед етнічних українців – лише 35%), серед них також є вищою частка людей старшого віку (серед опитаних росіян люди віком від 50 років і старші становлять 56%, серед етнічних українців – 42%). Тому позиції етнічних росіян часто збігаються з позиціями, з одного боку, жителів Півдня і Сходу, з іншого – представників старших вікових груп. Ці відмінності не є критичними, але їх територіальна локалізація потребує врахування в державній політиці.

Загалом, результати дослідження дозволяють зробити три важливі висновки. *По-перше*, суспільно-політичні орієнтації українців пов’язані з процесами формування їх ідентичності, яка на цей час має виразний громадянський характер. Абсолютна більшість (95%) опитаних серед усіх запропонованих у дослідженні типів ідентичності як належності до тієї чи іншої спільноти обрали громадянську: “я – громадянин України”.

По-друге, українці, за всієї суперечливості їх політичного менталітету, віддають перевагу демократичному суспільно-політичному устрою і забезпеченню громадянських прав і свобод.

По-третє, українська молодь демонструє прихильність дещо іншим цінностям, ніж старші (та особливо найстарше) покоління. Для молодих людей значущими є цінності, які можна віднести до цінностей самовираження: цікава робота, активне діяльне життя, розвиток, любов, самостійність, досягнення, стимуляція. Більшою мірою, ніж їх батьки, вони вважають важливим виховання у дітей рішучості, незалежності, самовираження.

Висновок про особливості ціннісних і життєвих орієнтацій молоді підтверджує наведену на початку цього видання тезу про те, що повна відмова від стереотипів минулого, які заважають руху України до об’єднаної Європи, відбудеться насамперед через зміну поколінь. Однак, це в жодному разі не усуває з порядку денного необхідності формування і впровадження державної гуманітарної політики, виваженої і спрямованої на підтримку руху українського суспільства – всіх вікових, регіональних, етнічних і мовних груп – до громадянської єдності і громадянської (політичної) нації, зміцнення тенденцій, які саме суспільство сформувало і виявило як у революційних виступах проти утисків громадянських прав і свобод, так – і особливо – у протистоянні російській агресії.

ПІСЛЯМОВА

У січні 2018р. у вітчизняних засобах масової інформації лунало немало невдоволених голосів: чому політики, які керують сучасною Україною, приділяють так мало уваги 100-літньому ювілею незалежності УНР, проголошеній в її останньому, Четвертому Універсалі? Справді, на рівні державних інституцій основну роль у відзначенні цього ювілею відіграли не вищі органи влади, а Інститут національної пам'яті. Президенти України і Верховна Рада пов'язуть здобуття самостійності з доленосними подіями серпня – грудня 1991 р., коли наша держава здобула реальну незалежність після розпаду Радянського Союзу. Чи мають вони рацію? Чи варто відштовхуватися саме від ближчої до нашого часу дати? Тим більше, що ми тепер з цілковитими підставами можемо твердити: якщо незалежність столітньої давнини виявилася ефемерною, то нинішня Україна зберігає її тривалий час, незважаючи на несамовитий тиск з боку північно-східного сусіда в найбільш різноманітних формах – від щедрого економічного спонсорювання до “гібридної” війни. Ніхто не може сказати, коли закінчиться війна, яка триває п'ятий рік, але мало хто сумнівається в тому, що Україна тримає успішну оборону.

Об'єднана Європа і Північна Америка виступають союзниками України в її протиборстві з Росією, надаючи їй всебічну допомогу. Після падіння Берлінської стіни, яке ознаменувало кінець Холодної війни, на Заході почали сподіватися, що у Східній Європі народжується на уламках Радянського Союзу демократична Росія. Виявилось, однак, що Росія з плином часу почала набувати риси химерного сплаву дореволюційної і радянської імперій з претензіями на домінування в колишніх союзних республіках і країнах “ялтинської” Європи. Геополітичний розлам в центрі Європи не зник, а протистояння між Заходом і Сходом зосередилося в гострих формах на території України. Саме цим пояснюється всебічна допомога країн Заходу Україні. Допомагаючи нашій державі, вони тримають власну оборону. Неможливо допустити, щоб світ ХХІ ст., який успадкував від минулого ракетно-ядерне протистояння, скочувався в жажливу минувшину попереднього століття з його двома світовими війнами.

Однак результат протистояння з Росією в кінцевому підсумку залежить від самої України. Чи зможе вона, перебуваючи на порозі об'єднаної Європи, реформувати свої державні і громадські інститути настільки, щоб перетворитися на інтегральну частину Європейського Союзу? Чи, навпаки, тиск Росії виявиться таким всеосяжним, що Україна залишиться в орбіті “російського світу”, до якого потрапила ще в середині ХVІІ ст.?

Події столітньої давнини мають велике історичне значення, тому що саме тоді Україна зробила перші спроби звільнитися з його обіймів. Оцінюючи їх, не можна обмежуватися констатацією провалу визвольних змагань українського народу в ті часи. Адже зрозуміло, що визвольна боротьба пригноблених народів змусила більшовицьких реставраторів Російської імперії винести за лаштунки радянських конституцій диктатуру комуністичних вождів і побудувати СРСР у вигляді

співдружності формально рівноправних республік. Але менше з тим, засвоєння уроків далекої минувшини не повинне відволікти від аналізу того, що відбувається на наших очах.

Становлення на уламках тоталітаризму демократичної держави з ринковою економікою відбувається з великими ускладненнями. Звільнення від рис, нав'язаних радянською дійсністю громадянам України, йде уповільнено й переважно – через природне заміщення поколінь. Найстарше з трьох завжди наявних у суспільстві поколінь, які побачили розпад Радянського Союзу, вже майже повністю зникло. Наймолодше тоді покоління, яке лише входило в доросле життя, перебуває наразі в розквіті сил і визначає своєю діяльністю місце України у світовій співдружності народів. Вплив на події з боку середнього покоління початку 1990-х років. неухильно скорочується – мірою того, як воно досягає пенсійного віку.

Оцінюючи суспільну вагу трьох теперішніх поколінь, треба висловити вдячність тоді наймолодшому, а тепер – найстаршому з них, тому що воно впродовж трьох останніх десятиліть створювало сучасну Україну. Слід визнати, що ця Україна за всіма параметрами соціально-економічного, суспільно-політичного і повсякденного життя посідає останні місця серед європейських країн. Проте найстаршому поколінню треба дякувати й дякувати: на відміну від російських однолітків, воно відійшло від цінностей тоталітаризму і закріпило європейський вектор розвитку своєї країни. Тим самим воно посприяло формуванню європейських світоглядних і моральних рис у наймолодшого з нинішніх поколінь. Майбутнє України як високорозвинутої демократичної держави пов'язане саме з цим поколінням, яке можна назвати майданним.

Українське суспільство від здобуття незалежності і до Революції гідності характеризується як суспільство перехідної доби. Незалежність здобула радянська Україна, і вона залишалася радянською в багатьох своїх проявах впродовж тривалого часу. Чого варта одна тільки Компартія України, яка аж до 2000р. домінувала у Верховній Раді, успішно гальмуючи законодавчі зусилля, спрямовані на подолання радянської спадщини. “Оксамитова революція” в Парламенті покінчила із всесиллям комуністів, але їх функції перебравли на себе так звані “донецькі”, тобто представники тієї території, на якій законсервувався давно віджилий радянський лад мало не в усіх своїх проявах включно з топонімікою.

Поглинання комуністів “донецькими” відбувалося в межах однієї верстви електорату – тієї, яка прагнула зберегти в недоторканному вигляді сумнівні цінності радянського тоталітаризму, починаючи з головної – цілковитої економічної та психологічної залежності громадян від всюдисущої держави. Таке поглинання означало, що радянська Україна еволюціонувала в майбутнє, використовуючи второвані і звичні в недалекому минулому шляхи розвитку, тобто перетворювалася з радянської на олігархічну державу. Те, що країна залишалася демократичною, лише грало на руку олігархам, які створювали свої “кишенькові” партії, протягували їх до Парламенту та з їх допомогою оволодівали державною власністю, яка залишилася “нічийною” після повалення диктатури компартійних вождів.

Олігархічна держава дала друге дихання тим політичним силам, які паразитували на рештках радянського комуносоціалізму, що зберігалися в державних

інститутах і правових нормах, у психології й ментальності поколінь, народжених і вихованих в радянські часи. Той спалах народного гніву, який під назвою Помаранчевої революції привернув до себе увагу всієї світової громадськості, в кінцевому підсумку виродився у протистояння двох олігархічних кланів, яке тривало з перемінним успіхом аж до наступного – Європейського майдану.

Звичайно, не можна звинувачувати лише В.Ющенка в нереалізованості ідеалів Помаранчевої революції. Адже на тодішній політичній авансцені ще не з'явилося громадянське суспільство, на яке міг би спертися будь-який реформатор. Формування громадянського суспільства, тобто пов'язаної між собою горизонтальними зв'язками системи економічно не залежних від держави громад, ставало можливим тільки після зникнення диктатури вождів. Воно відбувалося за несприятливих умов, неспівставних, наприклад, з умовами, що склались у країнах Балтії, але все-таки відбувалося. Тим самим поступово створювались і передумови для послаблення влади олігархів над суспільством.

Перехідна доба тривала в Україні надто довго, але це, схоже, влаштувало як державу, що підпала під вплив олігархів, так і суспільство. Завдяки інструментарію соціологів ми можемо аналізувати динаміку готовності/неготовності українського суспільства відмовлятися від державного патерналізму, погоджуватися/не погоджуватися визнавати Росію “старшим братом”, брати/не брати долю власної країни у свої руки. Так само ми можемо визначати готовність/неготовність наскрізь пронизаної малоросійством компартійно-радянської номенклатури відстоювати незалежність держави, на чолі якої вона несподівано для себе опинилася. Оцінюючи майже чвертьвіковий слалом між Сходом і Заходом, який здійснила партія влади, можна зробити їй комплімент. Незважаючи на панічний страх перед прийняттям самостійних рішень, недосвідченість у провадженні міжнародної політики та з молоком матері всотану меншовартість, вона протистояла об'єднаним зусиллям Кремля. Врешті В.Путіну остогидів млявоплинний процес поглинення України, і він поставив перед “донецькими” ультиматум, який останні з готовністю прийняли. Коли ж російський Президент не побачив за спиною В.Януковича України, він наважився на відчайдушний крок – війну.

Анексія Криму і воєнні дії на Сході разом обірвали перехідний період у новітній історії нашої держави. Україна припинила вагатися між Сходом і Заходом. Розпочався прискорений і в силу цього – болючий процес розриву з російським імперським світом. Ми скаржимося на уповільненість реформ, що поривають з радянською спадщиною і наближають нас до тих європейських країн, які не були вражені вірусом тоталітаризму. Але треба рахуватися з тим, що істотна частина співвітчизників все ще не можуть відірватися від минулого, яке існує лише в їх свідомості.

Україна стала фронтовою державою, в якій фронт проходить не тільки по лінії розмежування військ на Сході, але й всередині суспільства. Успіх у цій боротьбі забезпечений як внутрішніми чинниками, передусім – активними діями наймолодшого, “майданного” покоління громадян України, так і підтримкою світової спільноти, яка змушена реагувати на потуги Москви заштовхнути планету в попередні століття.

У підготовці видання до друку брали участь
співробітники редакційно-видавничого відділу Центру Разумкова

© Центр Разумкова, 2017
Адреса Центру Разумкова:
Київ, 01015, вул. Лаврська, 16, 2-й поверх
e-mail: info@razumkov.org.ua
веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

© Видавництво «Заповіт», 2018
e-mail: zapovit@gmail.com

